TÜRKİYE CUMHURİYETİ
ÇUKUROVA ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TEMEL İSLAMİ BİLİMLER ANABİLİM DALI

EBÜ'L-HASAN EL-BEKRÎ VE TASAVVUFÎ GÖRÜŞLERİ -"TESHÎLÜ'S-SEBÎL FÎ FEHMİ ME'ANİ'T-TENZÎL"- ADLI TEFSİRİ BAĞLAMINDA

Hüseyin ARSLAN

YÜKSEK LİSANS TEZİ

ADANA/2023

TÜRKİYE CUMHURİYETİ
ÇUKUROVA ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TEMEL İSLAMİ BİLİMLER ANABİLİM DALI

EBÜ'L-HASAN EL-BEKRÎ VE TASAVVUFÎ GÖRÜŞLERİ -"TESHÎLÜ'S-SEBÎL FÎ FEHMİ ME'ANİ'T-TENZÎL"- ADLI TEFSİRİ BAĞLAMINDA

Hüseyin ARSLAN

Danışman: Prof. Dr. Nasi ASLAN
Jüri Üyesi: Prof. Dr. İhsan SOYSALDI
Jüri Üyesi: Dr. Öğr. Üyesi. Derviş DOKGÖZ

YÜKSEK LİSANS TEZİ

ADANA/2023

Çukurova Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Müdürlüğüne;

Bu çalışma, jürimiz tarafından Temel İslam Bilimleri Anabilim Dalında YÜKSEK LİSANS TEZİ olarak kabul edilmiştir.

Başkan: Prof. Dr., Nasi ASLAN
(Danışman)

Üye: Prof. Dr., İhsan SOYSALDI

Üye: Dr.Öğr. Üyesi, Derviş DOKGÖZ

ONAY

Yukarıdaki imzaların, adı geçen öğretim elemanlarına ait olduklarını onaylarım.
…/…/2023

Prof. Dr. Serap ÇABUK
Enstitü Müdürü

NOT: Bu tezde kullanılan ve başka kaynaktan yapılan bildirişlerin, çizelge, şekil ve fotoğrafların kaynak gösterilmeden kullanımı, 5846 sayılı Fikir ve Sanat Eserleri Kanunu'ndaki hükümlere tabidir.

ETİK BEYAN

Çukurova Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tez Yazım Kurallarına uygun olarak hazırladığım bu tez çalışmasında;

- Tez içinde sunduğum verileri, bilgileri ve dokümanları akademik ve etik kurallar çerçevesinde elde ettiğimi,
- Tüm bilgi, belge, değerlendirme ve sonuçları bilimsel etik ve ahlak kurallarına uygun olarak sunduğumu,
- Tez çalışmasında yararlandığım eserlerin tümüne uygun atıfta bulunarak kaynak gösterdiğimi,
- Kullanılan verilerde ve ortaya çıkan sonuçlarda herhangi bir değişiklik yapmadığımı
- Bu tezde sunduğum çalışmanın özgün olduğunu,

  Bildirir, aksi bir durumda aleyhime doğabilecek tüm hak kayıplarını kabullendiğimi beyan ederim. … / … / 20..

Hüseyin ARSLAN

ÖZET

EBÜ'L-HASAN EL-BEKRÎ VE TASAVVUFÎ GÖRÜŞLERİ -"TESHÎLÜ'S-SEBÎL FÎ FEHMİ ME'ANİ'T-TENZÎL"- ADLI TEFSİRİ BAĞLAMINDA

Hüseyin ARSLAN

Yüksek Lisans Tezi, Temel İslami Bilimler Anabilim Dalı
Danışman: Prof. Dr. Nasi ASLAN
Mart 2023, 98 sayfa

İslam tarihindeki en büyük devletlerden birisi olarak kabul edilen Memlükler, yalnız siyasi ve askeri alanlarda değil, hemen her alanda gelişmelere şahitlik yapmış ve katkılar sunmuştur. O dönem, Kahire ve Dımeşk/Şam şehirleri, ilmi anlamda hem göç almış hem de birçok âlimin sığınağı olarak kabul edilmiştir. Bu bağlamda o coğrafyada tasavvuf anlanında da değerli âlimler yetişmiş ve kıymetli eserler telif edilmiştir. Bölge de Şâzeliye, Kâdiriyye, Desûkiye gibi tarikatlar yerleşmiş ve aktif olarak faaliyetlerini sürdürmüşlerdir. Bu çalışmanın konusu bu renkli mozaikte dünyaya gelen ve eserler kaleme alan o coğrafyanın tasavvufi kimliğini de gözler önüne seren Mısırlı mutasavvıf, şair, fakih, kurrâ, muhaddis, müfessir, mütekellim Ebu'l-Hasen es-Sıddîkî el-Bekri'dir. Mutasavvıf Bekri'nin hem o dönem tasavvuf anlayışını hem de ilim perspektifini görmesi, onun tasavvufi yorumları ve eserlerindeki ilmi zenginliğine etki etmesi bu açıdan önemlidir. O dönemde eserler kaleme alan Bekri, gerek ilmi konumu ve tasavvufi hayatı, gerekse yetiştirdiği ve rahle-i tedrisatından geçen ulemanın ilmi konumu, bu çalışmanın odak noktasıdır. Bekri'nin birkaç eseri günümüze ulaşsa da ne yazık ki birçoğuna henüz ulaşılamamıştır. Onun eserleri hem o dönemi aydınlatan bir ışık olma hem de İslam kandilinin taşıyıcılığını yapması bakımından değerli ve incelenmeye değerdir. Bu çalışmada Bekri ve *"Teshîlü's-sebil fî fehmi me'ani't-tenzîl"* adlı tefsiri bağlamında tasavvufî görüşleri incelenmiştir. Çalışmanın giriş bölümünde Bekri'nin yaşadığı coğrafyanın bir portresi niteliğinde siyasi, ilmi ve sosyal muhit hakkında bilgi verilmiştir. Birinci bölümde Bekri'nin hayatı ve kaleme aldığı eserler üzerinde durulmuş, ikinci bölümde ise Bekri'nin genel tasavvufi kavramları nasıl ele aldığı ve yorumladığı incelenmiştir. Son bölümde de usulü aşere kabul edilen kavramların tespit ve yorumlarına yer verilerek değerlendirmelerde bulunulmuş ve çalışmaya son verilmiştir.

Anahtar Kelimeler: Memluklar, Ebu'l-Hasen el-Bekri, *Teshîlü's-sebil fî fehmi me'âni't-tenzîl*, Tefsir, Tasavvuf, Sıddık, Usûlü Aşere.

ABSTRACT

EBU'L-HASEN es-SIDDIKI al-BEKRI (ö. 952/1545) AND HER MYSTİCAL VİEWS İN THE CONTEXT OF HER COMMENTARY NAMED "TESHÎLÜ'S-SEBÎL FÎ FEHMİ MEÂNİ'T-TENZÎL"

Hüseyin ARSLAN

Master Thesis, Department of Basic Islamic Sciences
Supervisor: Prof. Dr. Nasi ASLAN
March 2023, 98 pages

Mamluks, considered to be one of the greatest states in the history of Islam, witnessed and contributed to developments not only in the political and military fields, but also in almost every field. At that time, the cities of Cairo and Damascus were both emigrated and accepted as the refuge of many scholars. In this context, valuable scholars and valuable works have emerged in the sense of mysticism in that geography. In the field of Sufism, sects such as şâzeliye, kadiriyye, desûkiye settled and continued their activities actively. The subject of this study is the Egyptian mystic, poet, jurist, kurra, muhaddis, mufassir, mutakellim Ebu'l-Hasen es-Sıddîkî al-Bekri, who was born in this colorful mosaic and also reveals the mystical identity of that geography, who wrote works. In this respect, it is important for Sufi Bekri to see both the understanding of Sufism at that time and the perspective of science. Bekri, who wrote works at that time, is the focus of this study, both his scientific position and the scientific position of the ulama he trained and passed the rahle-i education. Although some of Bekri's works have survived, unfortunately we have not been able to reach most of them. His works are valuable and worth examining in terms of both being a lighthouse that illuminates that period and being the bearer of the Islamic oil lamp. In the introduction part of the study, information is given about the political, scientific and social environment as a portrait of Bekri's geography. In the first part, Bekri's life and the works he wrote were emphasized, and in the second part, Bekri's interpretation of mysticism terms was pointed out and evaluations were made by giving place to the determinations and interpretations of these concepts, whose procedure was accepted as ashare.

Keywords: Mamluks, Ebu'l-Hasen el-Bekri, Teshîlü's-sebil fî fehmi me'âni't-tenzîl, Tafsir, Mysticism, Siddik, The Procedure Ashere.

ÖNSÖZ

İslam tarihindeki en büyük devletlerden birisi olarak kabul edilen Memlükler, yalnız siyasi ve askeri alanlarda değil, hemen her alanda gelişmelere şahitlik yapmış ve katkılar sunmuştur. O dönem, Kahire ve Dımeşk şehirleri, ilmi anlamda hem göç almış hem de birçok âlimin sığınağı olarak kabul edilmiştir. Bu bağlamda o coğrafyada tasavvuf anlamında da değerli âlimler yetişmiş ve kıymetli eserler meydana gelmiştir. Tasavvuf sahasında Şâzeliye, Kâdiriyye, Desûkiye gibi tarikatlar yerleşmiş ve aktif olarak faaliyetlerini sürdürmüşlerdir. Bu dönemin öne çıkan en önemli özelliği ilmi ve fikri sahada pek çok değerli çalışmaların yapılmış olmasıdır.

Memlükler döneminde halk, devlet ricali veya ulema tabakasının çoğunluğu, tasavvufla iştigal etmişlerdir. Bunda büyük payeyi alan şüphesiz, köklerinde ruhani ve manevi özellikler bulunan Ebu'l-Hasen el-Bekri'dir. Bekri soyunun Hz. Ebu Bekir' e dayanmasının yanı sıra, birçok âlimin önüne ilim elde etmek için diz çökmüştür ve İslami ilimlerde uzmanlaşmıştır. Hem kendisi hem ailesi ilimden her dönem payını almıştır. Bunun yanı sıra mutasavvıfımızın hakkında yeteri kadar çalışmanın yapılmayışı bizi, onu araştırmaya sevk etmiştir. Ayrıca bu çalışma, kavramları ele alış tekniği itibari ile tasavvuf dünyasına bir zenginlik katmasının yanında mini bir sözlük hüviyeti de taşıyacaktır.

Çalışma giriş ve üç bölümden oluşmaktadır. Giriş bölümünde araştırmanın konusu, kapsamı, amacı ve yönteminden sonra Bekri'nin yaşadığı dönemin siyasi, sosyal ve ilmi durumu ve bu ilim sahasındaki ulema grubundan bahsedilmiştir. Birinci bölümde Bekri'nin doğumu, ailesi, vefatı, ismi, künyesi, yaşadığı dönem ilmi faaliyetleri, hocaları, öğrencileri ve eserlerinden bahsedilmiştir. İkinci bölümde ise genel tasavvufi kavramlardaki görüşlerine yer verilip *"marifet, tevhid, velayet, ilham ve irade"* konuları irdelenmiştir. Üçüncü bölümde Necmettin Kübra'nın sistemleştirdiği usulü aşere ve Bekri'nin tefsirindeki yorumu bağlamında on kavram ele alınmıştır. Kavramların etimolojik kökenleri ve ıstılahından sonra genel bir çerçeve çizilerek Bekri'nin görüşlerine yer verilmiştir. Çalışma sonuç kısmı ile tamamlanmıştır.

Çalışma sürecinde kalben ve bedenen varlığını hissettiğim, sözleri ve direktifleriyle yol gösteren, naif ve babacan tavırlarıyla güven duygusu aşılayan, kıymetli danışmanım Prof. Dr. Nasi ASLAN'a, tez sürecinde gerek verdiği bilgiler, gerekse yoluma ışık tutan, yönlendirmeleriyle eski danışmanım sevgili hocam Prof. Dr. Hayri KAPLAN'a, tezimin son aşamasında tezimi okuyup, eleştiri ve görüşleri ile

sürecimin kıymetini anlamama vesile olan değerli hocam Doç. Dr. Zeki KOÇAK'a, tez sürecinde yanımda olan, maddi-manevi destek veren, yardımlarını esirgemeyen ve çalışma sürecinde kıymetli birikimlerinden istifade ettiğim sevgili Dr. Derviş DOKGÖZ hocama teşekkürü bir borç bilirim. Son olarak tezimin son kontrollerini yapıp, bazı hususlarda beni bilgilendirip, yolumu aydınlatan Prof. Dr. İhsan SOYSALDI hocama teşekkür ederim.

Hüseyin Arslan
ADANA/2023

İÇİNDEKİLER

ÖZET iv
ABSTRACT v
ÖNSÖZ vi
İÇİNDEKİLER viii
KISALTMALAR x
GİRİŞ 1
1. Çalışmanın Konusu, Önemi ve Amacı 1
2. Çalışmanın sınırları ve yöntemi 2
3. Çalışmanın Kaynakları 5
4. Bekri'nin Yaşadığı Döneme Genel Bakış 6

BÖLÜM I
EBU'L HASEN es-SIDDIKÎ el-BEKRÎ HAYATI VE ESERLERİ

1.1. Hayatı 17
1.1.1. İsmi, Künyesi ve Nesebi 17
1.1.2. Doğumu, Ailesi ve Vefatı 19
1.1.3. Eğitimi, İlmi Kişiliği ve Ulema Arasındaki Kıymeti 22
1.2. Tasavvufi Yönü 25
1.2.1. Hocaları 25
1.2.1.1. Celâl el-Bekri (ö. 891/1486) 26
1.2.1.2. Zekeriyyâ e-Ensari (ö. 926/1520) 26
1.2.1.3. Abdulkâdir Deştûtî (ö. 931/1524) 27
1.2.1.4. Burhâneddin b. Ebu Şerif (ö. 923/1517) 27
1.2.2. Öğrencileri 28
1.2.2.1. Ebu'l-Mekârim el-Bekri (ö. 994/1586) 28
1.2.2.2. İbn Hacer el-Heytemî (ö. 974/1567) 28
1.2.2.3. Umûdî (ö. 967/1560) 29
1.2.2.4. Şa'rânî (ö. 973/1565) 29
1.2.3. Eserleri 30

BÖLÜM II

GENEL TASAVVUF KONULARINA DAİR GÖRÜŞLERİ

2.1. Mârifet 33
2.2. Tevhid 37
2.3. Velâyet 41
2.4. İlham 45
2.5. İrade 48

BÖLÜM III

EBU'L HASEN el-BEKRî'NİN TEFSİRİ BAĞLAMINDA TASAVVUFİ GÖRÜŞLERİ

3.1. Tövbe 52
3.2. Zühd 58
3.3. Tevekkül 63
3.4. Kanaat 67
3.5. Uzlet 70
3.6. Zikir 73
3.7. Teveccüh 76
3.8. Sabır 79
3.9. Murâkabe 81
3.10. Rıza 83
SONUÇ 86
KAYNAKÇA 89
ÖZGEÇMİŞ 98

KISALTMALAR

b. : Bin, ibn (oğul)
bkz. : Bakınız
c. : Cilt
çev. : Çeviren
der. : Derleyen
DİA : Türkiye Diyanet Vakfı Ansiklopedisi
m.ö : Milattan Önce
m.s : Milattan sonra
MÜİFV : Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı
nşr. : neşreden
ünv. : Üniversitesi
ö. : Ölümü
s. : Sayfa
ss. : Sayfa aralığı
tah. : Tahkik eden
ts. : Tarihsiz
v.dğr. : Ve diğerleri
v.b. : Ve benzeri
vs. : Vesâire
yy. : Yüzyıl

GİRİŞ

1. Çalışmanın Konusu, Önemi ve Amacı

Çalışmamızın konusu Mısırlı mutasavvıf, şair, mütekellim, fakih Ebü'l Hasan es- Sıddîki el-Bekrî'nin (ö.952/1545) hayatı, eserleri ve tefsiri (*Teshîlü's-sebîl fî Fehmi me'âni't-tenzîl)* bağlamında tasavvufi görüşleridir. Tefsirde yer verdiği yorumlar esas alınarak Bekri'nin tasavvuf düşüncesi tespit edilmeye çalışılacaktır. Bunlara ilaveten Bekri'nin eserleri tanıtılıp günümüze ulaşıp ulaşmadığı tespit edilecek, bu eserler hakkında kısa malumatlar verilerek gerekli yerlerde şerhler düşülecektir. Eserlerin ve mutasavvıfımızın incelenmesi bizi o dönem Mısır coğrafyasında tasavvuf geleneği hem de nüfuzlu ve köklü bir aile geleneğine sahip olan Bekri ailesi hakkında yeterli bilgilere ulaşılmasını sağlayacaktır. Bunun yanı sıra mutasavvıfımızın yazmış olduğu tefsiri göz önüne alarak hem tasavvufi kimliği hem de müfessir kimliği ile mezcedilmiş ehl-i sünnet-sûfî kimlik ortaya konmaya çalışılacaktır.

Mısır coğrafyasına bakıldığında o dönemde Mısır coğrafyasına hâkim devletin Memlükler olduğu görülmektedir. O dönemde tasavvuf eserlerinin revaçta olduğu ve mutasavvıflara değer verildiğine tarih kitaplarında şahit olunmaktadır. Bundan önce Mısır birçok devlete ev sahipliği yapmıştır. Mısır denilince akla eski Mısır gelir, çünkü bu ülke, Mezopotamya ile birlikte medeniyetin kurulduğu merkezdir. İçerisinde Nil gibi bir nehri barındıran bu kadim şehir medeniyetlerin beşiği olma hüviyetine bürünmüştür. Bu medeniyet Hâmi kavimlerinden olup, Firavun'un zorba ve despot rejimine de boyun eğdiği, aynı zamanda Asurluların tahakkümüne de razı olup, Hz. Ömer döneminde İslam'ın şanlı ordusu ile de şereflendiği bilinmektedir.

Tolunoğulları, Mısır'da ilk Türk devletini kurmuştur. İhşidiler ile devlet devam ediyorken, 969 senesinde Fâtimîler bu şehri ele geçirerek burada büyük bir imparatorluk kurmuştur. Fâtimîler şii mezhebinden olması sebebiyle bu durum onları sünnilerle savaşmaya itmiştir. 1171 senesinde Selahattin Eyyûbi bu devleti ortadan kaldırmış Eyyûbilerde 1250 senesine kadar iktidarda kalmıştır. O tarihten sonra Memlükler şehre hâkim olmuştur. Yaklaşık 2,5 asırlık bir medeniyet sürdüren Memlükler'in en son hükümdarları Kansuh Gavri ve Tumambay zamanlarında yaşayan ve araştırma konumuz olan mutasavvıfımız Bekri'nin yaşadığı dönem X. asrın ilk yarısını kapsamaktadır. Bu dönem, ülkenin iç karışıklıklar, saltanat mücadelelerinin yoğun olduğu ve yıkılmaya doğru gidildiği istikrarsız ve zayıf bir dönemdir.

İşte mutasavvıfımız böyle bir kültür havzasının olduğu bir medeniyete gözlerini açmış ve kendisini bu medeniyetin bir parçası olarak görmüştür. Bekri'nin yaşadığı dönemde birçok ilim, fikir, siyasi düşünceye sahip âlimler olmakla birlikte, Makrîzî (ö.845/1442), İbn Tağriberd (ö.874/1470) gibi tarihçilerin yanında Burhaneddin İbn Şerif (ö.923/1567), Zekeriyya el-Ensari (ö.926/1520), İbn Hacer el-Heytemi (ö.974/1567), Müttaki el-Hindî (ö.975/1567) gibi tefsir, hadis, fıkıh ve tasavvuf âlimleri de bulunmaktadır.

Mutasavvıfımıza izafe edilen eserlerin ona aidiyeti ve o dönemde adının bir başkası ile karıştırılması da dönemin kültür çeşitliliğine bağlanabilmektedir. Fakat kesin olan şu ki incelemekte olduğumuz ve mutasavvıfımıza ait olduğu konusunda en ufak bir şüphe bulunmayan eseri "*Tefsîru'l-Bekri"* diye meşhur olan "*Teshîlü's-sebîl fî Fehmi me'âni't-tenzîl"* adlı eseridir. Bu tefsir, üzerine çalışma konusunda kısır kalmış; hakkında yeteri kadar çalışma yapılmamış, müellifin tasavvufî yönüne istenilen düzeyde dikkat çekilmemiştir. Yani akademik olarak göz ardı edilmiştir. Bu tefsir, dönemin tasavvuf anlayışına ışık tutabilecek, sünnî ve tasavvuf düşüncesinin arasını bağlayabilecek bir bağ konumundadır.

Mutasavvıfımızın kendisi, eserleri özel manada bu tefsirine dair yeterli bir çalışma yapılmaması bizi bu eser üzerinde çalışmaya sevk etmiştir. Burada şunu ifade etmekte fayda vardır. Abdullah Erçin'in Samsun'da 1997 yılında kaleme aldığı "*Ebu'l Hasan el-Bekri Hayatı, Eserleri ve Tefsirindeki Metodu"* adında bir yüksek lisans tezine ulaşılarak incelenmiştir. Fakat hocamız mutasavvıfımızın tefsir yönü üzerine çalışmış ve tasavvufi yönüne dikkat çekmemiştir. Ayetlerin işâri yorumlarına yer vermeyip mutasavvıfımızın tefsir yaparken kullandığı metodu aktarmıştır. Bunun yanında İrfan Gündüz'ün *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi (DİA)*'da bir paragraflık *"Bekri"* maddesi bulunmaktadır.

Bu çalışma mutasavvıfımızın tasavvufa dair görüşlerinin derlenmesi ve bu görüşlerin tefsirinde nasıl yansıdığı üzerinedir. Bu yönüyle de literâtürde bir ilki temsil edeceğini ve sonraki çalışmalara örnek olacağını söyleyebiliriz.

2. Çalışmanın sınırları ve yöntemi

Çalışmamızda Bekri'nin "*Teshîlü's-sebîl fî Fehmi me'âni't-tenzîl"* adlı tefsiri bağlamında tasavvufi görüşleri incelenmiştir. Bu eserde Bekri'nin tasavvufi usulü, ilmi kimliği ve tefsirdeki görüşlerinin arasında tasavvuf ile alakalı yaklaşımları ve tavırlarına

değinilmiştir. Çalışma boyunca bilimsel araştırma usulüne uygun olarak tenkide dayalı yorum yapmaktan kaçınılmış, eleştirel bir girişimden uzak durularak objektif ve metne bağlı kalınan bir yaklaşımda bulunma hedeflenmiştir. Çalışmada parçadan bütüne yöntemi*(indüksiyon)* kullanılarak Bekri'nin ele aldığı bazı kavramlara yer verip, bu kavramları yorumlayıp, bu kavramlardan yola çıkılarak Bekri'nin totalde tasavvufi görüşleri tespit edilmeye çalışılmıştır. Tasavvufi kavramları belirlemede çalışmaya temel teşkil etmesi için Necmettin-i Kübra'ya ait olan "*Usûlü'l-Aşere"* adlı eseri tercih edilmiştir. Bunun nedeni bu eser, tasavvuf kavramlarını derli toplu olarak ele alan ilk eser kabul edilmesi ve ulema nezdinde çokça rağbet görüp şerh edilmesidir. Yer yer çalışmamızda bu eserin Arapçası; bazen de Süleyman Gökbulut'un hazırlayıp şerhleri ile tercüme ettiği 2010 yılı basımı esas alınmıştır. Eserde yer alan tasavvuf ıstılahları sırası ile (*tövbe, züht, tevekkül, kanaat, uzlet, zikir, teveccüh, sabır, murakabe, rıza)* şeklindedir.[1]

Bu çalışmada belki de bizi sınırlayan en önemli husus eser üzerine yeteri kadar çalışmanın yapılmaması ve Türkçe bir çalışmanın olmayışı olmuştur. Bununla beraber kavramları açıklarken nispeten Türkçe eserler ve ek olarak sözlük vb. eserlere müracaat etme bize çalışmamızda kolaylık sağlamıştır. Mutasavvıfımızın tasavvufa dair en derli toplu kabul edilen eserlerine de atıf yapan farklı eserlere ulaşabilmemiz, bize çalışmayı yazma aşamasında bir avantaj oluşturmuş ve farklı tasavvuf tarih ve usul kaynaklarında ki farklı bilgilerle de teyit edilen birtakım bulgular, araştırmamızın doğruluğuna işaret etmiştir.

Bazı teknik durumlara değinmek gerekirse çalışma boyunca metinde ismi geçen şahısların yanına hicri/miladi olarak ölüm yılları da belirtilmiş, tarihi olaylar için ise tarihini yanında belirtmeye özen gösterilmiştir. Bazen yararlandığımız müellifin hayatı hakkında kısa bilgiler dipnotta verilmiş, çoğu zaman metin de kapalılık oluşturacağını düşündüğümüz bilgiler yine aynı şekilde dipnotta belirtilmeye özen gösterilmiştir. Bazen de konunun asıl mecrasından çıkacağı endişesini taşıdığımız hususlarda dipnotta okuyucuyu daha geniş ve ayrıntılı okuma yapacağı alanlara yönlendirerek, detaylı bilgi alabileceği eserlere atıfta bulunulmuştur.

Burada belirtilmesi elzem görünen noktayı açıklamakta yarar vardır. Mutasavvıfımızın, isminin tespiti ve isminin belirlenmesi oldukça karışık bir durum olarak karşımıza çıkmıştır. Zira tarihin belirli dönemlerinde Bekri ailesi tarih sahnesinde

[1]Kübra, Necmettin, *Usulü Aşere Şerhleri*, haz. Süleyman Gökbulut, İnsan Yayınları, İstanbul,2010

yer almış, varlıklarını sürdürmüş ve genelde isimleri de Bekri olmuştur. Bu da bizim mutasavvıf mı yoksa farklı bir Bekri mi olduğu sorusunu akla getirmiştir. Tespiti her ne kadar zor olsa da ismi Bekri olan ve araştırmamıza konu olan zatı kaynaklarda belirleyip tahlil edip karşılaştırarak sonuca gidilmeye çalışılmıştır. Mesela bu karışıklıktan etkilenmiş olsa gerek bazı kitaplar bu farklı Bekri isimlerini açıklama gereği hissetmişlerdir. Örnek vermek gerekirse Ali İhsan Yurt'un kaleme aldığı "*Kutbuddin Mustafa Kemalüddin el-Bekri-Sıddıkî"* adlı eserinde bu müellife geçmeden önce 4-14 sayfaları arasında Mısır yöresindeki Bekri ailesinden bahsetmekte yarar olduğunu söylemiş ve bir de bu isimlerin olduğu bir tablo ile bizi baş başa bırakmıştır.[2] Yine Muhammed Tevfik el-Bekri'nin "*Beytü's-Sıddık"* adlı; tarihte kronolojik olarak Bekri ailesini tanıttığı ve tarihlendirme yoluyla bazı faydalı bilgileri bize sunduğu eseri de, çalışmamıza kaynak olmasından dolayı kullanılmış ve esere atıflar yapılmıştır.[3]

Ebu'l Hasan el-Bekri (ö.952/1545)'nin tefsiri bağlamında tasavvufi görüşleri, isimli çalışmamız kısa bir girişten sonra üç bölümden teşekkül etmiştir. Giriş kısmında araştırma teknikleri gözetilerek bilimsel bir özgünlük ifade edecek birtakım bilgilere yer verilmiştir. Önce çalışmanın konusu, önemi, amacı, çalışmanın sınırlılıkları ve yöntemleri tespiti daha sonra ise çalışmada yararlanılan kaynaklar saptanarak giriş bölümü tamamlanmıştır. I. bölüm, Bekri'nin özelinde bir araştırma alanı açılmıştır. Hayatına geçmeden önce Mısır'da siyasi-sosyal-ilmi çevre hakkında birkaç söz edildikten sonra hayatı, doğumu, ismi, künyesi, eğitimi, hocaları, öğrencileri, eserleri, özel anlamda tefsiri bağlamında tasavvufi yorumları ele alınmıştır, II. bölümde ise genel tasavvuf ıstılahlarına değinilip incelenmiştir. III. bölümde özel olarak tasavvufî kavramlara Bekri'nin perspektifinden bakılmıştır. Şunu belirtmekte fayda vardır. Kavramların önce sözlük anlamı sonra ıstılah ve akabinde bu hususta bazı mutasavvıfların yorumundan sonra ayetle ilintili olarak Bekri'nin kavramı nasıl ele aldığı açıklanmıştır. Mutasavvıfımızın görüşlerine başvururken öncelikle araştırmaya konu olan ayetlerin tespiti yapılmıştır. Bu tespiti yapılırken, M. Fuad Abdulbâki'nin (ö. 1468/1963.) "*Mu'cemu Müfehres li Elfâzıl Kuranı'l-Kerim"*[4] isimli eserinden çokça faydalanılmıştır.

---

[2]Yurd, Ali İhsan, *Kutbuddin Mustafa Kemalüddin el-Bekri-Sıddıkî Hayatı ve Eserleri,* Ahmet Said Matbaası, İstanbul 1967

[3]El-Bekri, Muhammed, Tevfik*, Beytüs-Sıddık*, Mısır 1323.

[4]Abdulbâki, Muhammed Fuad, *Mu'cemu Müfehres li Elfâzıl Kuranı'l-Kerim,* nşr. Daru'l-Kütübü'l-Mısriyye.

3. Çalışmanın Kaynakları

Çalışmamızın konusu olması sebebiyle, mutasavvıfımızın tefsirinden hareketle tasavvufi görüşlerini incelerken öncelikli kaynağımız mutasavvıfımızın eseri olan "*Teshîlü's-sebîl fî Fehmi me'âni't-tenzîl"* adlı eseridir. Yine Bekri'nin biyografisini, hayatını ve eserinde geçen birtakım kavramları açıklayan eserlerden sıkça faydalanılmıştır. Bunlar arasında Ezherî (ö. 370/980.) *"Tehzibü'l-luga",* Cevherî (ö. 400/1009) "*Sıhâh",* Zemahşeri (ö. 538/1144) *"Esâsu'l Belâga"*, İbn Manzur (ö. 711/1311) *"Lisânu'l- Arab"*, Cürcani (ö. 816/1413) "*Târifât"*, Ragıb el İsfehani (ö. 954/1108) "*el-Müfredât*", Abdulkâdir el-Ayderûsi (ö. 1039/1629) "*En-Nûrü's-Sâfîr",* Gazzî (ö. 1061/1651) "*Kevâkibü's-Sâire",* İbn İmad (ö. 1089/1679) "*Şezerât*", Zebidi (ö. 1205/1791) "*Tâcu'l-Ârus*", Mütercim Âsım Efendi (ö. 1235/1819) *"Kâmûs*", Harîrizâde (ö. 1244/1882) "*Tibyân"* eserleri gibi sözlükler, bazı yerel ve bölgesel tarih kitapları ile biyografi eserlerine başvurulmuştur. Tasavvuf klasikleri bize bu konuda çok yardımcı olmuştur. Haris el Muhasibi (ö. 243/857) *"Er-Riâye"*, Serrac (ö. 378/988) "*El-Lüm'a"*, Kelebâzi (ö. 380/990) "*Et-Taarruf*", Ebu Talib el-Mekkî (ö. 386/996) "*Kûtul Kulûb*", Makdisi (ö. 390/1000) "*Safvetü't-Tasavvuf*", Kuşeyri (ö. 465/1072) "Er-*Risâle"*, Gazali (ö. 505/1111) *"İhya-i Ulûmi'd-Din"*, Sühreverdi (ö. 632/1234) "*Avârifü'l Meârif",* vd. gibi tasavvuf klasiklerine ek olarak bazı çağdaş eserlerden de istifade edilmiştir. Örneğin Mustafa Aşkar "*Tasavvuf Tarihi Literatürü*", Süleyman Uludağ "*Tasavvuf Terimler Sözlüğü*", Mustafa Kara *"Tasavvuf ve Tarikatlar Tarihi*", vb. eserler tarih kitapları, diğer tefsir ekollerinin açıklamalarını tespit etmek için farklı tefsirlere de müracaat edilmiştir. Tüm kaynakları burada zikretmek çalışmamızın hacmini gereksiz yere uzatacağı endişesiyle zikredilmemiştir. Bu noktada şurayı zikretmeden geçmek istemiyoruz. Kaynaklar hususunda en önemlilerden birkaçı da Bekri'nin konumuz olan tefsirini üç cilt olarak tahkik edip ona bir mukaddime yazan muhakkik Şeyh Ahmet Ferîd el-Mezîdi'nin mukaddimesidir. Yine *Diyanet İslam Ansiklopedisi (DİA*) ilgili maddeleri ve ilahiyat makaleleri veri tabanı vasıtası ile indirdiğimiz konu başlıkları çalışma ile yakından ilgili makalelerdir. Yükseköğretim Kurulu Başkanlığı Tez Merkezindeki yüksek lisans ve doktora çalışmaları da başvurulan kaynaklar arasında yer almaktadır.

4. Bekri'nin Yaşadığı Döneme Genel Bakış

a. Siyasi Durum

Bekri'nin hayatına ve onun görüşlerine geçmeden önce yaşadığı, yetiştiği, olgunlaştığı ve görüşlerinin şekillenmesinde büyük rolü olan çevre faktörüne değinmek yerinde olacaktır. Çünkü bu çevre onun kişiliğine, şahsiyetine ve ifadelerine büyük oranda etki etmektedir. Çevre, bize hayatın farklı çehreleri hakkında, olaylar arasında bağlantı kurmada açık bir tablo sunmaktadır. Kanaatimizce, bu etkideki büyük paye siyasi koşullardır. Diğerleri onun alt dallarıdır. Bu nedenle, hayatın diğer alanlarının tamamında güçlü bir etkisi bulunduğu için siyasi durum daha sonra sosyal ve ilmi hayat ele alınacaktır. Bekri, hicri X. yy. Kahire'sinde yaşamış âlimlerden birisidir. Onun bulunduğu coğrafya birçok medeniyete ev sahipliği yapmış, araştırmalara konu olmuş, ilimlerin müracaat noktası olmuş olan Mısır'dır. Mısır'ın yaklaşık 7000 senelik köklü bir tarihi vardır. Çalışmanın bu bölümünde şehrin tarihini bütün incelikleriyle ele almayıp yalnızca Mısır'a genel hatları ile değinip mutasavvıfımızın yaşadığı dönemde hüküm süren Memlükler'den kısaca bahsederek, mutasavvıfımızın hayatına geçilecektir. Mısır tarihi araştırmacıları şehri ele alırken birçok yönden tasnif etmişlerdir. Prof. Dr. Afet İnan "*Eski Mısır Tarihi ve Medeniyeti"* eserinde Mısır'ı Tarih öncesi devirler ve Tarihi devirler olarak ele alırken,[5] Ord. Prof. Yusuf Ziya Özer ise "*Mısır Tarihi"* adlı eserinde Eski İmparatorluk, Orta ve Yeni İmparatorluk şeklinde ele almıştır.[6] Tasnif çeşitli olsa da Mısır hakkında şunlar söylenebilir. M.Ö. firavunlar tarafından yönetilirken daha sonra Roma, Bizans, Sâsâni imparatorlukları yönetimi ele almıştır. Bizans, İran'dan 131 sene sonra Mısır'ı tekrar alırken, Mısır, Hz. Ömer zamanına kadar Bizans'ın hükümranlığında devam etmiştir. Hz. Ömer zamanında Mısır fethedilip Müslüman topraklarına katılmıştır. Müslümanlar başkentini İskenderiye'den Fustât'a (eski Kahire) taşırken, Emevîler (641-661), Abbasîler (750-860) Mısır'da hüküm sürdükten sonra Tolunoğulları (868-905) burada ilk Türk devletini kurmuşlardır. Tolunoğulları'ndan sonra ise İhşidîler (934-969) yılları arasında Mısır'a hâkim olmuştur.[7]

Hicri 969 senesinde Fâtımîler Mısır'ı ele geçirip orada büyük bir medeniyet inşa etmiştir. 1171 senesinde Selahattin Eyyûbî'ye ve onun kurduğu Eyyûbî devletine kadar iktidarda kaldıktan sonra, Eyyûbî'ler iktidarı ele geçirip 1250 senesine kadar iktidarda

[5]İnan, Afet, *Eski Mısır Tarihi ve Medeniyeti*, Türk Tarih Kurumu (TTK), Ankara 1987. s. 11-13.
[6]Özer, Yusuf Ziya, *Mısır Tarihi*, TTK, Ankara 1987. Fihrist.
[7]İnan, *Eski Mısır Tarihi ve Medeniyeti*, s. 105-109.

kalmışlardır. Bu tarihten sonra mutasavvıfımızın yaşadığı dönemde hüküm sürmüş olan Memlükler hükümranlığı eline almış ve mutlak bir Türk hâkimiyetini başlatmışlardır.[8]

Mutasavvıfımızın yaşadığı dönem olan Memlük devletinin hükümranlığına kadar Mısır şehri Moğolların istilası, bozgunculuğu ve yıkımları ile karşı karşıya kalmıştır.[9] Moğolların yıkımının tersine Müslümanlar, yönetimi eline alıp, ihtiyaçlarını gözeterek çözümler üretecek ve halkı bu çözümlere yönlendirecek, Müslümanları tek vücut yapıp aralarındaki bağları güçlendirecek bir devlet olma amacı gütmüştür.[10] Bu dönem ülkenin iç karışıklıklar, saltanat mücadelelerinin yoğun olduğu ve adım adım yıkılışa gittiği istikrarsız bir dönemi temsil etmiştir. Sultanların asıl itibarı ile köle oldukları, yönetime ehil olmadığı düşüncesi, Moğol ve haçlı gibi birçok tehlikenin Müslümanları tehdit etmesi Memlükler'i, halkı koruyacak, nadir tekniklerle ülkeyi savunacak, tehlikelerden şehri koruyacak tedbirler almaya sevk etmiştir.[11] Yine Memlükler hükümlerini şer'i bir zemine oturtmak istemişler, İslam hilafetini canlandırma fikrini düşünerek halifeliği Mısır'a taşımışlardır.[12] Kahire'de bu zamandan sonra halifelik devam etmiş ve Memlükler'in yıkılış zamanına kadar 17 halife bu görevi üstlenmiştir.[13] Fakat bu süreçte halifeliğin konumu formalite olup, hüküm mercii sultan olmuştur. Halife'nin bir işi emretme ya da yasaklama yetkisi bulunmamış sadece ona *Emîrü'l Mümînin* denilmiştir.[14]

---

[8]Ayrıca Mısır Tarihi için bkz. İnan, *Eski Mısır Tarihi ve Medeniyeti*; Özer, *Mısır Tarih*; Heredot, *Tarih*, çev. Müntekim Ökmen, İş Bankası Yayınları, İstanbul 1973; İplikçioğlu, Bülent, Eskiçağ *Tarihinin Anahatları*, Bilim Teknik Yayınevi(BTY), İstanbul 1990; Narçın, Ali, *A'dan Z'ye Mısır*, Ozan Yayıncılık, İstanbul 2013; Wılkınson, Toby, *Eski Mısır*, çev. Ümit Hüsrev Yolsal, Say Yayınları, Ankara 2013; Freeman, Charles, *Mısır, Yunan ve Roma*, çev. Suat Kemal Angı, Dost Kitabevi Yayınları, Ankara 2003; Muslu, Cihan Yüksel, *Osmanlılar ve Memluklar*, çev. Zeynep Rona, Kitap Yayınevi, İstanbul 2016; Mansel, Ahmet Müfit*, Mısır ve Ege Tarihi Notları*, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları, İstanbul 1938; Vercoutter, Jean, *Eski Mısır*, çev. Emine Su, İletişim Yayınevi, İstanbul 1992; Üstüner, Ali Cengiz, *Mısır Uygarlığı*, Dragon Yayınları, İstanbul 1998.

[9]Makrîzî, Takıyyüddin Ahmet b. Ali b. Abdulkâdir, *Kitabü's-Sülûk li-ma'rifeti düvel'l-mülûk*, thk. Muhammed Abdulkâdir Atâ, Daru'l Kütübü'l İlmiyye, Kahire, 1418-1997, s. 273

[10]İbn Tağriberd, Ebû'l-Mehâsin Cemâleddin Yusuf*, en-Nücûm'üz-zâhire fî mülûki Mısr ve'l Kahire*, nşr. Dârü'l Kütüb, VII, Kahire, 1383-1963, s. 55

[11]Âşûri, Saîd Abdulfettâh*, el-Eyyûbiyyun ve'l-Memâlik fÎ Mısr ve'ş-Şâm,* nşr. Nahdatü'l-Arab, II, Mısır, 1976, s. 231-232

[12]Bağdat halifeliğin merkezi idi. Sonra Moğolların eliyle yerle bir edilip Abbasi halifesi öldürüldü. Onun ölümüyle kesilen halifelik fikri Memlükler'le Mısır'da tekrar canlandı. İbn Tağriberd, *en-Nücûm*, s. 206; el-Bekri, Hüseyin b. ed-Diyar, *Tarihu'l-Hamîs fî enfüsi'n-Nefis*, nşr. Daru's-Sâdır, II, Beyrut, ts, s. 206; İbn Kesir, İsmail b. Ömer el-Kureyşi, *el-Bidâye ve'n-Nihaye*, nşr. Daru'l Fikr, XIII, Beyrut, 1986, s. 231.

[13]Kasım, Abduh Kasım, *Asru Selâtını'l-Memâlik*, nşr. Aynu'd-Dirâseti ve'l-Buhusu'l İnsaniyye ve'l-İctimaiyye, II, Kahire, 1998, s. 10-15.

[14]Makrîzî, Takıyyüddin Ahmet b. Ali, *Kitabü'l-Mevâ'iz ve'l-i'tibâr bi-Zikri'l-Hıtât ve'l-âsâr*, nşr. Darü'l Kütübü'l-İlmiyye, III, Beyrut, 1986, s. 100-101.

Tarihçiler Memlükler'i incelerken Bahrî Memlükler'i ve Burcî Memlükler'i olarak iki dönemde incelerler.[15] Mutasavvıfımızın dünyaya geldiği sırada onunla ilintili iki hükümdar dikkat çekmesiyle birlikte, 54 senelik yaşamında dönemine büyük etkide bulunan Bekri'nin eserlerinde ne yazık ki o dönem siyasi ve sosyal hayata dair malumat bulunmamaktadır. Ona ve döneme dair bilgileri dönemindeki meşhur tarihçilerin kitaplarında yer almaktadır. Tarihçiler bize Bekri döneminde Kansu Gavri (922/1516) ve Tomanbay (923/1517) isminde iki hükümdarın saltanatından söz etmektedir. Aslında Bekri'nin doğduğu zaman diliminde Burcî Memlükler'inin en büyük sultanı sayılan Kayıtbay (901/1496) tahtta bulunmasına rağmen, onun saltanat dönemi Bekri'nin bebeklik dönemine tekabül ettiği için Kayıtbay'ı bu kategoride değerlendirmemiz mümkün görünmemektedir. Buna rağmen 30 yıllık sultanlık kariyerinde en başarılı sultanlardan kabul edilip kaynaklarda adil, cesur, ileri görüşlü, ilme ve ilim adamlarına değer veren bir hükümdar olarak tanıtılan Kayıtbay pek çok imar hareketinde bulunmuştur.[16]

Kayıtbay' dan sonra asıl adı Cündeb olan Ebü'n-Nasr künyeli, Seydeddin ve Kansu lakaplarıyla bilinen[17] Kansu Gavri saltanatı devralmıştır. Memlük-Osmanlı savaşları sırasında Memlükler'in eline düşen Tarsus'un nâibliğine tayin edilerek, (894/1489) sonrasında Halep nâibliğinden hâcibü'l-hüccâblığa, ardından Malatya nâibliğine getirilmiştir. Kansu Gavri, 1496'da Kayıtbay ölünce Kahire'ye dönerek Nâsır Muhammed'in hizmetine girmiş ve "mukaddemü'l-ulûf" pâyesine, arkasından da "re'sü nevbeti'n-nüvvâb"lığa yükselmiştir. Canbolat el-Eşrefî zamanında (1500-1501) Şâm nâibi Kasrûh'un isyanını bastırmak üzere Devâtdâr Tomanbay'ın kumandası altında sefere çıkmıştır. Ancak Tomanbay, âsi Şam valisiyle birleşerek Canbolat'ı tahtından indirip kendini sultan ilân edince Gavri sırasıyla devâtdârlık, vezirlik ve üstâdüddârlık görevlerini üstlenmiştir. Sultan Tomanbay emîrlerin kendi aleyhinde faaliyetler yürüttüğünü haber alınca bir süre Kahire'de gizlenerek, Tomanbay'a muhalif mukaddem emîrleri aralarından uygun birini sultan seçmek üzere toplatıp, yaşı altmışı aşmış olan Kansu Gavri'yi bu makama uygun görmüştür. Aslında emîrler onu, saltanat hırsının bulunmayışından ziyade yaşlılık ve zayıflığından yararlanarak dilediklerini yapabileceklerini sandıkları için seçmişlerdir. Böylece 1 Şevval 906'da (20 Nisan 1501)

[15]Yiğit, İsmail, "Memluklar", *TDV İslâm Ansiklopedisi (DİA)*, XXIX, s. 90, ss. 90-97, Ankara 2004.
[16]Yiğit, İsmail, "Kayıtbay"*, (DİA*), XXV, s. 81, ss. 80-81, Ankara 2002.
[17]Es-Seyyid, Seyyid Muhammed, "Kansu Gavri", (*DİA)*, XXIV, İstanbul 2001, s. 314, ss. 314-316

Abbâsî Halifesi Müstemsik-Billâh ve devlet ileri gelenleri tarafından kendisine biat edilen Gavri'ye, "el-Melikü'l-Eşref" lakabı verilmiştir.[18]

İktidarı, Bekri'nin gençliğine rastlayan Gavri'nin amacı asayişi sağlayıp güvenli bir ortam temin etmekti. İlk icraatı da iktidarda gözü olan Tomanbay'ı ortadan kaldırıp ona tabii olanları yukarı Mısır'a sürmek olmuştur.[19] Kanaatimizce bu hareketi devletin birliğini tehdit eden unsurları bertaraf edip asayişi sağlama çabasıdır. Yine yakınlarını devlet kadrolarına tayin etmesi[20]de bu düşüncenin ve yerini sağlamlaştırma politikasının bir gereği olarak düşünülmektedir. Öte yandan Osmanlı ile dostluk içinde olduğu görülmekle birlikte, II. Bayezid'in ölümünü duyan Gavri, Mısır'ın pek çok camisinde gıyabında namazlar kıldırdığı rivayet edilir.[21] Çeşitli sebeplerden dolayı bu ilişkiler bozulmaya başlamış hatta onun Safeviler'in gizli müttefiki olduğu haberleri yayılmış[22] bu da aradaki bağların gerilmesine ve ilişkilerin iyice bozulmasına sebep olmuştur.

Elimize ulaşan kaynaklar, onun hayırsever bir hükümdar olduğunu zikreder. Kansu Gavri Mısır, Suriye ve Haremeyn'de birçok sosyal tesis yaptırmıştır. Kahire'de su kemerleri, beş minareli bir cami ile yanında medreseler, sebil, kendisi için türbe, çocuklar için mektep, caminin arkasında bir kervansaray inşa ettirmiş ve burası zamanla bu sultanın adıyla anılan bir çarşı haline gelmiştir.[23] Yine onun edebiyat ve ilimle içli dışlı olduğunu anlaşılmaktadır. Meclisler toplatıp tarih, şiir, terâcim alanlarında münazaralar yaptırır ve o münazaralara kendisi de katılırdı. Yine o, Hurufi şair Nesîmî'nin şiirlerine büyük ilgi gösterdiği, bundan dolayı kendi döneminde Mısır'da Hurufiliğin yayıldığı bilinmektedir.[24] Yine şair Şerîfî'ye Firdevsî'nin ünlü eseri "*Şahnâme"* adlı eserini Türkçeye çevirtmiştir.[25]

Mutasavvıfımızın yaşadığı dönem sultanlardan sonuncusu aynı zamanda son Mısır Memlük sultanı Tomanbay'dır. 879 senesinde doğduğu kabul edilen Tomanbay cesareti ile tanınan bir hükümdar olmuştur.[26] Teklif edilen sultanlık vazifesine görevin mahiyetini bildiğinden kabul etmemiştir. Fakat Ebüssuûd Efendi araya girince razı olarak,[27] o dönem için cesaretli bir iş yapmıştır. Osmanlı zorlanmadan Dımaşk'a kadar

[18]Es-Seyyid, "Kansu Gavri", 314.
[19]Es-Seyyid, "Kansu Gavri", 314.
[20]Es-Seyyid, "Kansu Gavri", 314.
[21]Es-Seyyid, "Kansu Gavri", 315.
[22]Es-Seyyid, "Kansu Gavri", 315.
[23]Es-Seyyid, "Kansu Gavri", 316.
[24]Es-Seyyid, "Kansu Gavri", 316.
[25]Es-Seyyid, "Kansu Gavri", 315.
[26]Kanat, Cüneyt, "Tomanbay", *(DİA*), XXXXI, İstanbul 2012, s. 236, ss. 236-237.
[27]Kanat, "Tomanba", 236.

ilerlemiş ve Yavuz Sultan Selim mektupla Tomanbay'ı itaate çağırmıştır. Tomanbay teklifi kabul etmeyi düşünüyor olsa da Suriye'de yenilen emirler ve Osmanlı hükümdarının mektuptaki ağır ifadeleri onu bundan alıkoyarak Osmanlı elçisini öldürtmüştür. Bu da olayı daha da kızıştırmış, gelişen birtakım olaylar sonucunda Tomanbay yakalanarak, zincirlere bağlandıktan sonra Osmanlı elçisine teslim edilmiştir. Bağışlanması umulsa da isyan ihtimali ve halkın Kansu Gavri'den ümitlerini yitirmeleri, gibi sebeplerle idam edilmiştir.[28] Cesedi üç gün asılı kaldıktan sonra törenle amcası Kansu Gavri'nin kendisi için yaptırdığı türbeye defnedilmiştir. Tomanbay'ın son derece cesur, mücadele azmi kuvvetli, hayır sahibi, edepli, dindar olduğu ve bazı haksız vergileri kaldırdığı belirtilmiştir.[29]

b. Sosyal Durum

Bekri'nin yaşadığı dönemi incelendiğinde ülkenin sosyal yapısı ile alakalı Hint sistemine özgü bir kast tablosunun varlığı görülmektedir. Bu tabakalar, tek bir milletten ziyade Yahudi, Hıristiyan ve Müslümanların bir arada yaşadığı kozmopolit bir yapıyı ihtiva etmektedir. Müslümanlar, yönetici askeri sınıf ve halk kesimi olarak ikiye ayrılmaktadır.[30] İbn Haldun ise bu sınıflandırmayı sultan ve halk olarak taksim etmektedir.[31] Bir başka taksimde birinci tabaka, sultan, vezir, emir gibi yönetici kesim olarak üç ayrı kolda incelenmekte, ikinci tabakada, okur-yazar eli kalem tutan, âlim kimseleri ele almakta, üçüncü tabakada ise tüccarlar bulunmaktadır. Dönemin tacirleri sultanlar katında itibar görmektedir.[32] Dördüncü ve son tabakayı ki bunlar nüfusun çoğunluğunu oluşturan çiftçi, zanâatkar, küçük işletmeler, esnaf ve bedevi Araplardır. Sık sık isyan etme teşebbüsünde bulunmaları sebebiyle yönetim için sorun oluşturmuştur.[33] Çarşılarda bulunan veya ilim tahsili için mescitlere devam edebilen kadınlar övülmüş, toplum tarafından saygı görmüş, içlerinden bazıları şair ve âlim vasfına erişmiştir.[34] Makrîzî bu tabakaları yedi ayrı kolda ele almıştır. Bunlar;

[28]Kanat, "Tomanba", 237.
[29]Kanat, "Tomanba", 237.
[30]Yiğit, "Memlükler", 96.
[31]İbn Haldun, Ebû Zeyd Veliyüddin Abdurrahman b. Muhammed el-Hadramî el-İşbilî, *Mukaddime*, tah. Ali Abdulvahit Vasfî, Dâru Nahdatı Mısr, Kahire 1987, s. 183; Ayaz, Fatih Yahya, *Memlükler* (1250-1517) İsam Yayınları, İstanbul 2015, s. 115-116.
[32]Yiğit, "Memlükler", 96; Erçin, Abdullah, *Ebu'l-Hasen el-Bekri Hayatı, Eserleri ve Tefsirdeki metodu,* (Yüksek Lisans Tezi), On dokuz Mayıs Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Samsun 1997, s.3.
[33]Yiğit, "Memlükler", 96; Erçin, *Ebu'l-Hasen el-Bekri Hayatı, Eserleri ve Tefsirdeki metodu*, s. 4.
[34]Yiğit, "Memlükler", 96.

- ✓ *Devlet Ricali*
- ✓ *Entelektüel tabaka (tüccar, fakih ve soylular)*
- ✓ *Orta sınıf*
- ✓ *Çiftçiler*
- ✓ *Köylüler*
- ✓ *Sanatkârlar*
- ✓ *Yoksullar*[35]

O dönemde dini hayat canlı bir şekilde varlığını sürdürmektedir. Özellikle tasavvufi hayat halk arasında aktif biçimde devam etmektedir. Tasavvufi yöne ilim bahsinde değineceğimizden burada genel hatlarına değinmek istiyoruz. Bu dönemde tasavvuf tabiri caizse altın çağını yaşamaktaydı. Çeşitli ülkelerden Mısır'a yapılan göçlerin bu yükselen ilmi ve fikri hayata katkıda bulunduğu düşünülmektedir. Dara düşüp başı sıkışan âlimlerin sığınağı olan Mısır, onlara güzel muamelede bulunmaktaydı. Bunlara ilâveten Moğol ve Haçlı savaşlarının kırıcı etki ve kıyımları ve Memlük'lü sultanlarının haksız tavır ve davranışlarına ek olarak salgın hastalıkların baş göstermesi sonucu insanların çareyi züht ve takva da aramalarına sebep olması kuvvetle muhtemeldir.[36] Mutasavvıfımızın yaşadığı dönemde belli başlı tarikatlar ve kurucuları yoğun faaliyet göstermekteydiler. Bu tarikat liderleri arasında Rifâî (ö. 578/1182),[37] Şâzelî (ö.656/1258),[38] Bedeviyye tarikatının kurucusu olan Seyyid Ahmet Bedevi (ö. 675/1276) [39], Düsûkiye tarikatının pîri İbrahim Düsuki (ö.676/1272) [40], İbn Ataullah el-

[35]Makrîzî, Takıyyüddin Ahmet b. Ali, *İğasetü'l-İmme bî Keşfi'l-Gımme*, tah. Muhammed Mustafa Ziyade-Cemaleddin Muhammed Şeyyal, Kahire 1940, s. 73-74.

[36] Erçin, *Ebu'l-Hasen el-Bekri Hayatı, Eserleri ve Tefsirdeki metodu,* s. 5.

[37]Basra'da doğmuştur. Bütün kaynaklar pek çok müridi olduğunu, tekkesine hergün binlerce kişinin geldiğini, sabah akşam bu kimselere yemek verildiğini yazar. Tekkesinin vakıf, hediye, hibe yoluyla ve bağış yoluyla çok büyük geliri olduğu da ifade edilmektedir. Alim, muhaddis, şafii fakihi ve sufi müfessir olarak tanıtılır. Yine kaynaklar onun Eserleri*: el-Hikem'i Rifa'iyye, el-Burhanu'l Mü'eyyed, el-Mecâlisü's-Seniyye* v.dğr. Tahralı, Mustafa, "Ahmed er-Rifâi" *(DİA),* II, s. 129 ss. 127-130, İstanbul 1989; Kara, *Tasavvuf ve Tarikatlar Tarihi*, s. 286.

[38]Ebu'l-Hasan Şâzelî (ö. 656) Mısır'da doğmuştur. Şâzeli tasavvufun, âdâb-erkân, kıyafet gibi yönlerine önem vermeden iman, ahlak ve aşk üzerinde duruyordu. Şâzeliyye, Mısır merkez olmak üzere, Kuzey Afrika'nın hâkim tarikatidir. Bugün yaşayan kolları şunlardır: Cevheriye, Asuriye, Kavukciye, Feyziye, Salimiye ve Vefaiye'dir. Esasları: 1.Gizli ve açık, her yerde Allah'tan korkmak, 2.Söz ve davranışta Hz. Peygamber'in sünnetine uymak, 3.Rahat ve sıkıntılı anlarda insanlardan uzak durmak, 4.Büyük olsun küçük olsun, her konuda Allah'a teslim olmak, 5.Neşeli ve kederli zamanlarda Allah'a dönmek. Özel, Ahmet Murat, "Şâzelî", (DİA), XXXVIII, s. 385, ss. 385-387, İstanbul 2010; Kara, *Tasavvuf ve Tarikatlar Tarihi*, s. 296.

[39]Fas'ta doğup Mısır'a yerleşen, mutasavvıf; Ahmedî/Bedevi tarikatının kurucusudur. Şeriate bağlı, zikre, Kur'an okumaya önem veren, zühtün unsurlarını samimiyetle yaşamaya çalışan tarikatın lideridir. Onunla alakalı en dikkat çeken olgu, dama çıkıp saatlerce hareketsiz bir şekilde, gözleri âdeta iki kor parçası haline gelinceye kadar güneşe bakmasıdır. Bu yüzden sathıyye diye anılır. Eserleri: Evrâd, salavât, velâyâ

İskenderi (ö.709/1309), Muhammed Vefa Şazeli (ö.765/1364) ve İbn Vefa (ö. 807/1405)[41] Bu zatlar, Bekri'nin dönemine damga vurmuş ve o dönem içinde Bekri'nin tasavvufi oluşumunun nasıl bir zemine oturduğunu anlamamıza yardımcı olan zatlardır.

Tasavvuf, Memlükler zamanında oldukça güçlenmiş ve sosyal hayata karışmıştır. Bedeviye, Rifaiyye, Şâzeliyye ve Düsukiyye gibi tarikatların kurucu önderlerini yetiştiren Memlükler, belki de tarihin en parlak dönemini yaşamıştır. Tarikata ve şeyhlerine son derece kalender olup onlara saygı gösteren, bazıları birer mürid olan devlet adamlarının desteği ile tekke, hangah, ribat ve zaviyelerin sayısı artmıştır.[42] Devlet adamlarının tayin ettiği görevlilerin yönetiminde bu müesseselerin sayısı Kahire'de 58 iken Dımeşk'te 78'e kadar çıkmıştır.[43] Bu bilgiler bize o dönem sosyal hayat ve tasavvufi alanlarda gelişimin hat safhada olduğunu göstermektedir.

Mutasavvıfımız böyle ilmi ve sosyo-kültürel zenginliğin beşiğinde yaşamıştır. Onun doğduğu zamanlarda bazı büyük âlimler kendilerine düşen vazifesini (ilim öğrenmek, ilmi öğretmek, yaymak ve yaşamak) yerine getirmiş ve dünyadaki zamanını tamamlamışlardı. Bir kısmı da tam o esnada kendine düşen ilmi ve fikri vazifeyi yerine getirmekle meşguldü. Yıkıcı Moğol istilalarından sonra Memlükler döneminde yeni bir gelişme şansı elde eden ilim ve fikir dünyası entelektüel zirvesini bu dönemde yaşamıştır. Buraya kadar toplanılan bilgileri özetlenecek olursa Mısır farklı devirlerde farklı devletler tarafından idare edildikten sonra 1250-1517 yılları arasında Memlükler devleti yönetimi altında birçok hükümdar tarafından yönetilmiş, halifeliğin, Bağdat'tan sonra yönetimini Yavuz Sultan Selim'in, Mısır'ı fethetmesi sonucunda ellerinden kayıp gitmesini de yaşamış, sosyal anlamda kademeli bir halk sistemini uygularken aynı

---

dır. Günümüzde Hamudiye, Kinasiye, Zahidiyye, Menafiyye kolları ile Mısır'da varlığını sürdürmektedir. Kara, Mustafa, *Tasavvuf ve Tarikatlar Tarihi,* Dergâh Yayınları, İstanbul 1990, s. 281; Kara, Mustafa, "Ahmed el-Bedevî", *(DİA)*, II, s. 47, ss. 47-48, Ankara 1989.

[40]İbrahim Desûki (ö. 693) Mısır'ın Desûk kasabasında doğmuştur. Ektab-1 Erbaa'dan biri kabul edilirdi. Desûkiye, Moğol istilasından sonra ilim merkezi haline gelen Mısır'da ve Kuzey Afrika'da yayılmış bir tarikattır. Desûkâye'yi kimileri Bedeviye'nin bir kolu, kimileri de Şâzelîye'nin şubesi olarak kabul ederler. Kitap ve Sünnet'e bağlı şeriat-tarikat-hakikat çizgisinde eğitimini sürdüren ve coşkun-taşkın tasavvufi yönü olmayan bir tarikattir. Esasları şunlardır: 1.Evrad ve ezkar ile meşgul olmak, 2.Nefsin heva ve heveslerine katılmamak, 3.Darlığa ve kaybedilen şeylere rıza göstermek, 4.Şeriat ve tarikatın esaslarına uymak. 5.Evliyanın ahlakıyla ahlaklanmak. Eserleri: *Cevâhir* adlı eserinden başka hizb ve şiirlerinden başka eserinden söz edilmez. Kaynaklarda bu eseri geçer ve Şa'rânî'de bu eserlerden iktibas yapar. Demirci, Mehmet, "Desûkî, İbrâhim b. Abdulazîz", (DİA), IX, s. 213, ss. 212-213, İstanbul 1994; Kara, *Tasavvuf ve Tarikatlar Tarihi*, s. 299

[41]Yiğit, İsmail, *"Aynî'yi Yetiştiren Memlükler Dönemi İlmi Hareketine Bir Bakış"*, Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi (MÜİFD), 11/12, s. 43, ss. 27-45, İstanbul 1997.

[42]Yiğit, *"Aynî'yi Yetiştiren Memlükler Dönemi İlmi Hareketine Bir Bakış"*, s. 42.

[43]Yiğit, *"Aynî'yi Yetiştiren Memlükler Dönemi İlmi Hareketine Bir Bakış"*, s. 42.

zamanda ülkesine sığınanlara kucak açmıştır. Bekri'nin hayatına geçmeden önce o döneme mahsus ilmi bazı hususlara değinmek faydalı olacaktır.

c. İlmi Durum

Memlükler dönemi, İslami ilimlerin gelişiminde, diğer ilimlerle kıyaslanmayacak ölçüde zengin bir dönem olmuştur. Kahire ve Dımeşk şehirleri yalnızca Memlükler zamanında değil, İslam âleminin tüm zamanları için iki kutuptu. Moğol ve Haçlı istilaları esnasında bu iki şehrin en büyük krizi yaşadığı dönemde kurulan Memlükler, kendisinin yardımına ihtiyaç duyduğu mültecilere ve pek çok âlime kucak açmıştır. Abbasi'nin kısa sürede başkenti olup Moğollar tarafından ortadan kaldırılan Bağdat Abbasi hilafeti ve diğer Müslüman coğrafyada yetişen birçok âlim, Kahire'de toplanmıştır. Aynı zamanda Endülüs ve Kuzey Afrika'da yetişen seçkin âlimler de buraya akın etmişlerdir.[44]

İlmî çalışmalara destek veren devlet ricali, ülkede Zengîler ve Eyyûbiler zamanında inşa edilmiş medreselerin sayısını artırmışlardır.[45] Dımaşk'ta 160, Kahire'de 75 civarında medresenin mevcudiyeti, ilmi seviyenin ülkede üst düzey olduğunun delilidir.[46]

Makrîzî 70 civarında medreseyi tanıtmaktadır.[47] Gavri'nin bir medrese inşa ettiği ve onun gibi birçok memluk sultanının da bu metodu takip ettiğini kaynaklardan öğreniyoruz. Cemaliye ve Mahmudiye medreselerini Cemaleddin Mahmut, M.1408 yılında yaptırmıştır.[48] Makrîzî bu iki medrese hakkında "*Mısır'ın en görkemli ve dikkat çekici medreseleridir*." ifadelerini kullanmıştır.[49]

Çoğu medrese, Sünni dört mezhep üzere eğitim verip ehl-i sünnetin yayılmasına katkıda bulunmuşlardır.[50] Bazılarında tek bazılarında birkaç mezhebin fıkhı talim ediliyordu. Burada dört mezhebin tamamında eğitim veren Zahiriye Medresesini (660-662/1260-1262)[51] zikretmek uygun olacaktır. Mansuriye Medresesindeni (679/1279) dört mezhebin her birine göre ayrı ayrı dersler okutulmakta ve dört mezhebe göre

[44]Erçin, *Ebu'l-Hasen el-Bekri Hayatı, Eserleri ve Tefsirdeki metodu,* s. 7.
[45]Yiğit, "Memluklar", 94.
[46]Yiğit, "Memluklar", 94.
[47]Makrîzî*, el-Hıtat ve'l-Âsar*, II, 362
[48]Âşûr, Saîd Abdulfettâh*, Asru'l Memâlik fî Mısr ve'ş-Şam,* nşr. Nahdatu'l-Arabiyye, Kahire, 1976, s. 342
[49]Makrîzî*, el-Hıtat ve'l-Âsar*, II, 395
[50]Yiğit, "Memluklar", 94; Âşur, *Asru'l Memâlik,* 342; Makrîzî*, el-Hıtat ve'l-Âsar*, II, 374.
[51]Kalkaşandi, Ebu'l Abbas Ahmet*, Kitâbu Subhu'l-Aşâ fî Sınâati'l-İnşâ*, nşr. Daru'l-Kütübü'l-mısriyye, Kahire, 1340/1922, III, s. 415.

namaz kıldıran imamlar bulunmaktaydı.[52] Yine bu iki medreseye ilaveten Nâsıriyye Medresesi (698-703/1298-1303) ve Sultan Hasan Medresesi de (758-760/1354-1357) eklenebilir. Nâsıriyye Medresesinin, kaynaklarda çok güzel bir kapısının olduğu rivayet edilir.[53] Bu medreseler zengin kitap koleksiyonuna sahip olduğu gibi birçoğunun bünyesinde yoksul çocuklar için mektepler inşa edilmişti. Tekke ve zaviyeler bir okul görevi görürken kütüphanesi olan camiler ilim yurduna dönüşmüştür.[54]

Medreselerin yaygınlaştığı dönemde kıraat, tefsir, hadis, fıkıh, kelam, nahiv, tasavvuf, tarih, coğrafya, matematik-geometri, astronomi, felsefe, mantık, edebiyat ve şiir gibi pek çok sahada eserler kaleme alınıp, bünyesinde birçok âlim ve eseri barındırmıştır. Mutasavvıfımız Memluk devletin yıkılışı ve Osmanlı devletinin Mısır'a hâkim olduğu zamana denk geldiği için Osmanlı devletinin ve Memlükler'in arasındaki ilişki göz ardı edilemez. Osmanlı medreselerinde okutulan pek çok eserin, Memlükler dönemi ilim adamlarının kaleminden çıktığını unutmamak gerekir.[55]

O dönemde yaşamış ve kalemlerini hayatın derin akışında ıslatmış birçok âlimin olduğunu belirtmekte fayda vardır. Çalışmamız bu dönem ve kişilerin tamamını ele alma amacı gütmediği için siyasi hayatta, sosyal hayatta, ilmi hayatta yaptığımız gibi medreseler ve o dönemlerde yaşamış ulemayı da uzun uzadıya detaylandırmayacağız. Medreseler konusunda meşhur dört medreseyi zikrettiğimiz gibi alanlarında şöhrete kavuşmuş ilim adamları ile iktifa edeceğiz ve bunu da İslami ilimler alanı ile sınırlayıp pozitif bilimlerle meşgul olan bilim adamlarının bilgilerine başvurmayacağız. İstenilmesi durumunda genel hatları ile tarih, tabâkat ve ansiklopedi maddelerine bakılabileceğine işaret etmek istiyoruz.

Kıraat ve tefsir alanında günümüzde halen geçerliliğini sürdüren bir ulema sınıfının oluştuğunu görüyoruz.

- ✓ Muhammed b. Süleyman eş-Şâtıbi (ö. 672/1274)[56]
- ✓ Ebu Hayyan el-Endelûsi (ö. 745/1345)[57]
- ✓ İbnü'l-Cezeri (ö. 770/1350)[58]

---

[52]Makrîzî, *Kitabü's-Sülûk,* s. 504; Suyutî, Celaleddin Abdurrahman b. Ebu Bekir, *Hüsnü'l-muhâdara fî ahbarî Mısr ve'l-Kahire*, II, Beyrut 1997, s.160
[53]Aynî, Bedreddin Mahmud b. Ahmed, *İkdü'l-cümân fî târîhî ehli'z-zaman*, nşr. Muhammed M. Emin, III, Kahire, 1987, s. 63.
[54]Yiğit, "Memlükler", 95.
[55]Erçin, *Ebu'l-Hasen el-Bekri Hayatı, Eserleri ve Tefsirdeki metodu,* s. 9-10
[56]Yiğit, "Memlükler", 95; Keleş, Hasan, *Memlûklar'da Bilimsel, Sosyal ve Kültürel Hayat* (Yüksek Lisans Tezi), Gaziosmanpaşa Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Tokat 2010, s. 96
[57]Yiğit, "Memlukler", 95.

- ✓ İbn Kesir, İsmail b. Ömer el Kuraşi (ö. 774/1373)
- ✓ İbrahim b. Musa el-Kerekî (ö. 775/1374)
- ✓ İbnü'l Bârizî (ö. 778/1377)
- ✓ Suyuti, Celaleddin Ebu'l-Fadl (ö. 846/1445)
- ✓ Cerâidî, Ca'berî, Burhâneddin el-Kerekî (ö. 851/1449)[59]
- ✓ Nuveyri (ö. 855/1453)[60]

Hadis alanında da çok mümtaz âlimler yetişmiş ve ender eserler kaleme almışlardır. Yine bu dönemde sahih-i Buhâri ve sahih-i Müslim üzerine muteber şerhler kaleme alınmıştır.[61] Hadis ricali hususunda güvenilir kabul edilen eserler telif edilmiştir.[62]

- ✓ Muhyiddin Yahya b. Şeref en-Nevevi (ö. 676/1277)
- ✓ Şemseddin Muhammed b. Ahmet b. Kaymaz et-Türkmâni ez-Zehebi (ö. 746/1347)
- ✓ İbn Hacer el-Askalâni (ö. 748/1449)[63]

Medreselerde daha fazla okutulan bir ilim dalı olan[64] fıkıh alanında da sayısına vakıf olamayacağımız ve saymakla tüketemeyeceğimiz sayıda eser kaleme alınmış ve ulema yetişmiştir. Bizim konumuz olmaması hasebiyle biz bunları tespit etmeye eğilmedik. Yüzeysel olarak burada isimlerini zikredip alanımız ve mutasavvıfımızın asıl uğraşı olan tasavvufi eserlere geçeceğiz.

- ✓ İzzeddin b. Abdüsselam (ö. 661/1262)[65]
- ✓ İbn Teymiyye Hanbelî (ö. 727/1328)[66]
- ✓ Takiyyüddin es-Sübkî (ö. 754/1355)
- ✓ İbn Kayyim el-Cevziyye (ö. 757/1358)

---

[58]Keleş, *Memlûklar'da Bilimsel, Sosyal ve Kültürel Hayat*, s. 97
[59]Yiğit, "Memlükler", 95.
[60]Yiğit, "Memlükler", 95; Keleş, *Memlükler'de Bilimsel, Sosyal ve Kültürel Hayat*, s. 99-102
[61]Yiğit, "Memlükler", 95.
[62]Yiğit, "Memlükler", 95.
[63]Keleş, *Memlükler'de Bilimsel, Sosyal ve Kültürel Hayat*, s.103-104; Yiğit, "Memlükler", 95.
[64]Yiğit, "Memlükler", 95.
[65]Yiğit, "Memlükler", 95; Keleş, *Memlûklar'da Bilimsel, Sosyal ve Kültürel Hayat*, s. 105
[66]Keleş, *Memlûklar'da Bilimsel, Sosyal ve Kültürel Hayat*, s. 106-108

Bu dönemde tasavvufi hayat da altın çağını yaşamaktaydı. İnşa edilen hankâh, ribât ve zaviyelerle ülkenin dört bir yanına yayılmaktaydı. Bunda elbette ribât ve zaviyelerin önemi büyüktü. Makrîzî'nin ifadelerine göre Kahire'de 22 hankâh, 11 ribât ve 25 zaviye mevcuttu.[67] Nüveyri, Dımeşk'te 29 hankâh, 23 ribât, 36 zaviye olduğunu söyler.[68]

İşte mutasavvıfımızın yaşadığı coğrafya, genel manada bu şekilde idi. Siyasi olarak türlü sıkıntıların olduğu sosyal anlamda bozulma ve düşüşün göründüğü Memlükler'in yıkılışına denk gelen mutasavvıfımız, bir taraftan mümtaz âlimlerin gölgelerinin egemen olduğu diğer taraftan da kargaşanın hüküm sürdüğü bir coğrafyada dünyaya gelmiştir. Tüm ilimlerde eserlerin verildiği, güneşin daha bir parlak doğduğu zamanlardı. Bir tarafta peygamber ashabının özlemi yaşanırken; diğer taraftan Moğol ve Haçlıların açtığı yaralar sarılmaya çalışılıyordu. Bu hususta elbette en büyük paye genel anlamda ulemaya özel anlamda mutasavvıflara düşüyordu. Zira onlar bu coğrafyanın gönül doktorlarıydı. İnsanlara iyiliği tavsiye ediyor onlardan kötülüğü savma gayreti gösteriyorlardı. Bazıları halk içinde Hak ile olurken bazıları da sadece Hak ile olmayı ve insanlardan uzaklaşmayı tercih ediyorlardı. Dünyanın türlü bela ve musibetleri karşısında sabrederken insanlar da onlara bakıp sabrı öğrenip, sabretmek istiyorlardı. Zaten sabrın tadını onlardan daha iyi kim bilebilirdi ki? Bu şekil *"hal"* kavramı ile ifade buluyordu. Kavramlar, Bekri'de kendine özgü anlam kazanıyordu. Şimdi onun, hayatı, eserleri ve tefsirinden yola çıkarak tasavvufi görüşlerine geçebiliriz.

[67]Makrîzî*, el-Hıtat ve'l-Âsar*, II, 414, 415, 416.
[68]Yiğit, İsmail, *Siyasî-Dini-Kültürel-Sosyal İslam Tarihi*: *Memlükler,* Kayıhan Yayınları, İstanbul 1991, s. 386-387.

BÖLÜM I

EBU'L HASEN es-SIDDIKÎ el-BEKRÎ HAYATI VE ESERLERİ

1.1. Hayatı

1.1.1. İsmi, Künyesi ve Nesebi

Bekri'nin hayatına dair gerek yaşadığı dönemin kaynakları gerekse sonraki dönem kaynaklarında pek fazla bilgi bulunmamaktadır. Bazı tarihi kaynaklar mutasavvıfımızın ismine yer verirken bazıları ise onun kerametlerine yer vermiştir. Bu yüzden Bekri'nin hayatına dair kapsamlı bilgileri bulabileceğimiz eserin bulunmaması bize onun ismi hakkında farklı yorumlar getirme şansı sunmaktadır. Elden geldiği ölçüde ve eldeki kaynakların verdiği bilgiler doğrultusunda mutasavvıfımızın hayatı ele alınmaya çalışılacaktır.

Kaynaklarda mutasavvıfımızın soyu Seyyid Muhammed Ebu'l-Hasen Tâcu'l-Ârifîn Muhammed b. Muhammed b. Abdurrahman b. Ahmet b. Muhammed b. Avad b. Abdulhâlık b. Abdulmun'im b. Yahya b. Yakup b. Necmüddin b. İsa b. Davut b. Nuh b. Talha b. Abdullah b. Abdurrahman el-Bekri es-Sıddıki[69] b. Ebi Kuhafe Osman b. Âmir b. Ömer b. Ka'b b. Said b. Teym b. Mürre b. Ka'b b. Lüey b. Şafii el-Eş'ari Sufî Müfessir Nâzım[70] olarak zikredilerek Hz. Ebu Bekir'e dayandırılmıştır.

Mutasavvıfımızın tam adı Ebü'l-Hasen Tâcü'l-ârifîn Muhammed b. Muhammed b. Abdurrahmân es-Sıddîkî'dir.

Yine onun adının Ali b. Celal b. Abdurrahman b. Ahmed b. Muhammed el-Bekri eş-Şafii olduğu da söylenmiştir.[71] Bu iki rivayetin farklı iki kişi olduğu zannı akla gelebilir. Bu zannı desteklercesine Kehhale (ö. 1444/1987) bu iki ismi ayrı ayrı zikretmiştir.[72] Çalışmanın başında da ifade ettiğimiz gibi ismi konusunda tam mutabakat sağlanamamıştır. Bazen mutasavvıfımıza ait olmayan eserler ona aitmiş gibi nispet edilmiş, bazen de mutasavvıfımızın eseri olmasına rağmen eserin ona aidiyeti sorgulanmıştır.

---

[69]Bekri, Ebu'l-Hasen, *Tefsirü'l-Bekri*, thk. Şeyh Ahmet Ferîd el-Mezîdi, Daru'l-kütübü'l-İlmiyye, Beyrut 2010, I, 16 (nâşir Mukaddimesi)

[70]El-Bağdadi, İsmail Paşa, *Hediyyetü'l Ârifîn Esmau'l-Müellifîn ve Âsaru'l-Musannifîn,* nşr. Dâru İhyai't-Turasil Arab, Kahire, ts. X, 159.

[71]Mübarek, Ali Paşa, *el-Hıtatu'l-Cedideti li Mısır ve'l-Kahire*, III, s. 137; Abdulkadir, el-Ayderusi*, en-Nuru's-Sâfir an ahbâri'l-karni'l-âşir,* nşr. Dâru'l-kütübü'l-İlmiyye, Beyrut, 2001, X, 137.

[72]Kehhale, Ömer Rıza, *Mu'cemu'l müellifîn*, Mektebetü'l-Müsenna, Beyrut, 1376/1957, VII, 208; Erçin, *Ebu'l-Hasen el-Bekri Hayatı, Eserleri ve Tefsirdeki metodu,* s. 16

Sübki (ö. 771/1370)[73] *Tabakat'*ında Bekri'yi tanıtırken, "Muhammed el-Bekri Muhammed b. Abdurrahman b. Ahmet b. Muhammed b. Avad el-Bekri ed-Dehrûtî sonrasında Kahirî eş-Şafii olup Celal el-Bekri Ebu'l Beka Celaleddin olarak tanındığını" ifade etmiştir.[74] Dehrûtî şehrinde büyüyüp olgunlaştığını, Beytü'l Makdis ve Dımaşk şehirlerini ziyaret edip, hac yaptığını, İskenderiye (930) kadılığına getirildiğini son olarak rebiü'l-âhir ayının ortasında Kahire'de vefat ettiğini eklemiştir.[75]

Bekri'nin künyesi konusunda da farklı rivayetleri görmek mümkündür. Bazı zatlar için künye ismin önüne geçer ve o zat künyesi ile anılmaya başlar. Bekri içinde bu durum geçerli olduğu için künyesini tespit etmekte fayda olacağı muhakkaktır. Onun künyesi "*Ebu'l-Hasen"'*dir.[76] Bekri'nin hayatını kaleme alanlar onun "*beyaz yüzle vasıflandığını"*[77] tarih, menkıbe ve tabakât kitapları "*Kutbu'l-Bekri'l-Kebir"* veya "*Seyyid Muhammed el-Bekri"* gibi kullanımlardan mutasavvıfımızın kastedildiğini belirtirler.[78] Yine kaynaklar onun tasavvuftaki konumundan ötürü "*Tâcu'l-Arifin"*, soyunun Hz. Ebu Bekir'e uzanmasından ötürü "*el-Bekri"*, "*es-Sıddıki"* gibi nispetlerle de anıldığından bahsederler.[79] Bekri'yi, *"Alâaddin"*, "*Zeynülabidin*"[80] ve "*Tâcuddin*" diye künyeleyenler de vardır. Tam olarak künyesi "*Ebu'l-Hasen Muhammed (Ali) b. Abdurrahman el-Bekri'dir."*[81]

Nesebine gelince Bekri'nin nesebi, Hz. Ebu Bekir' e dayandırılır[82]. Hatta bu konuda isim benzerliğinden kaynaklı ve isminin Ebu'l Hasen el-Bekri olan başka bir kişi ile mutasavvıfımızın karıştırıldığı da bir gerçektir. Bu şahısın soyu Hz. Ebu Bekir'e dayanmadığı gibi aynı zamanda bu zat Endelüs'lüdür.[83] Fakat mutasavvıfımız Mısırlıdır. Mutasavvıfımızın yazdığı tefsiri incelerken, Nisa suresinde tespit edebildiğimiz kadarı ile "*Sıddıklar"*[84] ifadesini açıklayan mutasavvıfımız buradaki

---

[73]727 senesinde Kahire'de doğdu. İbn sübki şöhret buldu. Küçük yaşta kuranı ezberleyen Sübki Dımaşk'a gidip orada birçok âlimden ders aldı. 771 senesinde vebadan vefat etmiştir. Şafii tabakatı ile anılır. Aybakan, Bilal, "Sübkî, Tâceddin", *(DİA),* XXXVIII, İstanbul 2010, ss. 13-14.

[74]El-Haseni, Muhaddis Doktor Muhammed Abdulhalim, *el-Bidâatü'l-Mizcât li men yutâliu'l-Mirkat fî Şerhi'l-Mişkât*, thk. Teslîmüddin, Daru'l Kütübü'l-İlmiyye, Âbâd, 19.

[75]El-Haseni, *el-Bidâatü'l-Mizcât*, s. 19.

[76]El-Münâvi, Şeyhü'l-İslam Zeynüddin Muhammed Abdurrauf, *el-Kevâkibu'd-Dürriyye fî Terâcimi's-Sâdeti's-Sufiyye*, thk. Şeyh Ahmet Ferîd el-Mezîdi, Daru'l-kütübü'l-İlmiyye, Beyrut h. 1031, II. 512; Zirikli, Hayreddin b. Muhammed*, el-A'lam,* nşr. Daru'l-ilim, Beyrut 2002, VII, 57.

[77]El-Haseni, el-Bidâatü'l-Mizcât, s.20; Kehhale, *Mu'cemu'l müellifîn,* s. 137.

[78]El-Haseni, el-Bidâatü'l-Mizcât, s.20; Kehhale, *Mu'cemu'l müellifîn,* s. 137.

[79]Erçin, *Ebu'l-Hasen el-Bekri Hayatı, Eserleri ve Tefsirdeki metodu,* s. 16.

[80]Nebhâni, Kadı Şeyh Yusuf b. İsmail, *Câmiu Kerâmeti'l-Evliya*, thk. Şeyh Abdulvahhab Muhammed Ali, Daru'l Kütübü'l-İlmiyye, Beyrut 2019, s. 248

[81]Erçin, *Ebu'l-Hasen el-Bekri Hayatı, Eserleri ve Tefsirdeki metodu,* s. 16.

[82]Erçin, *Ebu'l-Hasen el-Bekri Hayatı, Eserleri ve Tefsirdeki metodu,* s. 16.

[83]El-Bekri, *Beytüs-Sıddık*, 94; Erçin, *Ebu'l-Hasen el-Bekri Hayatı, Eserleri ve Tefsirdeki metodu,* s. 16.

[84]En-Nisa 4/69.

kelimeyi beyan ettikten sonra peygamberlerden sonra en faziletli kişi *"dedemiz"* ifadesini kullanmaktadır ki bu da onun Hz. Ebu Bekir'in soyundan geldiğini göstermektedir.

1.1.2. Doğumu, Ailesi ve Vefatı

Mutasavvıfımızın doğum tarihi ile ilgili rivayetleri bir araya getirdiğimizde karşımıza üç farklı görüş ortaya çıkmaktadır. Birincisi; mutasavvıfımızın doğum tarihi konusunda görüş belirtmeyenler,[85] ikincisi; Ziriklî (ö. 1396/1976)'ye ait olan ve Bekri'nin h. 899'da dünyaya geldiği görüşüdür.[86] Ömer Nasuhi Bilmen (ö. 1391/1971) de muhtemelen Zirikli'ye katılmış olacak ki müfessirleri tanıttığı iki cilt olarak basılan tabakatında mutasavvıfımızın doğumunu h. 899 olarak kaydetmiştir.[87] Üçüncü ve son görüşe göre ise mutasavvıfımızın h. 898[88] tarihinde doğduğu şeklindedir. Kanaatimizce de doğru tespitin bu olduğudur. Zira Bekri'ye yakın bir tarihte yaşamış olan kimseler ve çoğunluk, bu şekilde rivayet etmiştir. Oğlu da Bekri'nin tefsirini 28 cemal-i ahir 926 senesinde tamamladığını ve o zamanlarda yaşının da 28 olduğunu bildiriyor[89] ki bu bilgi bize mutasavvıfımızın h. 898 tarihinde dünyaya geldiğini gösteriyor. Mutasavvıfımız Kahire'de dünyaya gözlerini açmıştır.[90] Yine onun bir sene Mısır'da bir sene Mekke'de ikamet ettiği, Mısır ulemasından deve sırtında ilk hac yapan kimse olduğu, sonra insanların ona tabi oldukları ve küçük yaşta olmasına rağmen şöhretinin yeryüzünde yayıldığı da anlatılır.[91]

Mutasavvıfımız gözde ve son derece mütedeyyin bir aile ortamında büyüyüp, yetişmiştir. Yukarda ifade ettiğimiz gibi soyunun Hz. Ebu Bekir'e dayanmasından dolayı kendilerine el-Bekrî, es-Sıddıkî gibi terimlerle hitap edilmiştir. Bekri ailesi, dönemin tanınmış ve seçkin ailelerinden olarak biliniyordu. Hem halk nezdinde hem de devlet ricalinde saygı ve hürmet görüyorlardı. Yani diyebiliriz ki, Bekri, ilmin canlı ve dinamik yaşandığı bir ortamda dünyaya gelmiştir. Babası, ilim ve tasavvufi yönü ile

---

[85]Sergis, Yusuf Yân, *Mu'cemu'l-Matbûâti'l-Arabiyye ve'l-Muarrebe*, Mektebetü Sergis, Mısır 1928, I, 301

[86]Zirikli, *el-A'lam,* s. 257.

[87] Bilmen, Ömer Nasuhi, *Büyük Tefsir Tarihi*, Ravza Yayınları, İstanbul 2008, s. 643.

[88]Kehhale, *Mu'cemu'l müellifîn*, VII, 208; Erçin, *Ebu'l-Hasen el-Bekri Hayatı, Eserleri ve Tefsirdeki metodu,* s. 17

[89]Nüveyri, Ahmet b. Abdulvahhab et-Temimi, *Nihayetü'l-ereb fî Fünuni'l-Arab,* Daru'l-Kütübü'l-Vesâiki'l-Kavmiyye, Kahire h. 2002, XXXIII, 55; Ubeydi, İbrahim b. Âmir, *Umdetü't-Tahkik fî Beşâiri Âli's-Sıddık*, Cemiyyetü'l-Mearif Matbaası 1877, 140; Erçin, *Ebu'l-Hasen el-Bekri Hayatı, Eserleri ve Tefsirdeki metodu,* s.17.

[90]Bekri, *Tefsirü'l-Bekri*, I, 16 (nâşir Mukaddimesi).

[91]Bekri, *Tefsirü'l-Bekri*, I, 16 (nâşir Mukaddimesi).

tanınmış Ebu'l Bekâ Celaleddin Muhammed b. Abdurrahman b. Ahmet el-Bekri es-Sıddıki'dir.[92] Mutasavvıfımız, ilköğrenim ve tarikat adabını babasından tahsil etmiştir.[93]

Mutasavvıfımızın annesinin ismi Hatice'dir.[94] Takva sahibi eşi gibi gece ibadeti ve nafile oruçlara düşkün âbide bir hanımefendi idi. Camii Ebyad'da 18 yıl halvette Allah'a ibadette bulunmuş fakat bir defa dahî caminin avlusuna tükürdüğü rivayet edilmemiştir.[95] Kaynaklarda doğum-ölüm yıllarına dair bir bulguya rastlamamakla beraber genel anlamda kaynaklar onun, soyunun Hz. Peygamber'e dayandığı, dinde ayakları sabit, verâ ehli, takvaya sarılmış âbide birisi olarak tavsif ederler.[96] Yine onun züht konusunda titizliğini vurgulaması bağlamında hacda iken oğlunu güzel bir elbise giyerken gördüğü ve bunu hoş görmediği anlatılır. Yine Mekke ve Medine'ye hicret etmiş ve bu iki yerde vefat edene kadar 30 sene yaşamıştır.[97]

Bir diğer Bekri ailesi ferdi, mutasavvıfımızın oğlu olan aynı zaman da Şazeliyye Tarikatı Vefâiyye kolunun Bekriyye şubesinin kurucusu Mısırlı mutasavvıf; Ebu'l Mekârim Şemsüddin Muhammed b. Ebi'l Hasen Muhammed el-Bekrî (ö.994/1586)'dir.[98] Kaynaklarda yedi yaşında hafız olduğu on yaşına geldiğinde Ebu İshak eş-Şirâzî'nin "*et-Tenbih"* adlı Şafii fıkhını ezbere okuyabildiği, on altı yaşında bazı risaleler kaleme aldığı ve on sekiz yaşında babası, ona tasavvufi konularda konuşma izni verdiği yer alır.[99] Bu aile, Mısır'da şeyhü meşâyihi's-sûfiyye ve nakîbüleşraflık görevini yürütmüşlerdir. Bunları temsil eden Bekri'ye "*Şeyhü's-seccâde"* denilmiştir.[100]

Bir başka Bekrî, mutasavvıfımızın torunu olan, Ebü's-Sürûr Zeynüddin Muhammed b. Muhammed b. Muhammed el-Bekri (ö. 1007/1598)'dir.[101] Kaynaklarda lakabı "*Zeynü'l-âbidîn"* ve "*Tâcü'l-ârifin"*, künyesi ise "*Ebü'l-Vefâ"*'dır.[102]

Ebü's-Sürûr'un çeşitli risalelerinin yanında dört ciltlik bir "*Tefsirü'l Kuran"* adında tefsirinden ve "*Tefsiru Sûreti'l-En'âm"* ismini taşıyan başka bir tefsirinden

---

[92]Ünal, Halit, "Celal el-Bekri", *(DİA)*, VII, İstanbul 1993, s. 241.
[93]Nebhâni, *Câmiu Kerâmeti'l-Evliya,* s. 247.
[94]El-Gazzî, Necmeddin Muhammed b. Muhammed, *el-Kevâkibü's-sâire bi-menâkıbi a'yâni'l-mi'eti'l-âşire,* thk. Halil el-Mansur, Daru'l Kütübü'l-İlmiyye, Beyrut 1997, I, 256.
[95]Ubeydi, *Umdetü't-Tahkik fî Beşâiri Âli's-Sıddık*, s. 142.
[96]Nebhâni, *Câmiu Kerâmeti'l-Evliya,* s. 256; Ubeydi, *Umdetü't-Tahkik fî Beşâiri Âli's-Sıddık*, s. 161; el-Gazzî, el-Kevâkibü's-sâire, s. 256.
[97]Ubeydi, *Umdetü't-Tahkik fî Beşâiri Âli's-Sıddık*, s. 161; Nebhâni, *Câmiu Kerâmeti'l-Evliya,* s. 256; Ubeydi, *Umdetü't-Tahkik fî Beşâiri Âli's-Sıddık*, s. 161; el-Gazzî, *el-Kevâkibü's-sâire*, s. 256.
[98]Çiçek, Yakup, "Bekrî, Ebu'l-Mekârim", (*DİA)*, V. İstanbul 1992, s. 366, ss. 366-367.
[99]Çiçek, "Bekrî, Ebu'l-Mekârim", s. 367.
[100]Çiçek, "Bekrî, Ebu'l-Mekârim", s. 367.
[101]Aydemir, Abdullah, "Bekrî, Ebü's-Sürûr", *(DİA),* V. İstanbul 1992, s. 367.
[102]Zirikli, *el-A'lam,* VII, 57; Aydemir, "Bekrî, Ebü's-Sürûr", s. 367.

bahsedilir.[103] "*Tefsîru sûreti'l-Kehf"* ve "*Tefsîru Sûreti'l-Feth"* adlarında iki tane daha tefsiri zikredilmekte ve "*Tefsîru Sûreti'l-Kehf"*'e ait Saraybosna Gazi Hüsrev Bey Kütüphanesinde bir yazma eseri olduğu kaydedilmektedir.[104] Mutasavvıfımızın torununun çocuğu olan ve Ebü'l-Mekârim'in torunu; Ebu Abdullah Şemseddin Muhammed b. Muhammed Ebi's-Sürûr el-Bekri es-Sıddıki (ö. 1087/1676)[105]'ye atıf yaparak bahse son veriyoruz. Görüldüğü üzere mutasavvıfımızın aile yapısı seçkin âlimlerden oluşmakta ve her bir aile ferdi, İslami kurallar çerçevesinde yaratıcıya kulluk vazifelerini yerine getirmeye gayret göstermiş ve bu uğurda yaşamlarını planlamışlardır. Bekri ailesi tarih boyunca varlığını sürdürmüşler ve hemen her dönem kıymetli çalışmalara öncülük edip ilim dünyasını zenginleştirmişlerdir.

Hayatının her alanında İslam'ın gereklerini yerine getirmeye gayret gösteren mutasavvıfımız, zâhir ve bâtın ilimlerde derinleşip ömrünün sonuna kadar eser yazmaya gayret göstermiş,[106] gerek hac vazifesi dışında gerekse hac vazifesi esnasında fakirlere bolca sadaka vermiştir.[107] Ömrünü bereket ve bolluk (manevi anlamda) içerisinde yaşadıktan sonra yaşlı kabul edilemeyecek, genç sayılacak bir yaşta; 54 yıl, 58 günlük ömrün sonunda yerine oğlunu halef bırakarak, Rebîu'l-evvel ayının on üçüncü bir pazartesi günü öğleden sonra hayata gözlerini (h.952) kapamıştır.[108]

Mutasavvıfımız ömrünü ilim ve irfanla harmanlayarak geçirmiştir. Oğlunun mutasavvıfımızın vefat ettiği gündeki son sözleri tam anlamı ile ilmin beşikten mezara nasıl olması ve öğrenmenin anlamını bizlere göstermektedir. Oğlu; "Babam ahirete irtihal etmeden önce izni ile yanına oturdum. Babam ise o esnada Ezher caminde dini ilimlerde tedrisat yapmaktaydı. Yaşamı vefatına kadar hep böyle idi. Cenazesine halk, ulema, devlet erkânından, esnafına varıncaya kadar avam havas her kesimden insanlar iştirak ettiler ve İmam Şafi'nin yakınına defnedildi."[109] ifadelerini kullanarak son gününü bize anlatmaktadır. Ömer Nasuhi Bilmen in vefat tarihini h. 952[110] vermesi yaşının 53 olduğu anlamına gelir ki, kanaatimizce yukarıdaki bilgiler ışığında bu görüş çok isabetli görülmemektedir.

---

[103]Aydemir, "Bekrî, Ebü's-Sürûr", s. 367.
[104]Aydemir, "Bekrî, Ebü's-Sürûr", s. 367.
[105]İzgi, Cevat, "Bekri, İbn Ebü's-Sürûr", *(DİA)*, V. İstanbul 1992, s. 367, ss. 367-369.
[106]El-Bekri, *Beytüs-Sıddık*, s. 88.
[107]Ubeydi, *Umdetü't-Tahkik fi Beşâiri Âli's-Sıddık*, s. 142
[108]Ubeydi, *Umdetü't-Tahkik fi Beşâiri Âli's-Sıddık*, s. 140.
[109]El-Ayderusi*, en-Nuru's-Sâfir,* I. 355; Ubeydi, *Umdetü't-Tahkik fi Beşâiri Âli's-Sıddık*, s. 142; Zirikli, *el-A'lam,* VII, 295; Gündüz, İrfan, "Bekri, Ebü'l-Hasan es-Sıddıki", (*DİA*), V. İstanbul 1992, s. 366; Nebhâni, *Câmiu Kerâmeti'l-Evliya,* s. 247
[110]Bilmen, *Büyük Tefsir Tarihi*, s. 643.

1.1.3. Eğitimi, İlmi Kişiliği ve Ulema Arasındaki Kıymeti

Yukarıda değindiğimiz gibi Bekri mümtaz ve ilme hürmet gösterilen bir aile de dünyaya gelmiştir. İlköğrenimini devrinin büyük âlimlerinden olan babasından tahsil etmiştir.[111] Babasının kalbinde ilim aşkı sönmeden yanmış, bir çiçek gibi kalbinde büyümüş ve bu sevgi Celal el-Bekri'ye oğlunun Zekeriyya el-Ensari[112] gibi dönemin büyük âlimleri ile vakit geçirme ve onlarla sürekli beraber olma arzusuna sevk etmiştir. Nitekim bu arzusu da gerçekleşmiştir. Bekri, döneminin büyük âlimlerinden dersler almış ve kısa sürede parmakla gösterilen bir ilim adamı hüviyetine bürünmüştür. Mutasavvıfımızın yaşadığı döneme yakın zamanda yaşamış olan Münâvi (ö. 952/1545) Bekri'nin zekâsını[113] övmüş ve eserine aşağıda zikredeceğimiz olayı kaydetmiştir.

Burhan b. Ebi Şerif, Şeyh Ebü'l Hasen, Şeyh Nasıruddin et-Tıblâvi ve Şeyh Şihabeddin er-Remlî ismindeki bu üç öğrenci haricinde başka öğrencilere ders vermeyi bırakmıştı. Bu öğrenciler döneminde seçkin kimselerdi. Burhan b. Ebi Şerif, dersi okuması hususunda Bekri'ye ayrıcalıklı davranıyor ve nerede okuması nerede durması ile alakalı seçimi ona bırakıyordu. Fakat diğer ikisi okumaya başladığında "yeter bu kadar kâfi" diyordu. Bu durum iki zatı üzdü ve hocaları da bunu anladı. Ertesi gün Bekri'ye dün ne okuduğunu sordu. Bekri'de efendim metin şöyle idi, şerh bu şekilde idi, siz de şunları söylediniz cevabını verdi. Ondan önceki günü, daha önceki günü bu şekilde devam etti ve Bekri tek bir kelimeyi bile atlamadan hepsini ezberinden cevapladı. Hocası diğerlerine sordu; onlar da cevap verdiler fakat bazı lafızları unutmuşlardı. Bu olay karşısında ona gösterilen imtiyazın asıl nedenini anlamış oldular.[114]

Bekri, küçük yaşta Zekeriya el-Ensari ve Burhan b. Ebi Şerif gibi âlimlerden Mısır'da ilim öğrendi. Daha sonra bâtını ilmi elde etmek için tasavvuf sohbetlerine katıldığı Abdulkadir ed-Deştuti'nin önerisi ile Radıyuddin el-Gazzi'ye intisap etti.[115] Onun Suriye'ye dönmesi üzerine Kahire'de onun halifesi oldu.[116] Birçok Arapça metin, kaside ve şiir ezberledi. Ezher Camiinde birçok ilmi okuttu. Kısa sürede Mısır, Suriye, Hicaz ve Kuzey Afrika'da en meşhur mutasavvıflardan ve parmakla gösterilen âlimlerden oldu.[117]

---

[111]Nebhâni, *Câmiu Kerâmeti'l-Evliya,* s. 247.
[112]Nebhâni, *Câmiu Kerâmeti'l-Evliya,* s. 246.
[113]El-Münâvi, *el-Kevâkibu'd-Dürriyye,* IV, 18-19.
[114]El-Münâvi, *el-Kevâkibu'd-Dürriyye,* IV, 18-19; Bekri, *Tefsirü'l-Bekri*, I, 17 (nâşir Mukaddimesi).
[115]Gündüz, "Bekri, Ebü'l-Hasan es-Sıddıki", s. 366.
[116]Gündüz, "Bekri, Ebü'l-Hasan es-Sıddıki", s. 366.
[117]Gündüz, "Bekri, Ebü'l-Hasan es-Sıddıki", s. 366; Erçin, *Ebu'l-Hasen el-Bekri Hayatı, Eserleri ve Tefsirdeki metodu,* s. 20.

Onun ilmi kişiliği ve ilimdeki konumunu anlamak için çevresinde onu nasıl tavsif ettiklerine bakmak ve onların sözlerine başvurmak gerekmektedir. Bekri vefatına kadar sürekli kendisini kemal bir vasfa büründürme gayretindeydi.[118] Nebhani (ö. 1345/1849) Bekri'yi anlatırken, "Büyük imam, meşhur kutup, zahir ve batın iki ilmi elinde bulunduran, seyidimiz Ebü'l Hasen"[119] diye bahsetmesi onun ne denli kıymetli ve büyük bir âlim olduğunu göstermektedir. Küçük yaşlarda icazet alması ve telife genç yaşlarda başlaması onun zekâsının keskinliğini gözler önüne sermektedir. Ezher camiinde verdiği derslerde dinleyenlerin sayısının bir hayli fazla olması onun ilminin derinliğini ve o ilme hâkimiyetini tescil etmektedir.[120]

İbrahim Halebî (ö.1190/1776) "*Siyer-i Halebi"* diye meşhur olan eserinde mutasavvıfımız hakkında "Hocaların hocası, müçtehitlerin sayılılarından, faydalı farklı pek çok alanda eser sahibi, efendimiz, Ebü'l-Hasen Tâcu'l-arifin el-Bekri es-Sıddıki"[121] diye bahsederken, Ubeydi (ö. 1125/1740) "Bekri'nin mutlak müçtehit"[122] olduğunu, Gazzi, ise "mutlak müçtehit seviyesine ulaştığını ifade etmektedir."[123] Yine Gazzi "*Kevâkibü's-Sâire"* adlı eserinde "Bekri'nin, kendisine müracaat edilen, müstakil bir âlim ve mümtaz bir şahsiyete sahip, müftü ve fakih" olduğunu ifade etmesi, İmam Şa'rani (ö. 973/1565)'nin de "*Tabakat*ı"nda "Bekri ilmi, İslam âlimlerinden bir gruptan, tasavvufu ise Şeyh Riyazeddin el-Gazzi[124]'nin elinde elde ettiği"ni söylemesi[125] onun ilme yetkinliğini kanıtlar niteliktedir. Bunun yanı sıra şer-i ilimlerde de derinleştiği görülmektedir.[126]

Mutasavvıfımız şer-i ilimlerle yetinmemiş ve Radıyuddin el-Gazzi'ye intisap ederek tasavvufta seyr-i sülûk eyleyip bir süre sonra kalbi ilahi aşk ve feyizle dolunca manevi hocası Radıyuddin Suriye'ye dönüşünde onu kendi yerine halife tayin etmiştir.[127] O bu makamların da üzerine çıkarak tasavvufta azmi ve mücadelesi ile en

[118]Bekri, *Tefsirü'l-Bekri*, I, 17 (nâşir Mukaddimesi).
[119]Nebhâni, *Câmiu Kerâmeti'l-Evliya,* s. 246.
[120]Erçin, *Ebu'l-Hasen el-Bekri Hayatı, Eserleri ve Tefsirdeki metodu,* s. 21.
[121]Halebi, Ali b. Burhaneddin b. İbrahim b. Ahmet, *İnsânu'l-Uyun fî Sîreti'l-emîni'l-me'mun*, nşr. Daru'l-Kütübü'l-İlmiyye, Beyrut 1984, I. 355; Zirikli, *el-A'lam,* VII, s. 57
[122]El-Gazzî, *el-Kevâkibü's-sâire*, II, s. 194; Bekri, *Tefsirü'l-Bekri*, I, 17 (nâşir Mukaddimesi); Ubeydi, *Umdetü't-Tahkik fî Beşâiri Âli's-Sıddık*, s. 158-160.
[123]El-Gazzî, *el-Kevâkibü's-sâire*, II, s. 194.
[124]Ahmet b. Ahmet b. Abdullah b. Bedr, Ebu'l-Berekât, Radıyuddin b. Şihabeddin, el-Âmirî el-Gazzi'dir. Şafii tarihçisidir. Dımeşk'te doğup orada vefat etmiş, Kahire'de ilmi elde etmiştir. Sehâvi, Muhammed b. Abdurrahman b. Muhammed Şemseddin, *ed-Dav'ul-lâmi li-ehli'l-Karnı't-Tâsi,* nşr. Daru'l-Cîl, Beyrut 1992, VI, s. 324.
[125]El-Gazzî, *el-Kevâkibü's-sâire*, II, s. 194.
[126]Sehâvi, *ed-Dav'ul-lâmi,* VI, s. 324.
[127]Gündüz, "Bekri, Ebü'l-Hasan es-Sıddıki", s. 366; Erçin, *Ebu'l-Hasen el-Bekri Hayatı, Eserleri ve Tefsirdeki metodu,* s. 20.

üst makamlara ulaşmıştır. Muhammed Mağribi eş-Şazeli bir hac esnasında Bekri'yi Kâbe'de gördüğünü, Medine'ye ve Hz. Peygamber'in kabrini ziyaret ettiğinde yine onu gördüğünü ve ders yaptığını, ders esnasında da "Şu iki ayağım, doğu ve batıdaki Allah'ın bütün veli kullarının boynu üzerindedir" sözünü işitince ona kutupluk verildiğini anlayıp ona tabi olduğunu anlatmıştır.[128]

Kaynaklarda Bekri'nin birçok keramet ve keşiflerinin olduğundan bahsedilir. Onun bir sene Mekke'de bir sene Mısır'da olduğu,[129] Şeyh Halil el-Keşkâvi, ilmi ve manevi bakımından yükseldiğini, konumunun Kâbe gibi olduğunu, yalnızca üzerinde giydiği bir gömleği olduğunu haber vermektedir.[130] Bekri hac yaptığı esnada güzel elbiseler giymeyi severdi, fakat annesi bu kutsal mekânlarda ve yerlerde edebe mugayir olduğunu, söyler ve ona öfkelenirdi. Bir gün yine onu tenkit ettiği esnada Bekri annesine; aramızdaki bu husumette Hz. Peygamberin adaletle hükmetmesine razı olur musun? demiştir. Annesi bu duruma daha da öfkelenip sen kimsin ve ne konuşuyorsun diyerek Bekri'ye öfkelenmiştir. Fakat gece rüyasında Hz. Peygamber'in oğlunu övmesi ve mescidi nebevideki kandillerden en parlak ve en gösterişli kandilin oğluna ait olduğunu öğrenmesinden sonra hatasını anlamış ve pişman olmuştur.[131]

Şeyh Abdulvahhab eş-Şa'rani, Bekri'yi beyti tavaf ederken gördüğünü ve onun ben akıl hususunda Şafii ve Malik gibi oldum sözünü işittiğini duyduğunu söyledikten sonra Fîşî'nin oğlu Muhammed'in bu olay hakkında "hayır öyle değil onlardan daha üstündü ifadesini aktarır."[132]

Şa'rani, Bekri'yi Mekke'de gördüğünü, bazı insanların kıskançlıklarından dolayı ona iftiralar ettiklerini Bekri'nin ise hiçbir şey yapmadığını ve gece rüyasında Hz. Ebu Bekir'in oğlum Muhammed'e Allah selamet versin dediğini duyunca nesebinin sahih olduğunu anladığını söylemiştir. Bir keresinde yine Şa'rani, adamın birinin Bekri'ye hakaret ettiğini fakat onun sessiz kaldığını görünce bu durum ona ağır gelmiş, gece rüyasında Hz. Ebu Bekir'i görmüş ve onun oğlum Bekri hakkında istiğfar edin demesi üzerine gerçekten nesebinin sahih olduğuna inanmıştır.[133]

---

[128]Ubeydi, *Umdetü't-Tahkik fî Beşâiri Âli's-Sıddık*, s. 147;
[129]Bekri, *Tefsirü'l-Bekri*, I, 16 (nâşir Mukaddimesi); Erçin, *Ebu'l-Hasen el-Bekri Hayatı, Eserleri ve Tefsirdeki metodu,* s. 22.
[130]Nebhâni, *Câmiu Kerâmeti'l-Evliya,* s. 246-247.
[131]Nebhâni, *Câmiu Kerâmeti'l-Evliya,* s. 247; Erçin, *Ebu'l-Hasen el-Bekri Hayatı, Eserleri ve Tefsirdeki metodu,* s. 22.
[132]Bekri, *Tefsirü'l-Bekri*, I, 17 (nâşir Mukaddimesi).
[133]Bekri, *Tefsirü'l-Bekri*, I, 17 (nâşir Mukaddimesi).

1.2. Tasavvufi Yönü

Bekri hem zahir hem batın ilimde yüksek mevkilere erişmiş, dinde içtihat mertebesine ulaşmış bir âlimdir. Fakat o da Suyuti gibi fitne endişesi ile bu durumu gizlemiştir. Yine mutasavvıfımızın döneminde tarikatın tasdikinin azlığından olsa gerek 5000 beyitlik bir tasavvuf eserini yanlış anlaşılır korkusuyla yakmıştır.[134] Yine kaynaklarda onun çokça sadaka veren ve bunu gündüz yapması ile beraber genel de gece yapan cömert bir kimse olduğu zikredilmiştir.[135]

Mutasavvıf Bekri, hayatının neredeyse tamamını, okumak, yazmak ve öğrencileri eğitmekle geçmiştir. Hem zahir hem de batın ilminde kendini geliştirmiştir. Tasavvufta türlü makamlar elde etmiş ve nihayetinde birçok bölgede şöhrete ulaşmıştır.[136] Bekri dönemin Kadiri şeyhlerinden Abdulkadir Deştuti'nin sohbetlerine devam etmiş ve yine onun tavsiyesi ile Radıyuddin el-Gazzi'ye intisab etmiştir. Hocası Radıyuddin'in Suriye dönüşünde ise nâibi olarak Kadiri tarikatının faaliyetlerini sürdürmüştür.[137] Tasavvufta seyr-i sülük esnasında kalbi Allah aşkı ile dolmuş ve sohbetlerini feyz ile vermeye başlamıştır. İbadetlerine devam ederek sonunda tasavvufta yüksek makamlar elde etmiştir. Mutasavvıfımız hem maddi anlamda hem de manevi anlamda eserler bırakmış ve o şekilde dâru'l-bekaya irtihal etmiştir. Maddi eserleri, kitapları; manevi eserleri de onun yetiştirdiği talebeler diyebiliriz. Şimdi sırası ile hocaları, öğrencileri ve eserlerinden bahsedip bu bölümü noktalayacağız, sonra kavramları ele almaya çalışacağız.

1.2.1. Hocaları

Bekri, yaşadığı dönemde pek çok âlimden ders almış ve ders halkalarına katılmıştır. O hem zahir hem de batın ilimlerde birçok hocanın rahleyi tedrisatından geçmiştir. Öncelikli olarak onun ilk hocası babası olduğundan ondan bahsedip daha sonra üç hocası hakkında malumatlar vereceğiz. Başta söylediğimiz gibi mutasavvıfımız ilmi bir ortama doğduğu için babasının onun ilk hocası olması ve oğlunun da ilk talebesi olması yadsınacak bir şey değil bilakis normal hayatın akışı içerisinde tabii bir durumdur.

---

[134]Erçin, *Ebu'l-Hasen el-Bekri Hayatı, Eserleri ve Tefsirdeki metodu,* s. 22; Gündüz, ''Bekri, Ebü'l-Hasan es-Sıddıki'', s. 366.
[135]İbn İmâd, Abdu'l-Hay b. Ahmet b. Muhammed, *Şezeratü'z-Zeheb fî Ahbâri men zeheb*, thk. Muhammed arnavûd, nşr. Daru İbn Kesir, Beyrut 1986. VIII, s. 293; Erçin, *Ebu'l-Hasen el-Bekri Hayatı, Eserleri ve Tefsirdeki metodu,* s. 22.
[136]Gündüz, "Bekri, Ebü'l-Hasan es-Sıddıki", s. 366.
[137]Gündüz, "Bekri, Ebü'l-Hasan es-Sıddıki", s. 366.

1.2.1.1. Celâl el-Bekri (ö. 891/1486)

Bekri, ilköğrenime ve tarikat adabına babasının yanında başlamştır.[138] Celal el-Bekri h. 807. senesinde Dehrut'ta dünyaya gelmiştir. Hem oğlu hem de torunu döneminin önde gelen âlim ve mutasavvıflarındandı. İlköğrenimini Dehrut'ta yaptıktan sonra hocası ve dedesi olan zatın vefatı üzerine Kahire'ye gitmiştir.[139] Burada Takıyyuddin b. Abdulbâri, Alemüddün el-Bulkîni, Celaleddin el-Bulkîni, İbnü'l Kâyâti ve İbnü'l Irâki gibi hocalardan fıkıh, usulü fıkıh ve hadis eğitimleri almıştır.[140] Fıkıh sahasında Kemaleddin el-Kebir el-Bekri'den ve Şeyh Kemalüddin b. Ebu Şeriften icazet almıştır.[141] Bu dönemde tasavvufa ilgi duymuş ve dönemin büyük kadiri şeyhlerinden Abdulkadir Deştuti'nin müntesibi olmuştur. Onun isteği ile birçok hizmette bulunmuş ve camiler inşa etmiştir.[142]

Zamanının Şafii fıkhını en iyi bilen kimsesi olarak bilinen Celal el-Bekri, ömrünü talebe okutmak ve fetva vermekle geçirmiştir. Çoğu Şafii fıkhına dair birçok eser geriye bırakarak bu dünyadan göçüp gitmiştir. Eserleri arasında "*Şerhu Tenkihi'l-Lübab", "el-Fethu'l-azizi," "Nüket"* vb gibi kitapları zikredilir.[143]

Kaynaklarda edep sahibi, hayâlı, iyi ilişkilerde bulunan, sultanların iltifat ettiği, âlim, sâlih kimselerin dahi kendisini takdir ettiği, nafile oruçlara ve gece ibadetlerine düşkün, züht ve takva sahibi, giyiminde, yemesinde ve yaşamında ölçülü, fakir fukaranın dostu, yetimlerin yoldaşı olarak tasvir edilmiştir.[144] Akşamdan sonra sokakta kalan aç kimselerin karnını doyurması için tekkesinin kapısına yemek bırakacak yücelikte bu zatın feyiz, bereket ve iyilikle dolu hayatı son bulmuş, büyük bir kalabalık tarafından cenazesi kılınıp Camii Ebyad'daki Kubbe-i Kebire'ye defnedilmiştir.

1.2.1.2. Zekeriyyâ e-Ensari (ö. 926/1520)

Kaynaklarda hakkında pek çok bilgi bulunan Zekeriyya el-Ensari'den[145] kısaca bahsetmek gerekirse, Süneyki'ye nispetle Süneykî, Mısır'a nispetle Mısrî denmiştir.[146]

---

[138]Nebhâni, *Câmiu Kerâmeti'l-Evliya,* s. 247.
[139]Ünal, "Celal el-Bekri" s. 241.
[140]Ünal, "Celal el-Bekri", s. 241.
[141]Erçin, *Ebu'l-Hasen el-Bekri Hayatı, Eserleri ve Tefsirdeki metodu,* s.18; el-Bekri, *Beytüs-Sıddık*, s. 100.
[142]Erçin, *Ebu'l-Hasen el-Bekri Hayatı, Eserleri ve Tefsirdeki metodu,* s.18
[143]Ünal, "Celal el-Bekri", s. 241.
[144]El-Bekri, *Beytüs-Sıddık*, s. 100-101; Erçin, *Ebu'l-Hasen el-Bekri Hayatı, Eserleri ve Tefsirdeki metodu,* s.18
[145]Özel, Ahmet-Kallek, Cengiz, "Zekeriyyâ el-Ensârî", (DİA), XXXXIV, İstanbul 2013, ss. 212-215.
[146]Özel, "Zekeriyyâ el-Ensârî", s. 212; el-Gazzî, *el-Kevâkibü's-sâire*, II, s. 193.

H.823 de doğmuş, h.925 de vefat etmiştir. 926'da vefat ettiği de söylenmiştir.[147] İlköğrenimini Süneyke'de almış, Kuranı ezberlemiş, babasının vefatı üzerine Kahire'ye eğitim için gönderilmiştir. Talebelik yıllarında maddi sıkıntılar çektiyse de zengin bir kimsenin desteği ile eğitimine ara vermemiş, 150'yi aşkın âlimden muhtelif ilimler okumuştur.[148] O esnada tasavvufa yönelip birçok şeyhten hırka giyip icazet almıştır. Bâtını ilimlerde belirli bir mertebeye ulaştıktan sonra zahiri ilimlere yönelip dersler vermeye başlamış, kendilerine Bâtını ilimleri öğreten şeyhlere zahiri ilimler öğretmiştir.[149]

Son zamanlarını yazmakla ve tedrisatla geçirmiştir. Kaynaklarda *"el-imam", "el-hâfız," "şeyhu meşâyihi'l-islam," "şeyhü'l-islam"* gibi lakaplarla anılan Zekeriyyâ el-Ensârî, Şafii mezhebinde Şeyhayn olarak bilinen Râfii ve Nevevi'nin eserlerini anlama konusunda uzmanlaşmıştır.[150] Eserleri arasında; "*er-Rahman fi't-Tefsir," "Tuhfetü'l-Bârî ala Sahih'i-Buhari," "Şerhu'l-elfiyyeti'l-Irâki"*'yi saymak mümkündür.[151]

1.2.1.3. Abdulkâdir Deştûtî (ö. 931/1524)

Kaynaklarda hakkında pek fazla malumat yer almamakla beraber mutasavvıfların hal ilmi mucibince, ahlaklı, edepli, çalışkan, cömert, sağduyulu, ilim aşığı gibi vasıflarla vasıflanan bir zattır. İsminin Ali b. Muhammed olduğu fakih, muhaddis ve mutasavvıf olduğu, Bekri'nin tasavvuf sohbetlerine katılıp öğrencisi olduğu nakledilmiştir. Fıkıh ve başka ilimleri Zekeriyyâ el-Ensâri'den ve Burhan b. Ebi Şerif'ten öğrenmiştir. Tasavvufu ise, Radıyuddin el-Gazzi'den tedris etmiştir.[152]

1.2.1.4. Burhâneddin b. Ebu Şerif (ö. 923/1517)

Bekri'nin zahiri ilmi öğrendiği ve onun zekâsını takdir ettiği bir âlimdir. Tam adı Ebu İshak Burhaneddin İbrahim b. Muhammed b. Ebi Bekir el-Makdisi el-Mısri 'dir.[153] Kudüs'te dünyaya gelmiştir. Eğitimini Kahire'de tamamlamıştır.[154] Kaynaklarda

[147]El-Gazzî, *el-Kevâkibü's-sâire*, II, s. 193.
[148]Özel, "Zekeriyyâ el-Ensârî", s. 212.
[149]Özel, "Zekeriyyâ el-Ensârî", s. 212.
[150]Özel, "Zekeriyyâ el-Ensârî", s. 213.
[151]El-Gazzî, *el-Kevâkibü's-sâire*, II, s. 193.
[152]El-Gazzî, *el-Kevâkibü's-sâire,* I, s. 310.
[153]El-Gazzî, *el-Kevâkibü's-sâire*, II, s. 193; Özek, Ali, "İbn Ebu Şerif, Burhaneddin", *(DİA*), XIX, İstanbul 1999, s. 440, ss. 440-441.
[154]El-Gazzî*, el-Kevâkibü's-sâire*, II, s. 193.

şeyhülislamlık vazifesinde ücret almadığı, kendisine ait sabun imalathanesinden geçimini sağladığı, Gavri medresesine müderris olduğu, zina ettiklerini baskı altında itiraf ettikten sonra bu itiraftan dönen kimselerin recmedilmemesi konusundaki fetvasından sonra görevinden azledildiği yer alır.[155] Kahire'de h. 923. senesinde vefat etmiştir.[156] Cenazesini Abbasi halifesi Mütevekkil Alellah kıldırdıktan sonra İmam Şafii'nin kabrinin yakınlarına defnedilmiştir.[157] Eserleri; "*Şerhu'l-Minhac,*" *"Şerhu'l-Akâid li-ibn Dakik el-îd,"*[158] *"Şerhu'l-Hâvi, Kasidetü'bni Ebi Şerif," "Nazmü rivayeti Ebi Amr," "Nazmu'l-Varakat*"'tır.[159]

1.2.2. Öğrencileri

Bekri, yaşamında birçok öğrenci yetiştirmiş ve ilim meclisleri kurmuştur. O fıkıh, hadis, kelam ve tasavvuf sahasında güçlü ilim adamlarının yetişmesine büyük katkılar sağlamıştır. Ebu'l-Mekârim el-Bekri, mutasavvıfımızın oğlu ve aynı zamanda ilk öğrencisidir.

1.2.2.1. Ebu'l-Mekârim el-Bekri (ö. 994/1586)

Mutasavvıfımızın oğlu olan aynı zaman da Şazeliyye Tarikatı Vefâiyye kolunun Bekriyye şubesinin kurucusu Mısırlı mutasavvıf; Ebu'l Mekârim Şemsüddin Muhammed b. Ebi'l Hasen Muhammed el-Bekrî (ö.994/1586)'dir.[160] Oğlunun Bekri hakkında "*el-Kevâkibü'd-Dürrî fî Menâkıbi'l-Üstâz Muhammed el-Bekri"* isminde bir eser kaleme aldığından bahsedilir.[161] Tasavvufi şiirlerini topladığı "*Tercumânü'l-Esrâr"* isimli bir divanından, tarikat ile alakalı hizb ve bazı tasavvufi risaleler de kaleme almıştır.[162]

1.2.2.2. İbn Hacer el-Heytemî (ö. 974/1567)

İbn Hacer vedud bir âlimdi. Tam ismi Ebu'l-Abbas Şihabüddin Ahmet b. Muhammed b. Muhammed el-Heytemî es-Sa'di'dir.[163] Yine İmam Ahmet b.

---

[155]Özek, "İbn Ebu Şerif, Burhaneddin", s. 440.
[156]El-Gazzî, *el-Kevâkibü's-sâire*, II, s. 193; Özek, "İbn Ebu Şerif, Burhaneddin", s. 440.
[157]Özek, "İbn Ebu Şerif, Burhaneddin", s. 440.
[158]El-Gazzî, *el-Kevâkibü's-sâire*, II, s. 193.
[159]Özek, "İbn Ebu Şerif, Burhaneddin", s. 440-441.
[160]Çiçek, Yakup, "Bekrî, Ebu'l-Mekârim", (*DİA)*, V. İstanbul 1992, s. 366, ss. 366-367.
[161]Nebhâni, *Câmiu Kerâmeti'l-Evliya,* s. 255.
[162]Çiçek, "Bekrî, Ebu'l-Mekârim", s. 367.
[163]Kallek, "İbn Hacer el-Heytemî", (DİA), XIX. İstanbul 1999, s. 531, ss. 531-534.

Muhammed b. Muhammed b. Ali b. Hacer el-Heytemi el-Ezheri el-Ensâri'de denilmiştir.[164] Hacer diye isimlendirilmesi, dedesinin az konuşuyor olmasından kaynaklandığı rivayet edilir.[165] H. 909. Senesinde dünyaya geldiği,[166] küçük yaşlarda babasını kaybettiği, birçok âlimden ders aldığı, fetva mercii olduğu, Eş'ariyye mezhebinin görüşlerini savunduğundan bahsedilir.[167] Özellikle Hulefâ-yi Râşidin konusunda Sünni akidesi savunuculuğu yapmış, imamet konusunda eserlerinde sert bir tutum ve tavır sergilemiştir. Şiiler tarafından küfürle itham edilmiş ve şiddetle tenkit edilmiştir. Tasavvufa sempati ile bakan İbn Hacer, kitap ve sünnetle desteklenmeyen, fıkıhla beslenmeyen tasavvufu tasvip etmeyip karşısında durmuştur.[168]

Eserleri arasında*; "Tuhfetü'l-Muhtaç bi-şerhi'l-Minhac," "el-Fetâva'l-Kübra'l-Fıkhiyye," "el-Fetâva'l-Hadisiyye," "el-Minhacu'l-Kavim," "el-İmdat fî Şerhi'l-İrşad," " ez-Zevâcir an İktirafi'l-Kebâir," "Şerhu Mişkâti'l-Mesâbih," "Şerhu Kaside-i Bürde," "et-Taarruf fi'l-Asleyn ve't-Tasavvuf"*" zikredilir.[169]

1.2.2.3. Umûdî (ö. 967/1560)

Kaynaklarda çok az bilgi bulunan âlimimiz hakkında ulaşabildiğimiz bilgiler doğrultusunda şunlar söylenebilir. Büyük şeyh, meşhur veli, ariflerin önderi, sâliklere Allah'ın hucceti, Veciyüddin Abdurrahman b. eş-Şeyh Ömer b. eş-Şeyh Ahmet b. Muhammed b. Osman b. Muhammed el-Umûdî'dir. İbadete düşkün, züht ve vera sahibi, gayretli ve fıkıh sahasında "*el-İrşad"*'ı ezberlediği kaynaklarda yer alan âlimimiz, h. 967 senesinde bir cuma günü vefat etmiştir.[170]

1.2.2.4. Şa'rânî (ö. 973/1565)

Tam adı, Ebu'l-Mevâhib Abdulvahhab b. Ahmet b. Ali eş-Şa'rânî el-Mısrî'dir. Soyu Hz. Ali'nin oğlu Muhammed b. Hanefiyye'ye dayanır.[171] Eğitimine babasının yanında başlamış ve hafızlığını onun yanında ikmal etmiştir. Sonra Kahire'ye gidip orada 50'yi aşkın hocadan ders almıştır.[172] Tasavvufa ilgi duyunca bir süre derslerini bırakıp inzivaya çekilmiş, sonra birçok şeyhe intisap etmiştir. Onlardan hırka giyip,

---

[164]Abdulkadir, el-Ayderusi*, en-Nuru's-Sâfir,* 390.
[165]Abdulkadir, el-Ayderusi*, en-Nuru's-Sâfir,* 390*;* Kallek, "İbn Hacer el-Heytemî", s. 531.
[166]Abdulkadir, el-Ayderusi*, en-Nuru's-Sâfir,* 390.
[167]Kallek, "İbn Hacer el-Heytemî", s. 532.
[168]Kallek, "İbn Hacer el-Heytemî", s. 532.
[169]Kallek, "İbn Hacer el-Heytemî", s. 533-534.
[170]El-Gazzî, *el-Kevâkibü's-sâire*, II, s. 193.
[171]El-Gazzî, *el-Kevâkibü's-sâire*, III, s. 157-158; Nebhâni, *Câmiu Kerâmeti'l-Evliya,* II, s. 226.
[172]Kaplan, Hayri, "Şa'rânî", (DİA), XXXVIII. İstanbul 2010, s. 347, ss. 347-350.

icazet almıştır. Hayatı boyunca eğitim, irşâd ve eser telifi ile meşgul olan Şa'rânî, h. 973 senesinde vefat etmiştir.[173]

Eserleri arasında; "el-*Ecvibetü'l-Merdiyye an eimmeti'l-Fukahaı's-Sufiyye," "el-Envâri'l-Kudsiyye fî Beyânı Âdâbi'l-Ubûdiyyeti," "Fi't-Terbiyeti ve's-Sülûk, el-Bedrü'l-Münîb fî'l-Hadis," "Şuruhu'ş-Şatıbiyye," "Şuruhu'l-Akaidi li't-Taftâzân"* sayılabilir.[174]

1.2.3. Eserleri

Bekri'ye ait eserlerin ona aidiyeti kesin olmadığını söyleyenler[175] veya günümüze birçoğunun ulaşmadığını [176] ifade edenler olsa da araştırmamız sonucunda bazı bulgulara ulaştık. Bekri'nin tefsirini tahkik eden muhakkikin de bilgileri ışığında eserlerini ona ait olup olmamasına bakmaksızın ve bazı noktaları yorumlayarak maddeler halinde ele alıp basılıp basılmadığı ya da bilinmesi önem arz eden bilgileri vermeye gayret göstereceğiz. Burada Bekri'nin tasavvufu yanlış anlamalarından korktuğu için 5000 beyti imha ettiğini zikretmekte fayda görüyoruz. Buna rağmen mutasavvıfımızın ömrünü yazmak, okumak ve tedrisatla geçirdiğini düşünürsek aşağıdaki liste abartılı kabul edilmeyecektir.

- ✓ ***İrşâdü'z-Zâirîn li-Habîbi Rabbi'l-Âlemin*** (Mısır'da basılmıştır. Dâru Ebi Bekir es-Sıddık)[177]
- ✓ ***Tuhfetü Vâhibü'l-Mevâhib fî Beyâni'l-Makâmât ve'l-Merâtib*** **(**Tasavvufa dair eseridir ve matbudur. Mektebetü'l Mescidi'l-Aksa.)[178]
- ✓ ***Ed-Düretü'l-Mükelleletü fî Fethi Mekkete'l-Mübecceleti*** **(**Mektebetü's-Sekâfiyye tarafından basılmıştır.)[179]
- ✓ ***Şerhu'l-Ubbâb li'l-Müzcid*** **(**Basılmamıştır.)[180]
- ✓ ***Şerhu'l-Minhaci'n-Nevevi*** **(**Fıkha dair olup, basılmıştır.)[181]

---

[173]Kaplan, "Şa'rânî", s. 347.
[174]El-Gazzî, *el-Kevâkibü's-sâire*, III, s. 157-158; Nebhâni, *Câmiu Kerâmeti'l-Evliya,* II, s. 226.
[175]Gündüz, "Bekri, Ebü'l-Hasan es-Sıddıki", s. 366.
[176]Gündüz, "Bekri, Ebü'l-Hasan es-Sıddıki", s. 366.
[177]Mübarek, Ali Paşa, *el-Hıtatı'l-Mübarek*, III, s. 127; İbn İmâd, *Şezeratü'z-Zeheb,* VIII, s. 292.
[178]El-Gazzî, *el-Kevâkibü's-sâire*, II, s. 194; Abdulkadir, el-Ayderusi*, en-Nuru's-Sâfir,* 414; Hacı Halife, Mustafa b. Abdullah, *Keşfu'z-Zünûn an Esmâi'l-Kütübi ve'l-Fünun,* nşr. Daru ihyai't-Turâsi'l-Arab, Beyrut 2008, I, 376.
[179]Zirikli, *el-A'lam,* VII, 295; Hacı Halife, *Keşfu'z-Zünûn,* I, 376; Abdulkadir, el-Ayderusi*, en-Nuru's-Sâfir,* 414; İbn İmâd, *Şezeratü'z-Zeheb,* VIII, s. 292.
[180]Hacı Halife, *Keşfu'z-Zünûn,* I, 376; Abdulkadir, el-Ayderusi*, en-Nuru's-Sâfir,* 414; İbn İmâd, *Şezeratü'z-Zeheb,* VIII, s. 292; Gündüz, "Bekri, Ebü'l-Hasan es-Sıddıki", s. 366.

- ✓ ***Akdü'l-Cevâhir Fî's-Salâti ala Hayri'l-Beriyye*** (Daru'l-Marife; matbudur.)[182]
- ✓ ***Şerhu'r-Ravz*** (Tasavvufa dairdir.)[183]
- ✓ ***El-Ehâdîsü'l-Muhazzirâti Min Şürbi'l-Müskirât***
- ✓ ***Büşra'l-İbâd Bi Fazlı'r-Ribat ve'l Cihad***
- ✓ ***Te'diyetü'l-Emanet Fi Kavlihi Teâla İnnâ Arazna'l-Emanet***
- ✓ ***Tecdîdü'l-Efrah Bi Fazlı'n-Nikâh***
- ✓ ***Tahzîru İlâhi'l-Ahire Min Dâri'd-Dünya Ed-Daire***
- ✓ ***Tuhfetü's-Sâlik Li Eşrafi'l-Mesâlik***
- ✓ ***Tuhfetü'l-İclân Fi Fedâili Osman B. Affân***
- ✓ ***Tertibü's-Süver ve Terkîbu's-Suver***
- ✓ ***El Cevherü's-Semin Min Kelâmi Seyyidi'l-Mürselin***
- ✓ ***Hizbü'l-Envâr***
- ✓ ***Hüsnü'l-İsabe Fi Fazlı's-Sahâbe***
- ✓ ***Hakâiku Fazlu'l-Me'lufi'l-Vâride ala Tertîbi'l-Huruf***
- ✓ ***Hakâiku'l-Kemâlât***
- ✓ ***Ed-Düretü'l-Mükelleletü Fî Fethi Mekkete'l-Müşerrefeti'l-Mübecceleti***
- ✓ ***Er Ravzu'l-Ünîf Fi Fazlı Ebi Bekir Es-Sıddık***
- ✓ ***Şerefü'l-Fukarâi ve Beyânu Ennehümü'l-Ümerâ***
- ✓ ***Talebü'l-Fakîri'l-Muhtaç Fîmâ Yeteveccehü Bihi Leylete'l-Mi'raç***
- ✓ ***Gayetü't-Taleb Fi Fazlı'l-Arab***
- ✓ ***El Fethu'l-Garib Bi Fazlı Kiber Ve'l-Meşîb***
- ✓ ***Mehasinü'l-İfade Fî Ehâdîsi'l-İbade***
- ✓ ***Mahvu'l-Evrâz Bi Fazlı'l-İstiğfar***
- ✓ ***El Maksudü's-Sâmî El-Kadru Fîmâ Yedû Bihi Ed-Dâi Leyletü'l-Kadr***
- ✓ ***Mülâzü Ehli'l-İkkân İnde Havâdisi'z-Zaman***
- ✓ ***El Menhu'l-Mübîn El-Kavi Fi Mevlidi'n-Nebevi***
- ✓ ***Mevkızü'l-Vesnân Mine's-Sünneti Fi Dua'i-Âhiri's-Seneti***
- ✓ ***Nüzhetü'l-Ebsar Bi Fedaili'l-Ensar***
- ✓ ***En Nazarü's-Sâkib Fîmâ Li Kureyşin Mine'l-Menâkıb***
- ✓ ***En-Nefehât Li'l-Emvât***

---

[181]İbn İmâd, *Şezeratü'z-Zeheb,* VIII, s. 292; Nebhâni, *Câmiu Kerâmeti'l-Evliya,* s. 181; Gündüz, "Bekri, Ebü'l-Hasan es-Sıddıkı", s. 366.
[182]İbn İmâd, *Şezeratü'z-Zeheb,* VIII, s. 292; Nebhâni, *Câmiu Kerâmeti'l-Evliya,* s. 181; Zirikli, *el-A'lam,* VII, 295.
[183]İbn İmâd, *Şezeratü'z-Zeheb,* VIII, s. 292-293; Gündüz, "Bekri, Ebü'l-Hasan es-Sıddıkı", s. 366.

- ✓ ***Fâtihatü Fi't-Tevessül Li'l-Vehhab Bi-Sûreti'l-Fatiha***
- ✓ ***Nevafiu'l-Miski'l-Hitâm Bi't-Tevessüli Bi-Eşhüri'l-Âm***
- ✓ ***Nihayetü'l-Efdal Fi Teşrîfi'l-Âlî***
- ✓ ***El Vadıhu'l-Veciz Fi Tefsiri'l-Kurâni'l-Azizi***
- ✓ ***El Virdü'l-Mevrud Li Meşrai's-Sünneti Fi Dua-İ Evveli's-Seneti***
- ✓ ***Teshîlü's-Sebil Fî Meâni't-Tenzil***[184] (Tefsir-i Bekri diye meşhur olan ve inceleyeceğimiz tefsirin adıdır.)

Biz çalışmamızda, Beyrut'da üç cilt şeklinde basılmış ve Şeyh Ahmet Ferit el-Mezîdi'nin tahkik ettiği nüshayı esas alacağız. Ayetleri belirledikten sonra Bekri'nin görüşlerini ve İslam ulemasının görüşleri ile mezcedip tespit etmeye çalışacağız. Bekri'nin zihin yapısını bu kavramlar üzerinden tespit etme gayretinde olacağız. Mutasavvıfımızın bu eseri hakkında teknik bilgileri verdikten sonra kendi dili ile eseri tanıttığı bölümü buraya aynen aktarıyoruz.

"Kur'an'ın manalarını açıklama, tefsir etme hususunda, selefe ve müçtehit imamlara tabi olarak, özet ve çok uzun olmadan bu ikisinin ortasında, kendisiyle maksadıma uygun durulukta toplayıcı bir tefsir yazmayı istedim. Allah'a tevekkül ederek başladım. Bu tefsir, Kur'an'ın nasih ve mensûhunu, Mekkî ve Medenîsini, Kırâat-ı Aşeresi'ni, i'râbını, müşkilini beyânı, İmam Şâfiî (r.a.) mezhebine göre hükümlerinin beyânını, sûreler arasındaki münasebeti, hurûf'u mukattâyı Allah'ın isminin zikredildiği âyete uygunluğu, mübhemâtü'l-Kur'an v.b. konuları kapsamaktadır. Bu tefsire h. 923 yılının Cumâdelâhir ayının on birinde çarşamba günü yazmaya başladım."[185]

Mutasavvıfımız, tefsiri 926 senesinde ramazan ayının 13'nde perşembe günü bitirdiğini ifade ediyor.[186]

[184]Bekri, *Tefsirü'l-Bekri*, I, 17-18 (nâşir Mukaddimesi).
[185]Bekri, *Tefsirü'l-Bekri*, I, 27; Erçin, *Ebu'l-Hasen el-Bekri Hayatı, Eserleri ve Tefsirdeki metodu,* s. 24.
[186]Erçin, *Ebu'l-Hasen el-Bekri Hayatı, Eserleri ve Tefsirdeki metodu,* s. 24; Bekri, *Tefsirü'l-Bekri*, III, s. 503.

BÖLÜM II

GENEL TASAVVUF KONULARINA DAİR GÖRÜŞLERİ

2.1. Mârifet

Sözlükte "*bilmek, tanımak, kavramak, ikrar etmek"*[187] gibi anlamlara gelen mârifet kelimesi tasavvuf ıstılahında ise *"sûfîlerin ruh durumlarına göre birtakım haller yaşayarak, manevi ve ilahi hakikatleri tadarak elde ettikleri bilgi."*[188] anlamında kullanılır. İlim ile eş anlamlı kullanılmakla beraber ilmin daha genel ve tümel oluşu ile ilimden ayrılır. Mârifet daha spesifik ve tikeldir. Ayrıca ilmin karşıtı cehalet iken mârifetin karşıtı inkârdır.[189]

Mârifet, Allah, insan ve âlemle ilgili genel ve ortak bir kavram olmakla beraber tasavvufta esas olan *"mârifetullah"* denen özel kavramdır. Âlem ve nefis hakkındaki mârifet ise Allah'ı tanıma yolunda bir vasıta olması bakımından değerlidir. Bu nedenle "Allah'ın zâtı, sıfatları, fiilleri ve isimleri hakkında" bilgi şeklinde tanımlanmıştır. Bununla beraber Allah'ı bu şekilde tanıma insanın kendi nefsini tanımasına bağlanmıştır.[190]

İlk dönemden itibaren mârifet kelimesi, her ilim dalında kullanılmıştır. Sûfîlerin geliştirdiği mârifeti elde etme yolları kullanıldığı mana itibari ile kelam ve fıkıh gibi ilim dallarındaki mârifeti kazanım yollarından ayrılmıştır. Mutasavvıflar mârifeti kitap ve insan unsurundan bağımsız olarak ele almışlar ve kişinin dînî ve ahlâki yaşantıları sonucu aracısız olarak kazandıkları bilgi olarak tanımlamışlardır. Bu yönü ile mutasavvıflar, kelamcılar ve fıkıhçılardan ayrılmışlardır.[191]

Kadim dönemden bu yana mutasavvıflar, mutasavvıf olmayan ilim adamlarının ulaştıkları bilgilerden farklı olarak ve kendilerine özgü bilgiye sahip olduklarına inanmışlardır. Bu bilgiyi *"mârifet, irfan, yakîn"* gibi kendilerine özgü kelimelerle ifade edip bazen ilim kelimesini de kullanmışlardır. Bununla beraber ilim kelimesini mârifet kelimesi yerine kullandıklarında bunu tasavvuf terminolojisine ait bazı sıfatlara izafe

---

[187]El-Ferâhidî, *Kitâbü'l-Ayn,* III, s.200; İbn Düreyd, *Cemherü'l-luğa*, s. 310; Cevherî, *es-Sıhah,* I, s. 252; İbn Manzur, *Lisanu'l-Arab,* III, ss. 96-97; Cürcâni, *et-Ta'rifât*, s. 75; Ragıb el-İsfehani, *Müfredât,* s. 156; Kaşâni, *Tasavvuf Sözlüğü*, s. 124; Uludağ, Süleyman, "Mârifet", *(DİA),* XXVIII, Ankara 2003, s. 54, ss. 54-56.

[188]Cebecioğlu, *Tasavvuf Terimleri ve Deyimleri Sözlüğü*, s. 224; Uludağ, *Tasavvuf Terimleri Sözlüğü*, s. 362.

[189]Uludağ, "Mârifet", s. 54.

[190]Uludağ, "Mârifet", s. 55.

[191]Fazlurrahman, İslam, Çev. Mehmet Dağ- Mehmet Aydın, Ankara Okulu Yay. Ankara 2016. s. 131.

ederek "*ledün, bâtın, esrar, hal, makam, fenâ-bekâ, mükâşefe ve müşâhede ilmi"* gibi ifadeler oluşturmuşlar ve bu ifadelerle marifet dedikleri ilahi hakikatlere, nefsin niteliklerine, varlıkların durumuna ve gayb niteliğindeki bazı hususlara ilişkin bilgiyi kastetmişlerdir.[192]

Mârifetin başlangıcının ilim olduğunu, ilim olmadan mârifetin elde edilemeyeceğini, mârifetsiz ilmin vebal olduğuna inanan mutasavvıflar mârifetin ledünnî bir ilim sayıldığı görüşündedir. Mutasavvıflara göre bu ledünnî ilimde vehmin tesiri bulunmadığından ismet vardır; diğer ilimlerde ise vehim etkisi olduğundan saf ve masum değildirler. Mutasavvıflar, sülûk ile ve yaşanarak elde edilen bu bilgilerin aynı konularda aklî istidlâl ve kıyaslarla veya belli metinler okuyarak öğrenilen bilgilerden daha üstün olduğuna inanırlar.[193]

"Ben insanları ve cinleri ancak bana ibadet etsinler diye yarattım."[194] meâlindeki âyette geçen *"ibadet etsinler"* ibâresini mutasavvıflar *"beni tanısınlar"* olarak yorumlamışlardır. Zira ibadet, ibadet edilecek varlığı tanımaya (mârifet) bağlıdır. Bilinmeyene ibadet edilmez, bu yüzden mârifetsiz ibadetin bir yararı yoktur.

Mutasavvıflar bulundukları hale göre mârifet konusunda farklı tanımlar yapmışlardır. Tasavvufî anlamıyla mârifet kelimesinden ilk defa bahseden Zünnûn el-Mısrî'ye göre mârifet öncelikli olarak Allah'ı tanıma gayretidir. Allah'ı tanımak ve bilmek ise bu minvalde mümkün değildir. Bu nedenle Allah'ın zâtını bilme ve kavrama konusunda tefekküre dalmak cehalettir. Marifetin hakikati hayrettir.[195] Bâyezîd-i Bistâmi'de Allah'ın zâtı konusunda mârifeti cehalet olarak nitelemiş ve "Mârifetin hakikatine dair olan bilginin hayret" olduğunu söylemiştir.[196] böylece Allah'ı tanımayı amaç edinen mutasavvıflar işin sonunda insanın onu tanıması konusunda aciz olduğu kanaatine varmışlardır.

Cüneyd-i Bağdâdi, "Mavi gök kubbesinin altında bizim ilmimizden daha değerli bir ilim olsaydı gider onu tahsil ederdim."[197] demiştir. Ruveym b. Ahmed de ilk farzın mârifet tahsili olduğunu mârifet sahibinin (ârif) yaratıcısının tecellilerine mazhar olacağını söylemiştir.[198] Bu iki zâta göre aklın ve naklin dışında kalan konularda aracısız olarak elde edilen mârifet akıl ve nakil aracılığıyla elde edilen bilgiden daha

[192]Uludağ, "Mârifet", s. 54.
[193]Uludağ, "Mârifet", s. 54.
[194]Ez-Zâriyat 51/56.
[195]Câmi, Abdurrahman, *Nefehâtü'l-üns min hazarâti'l-kuds*, neş. Mahmud Âbidî, Tahran 1370. s. 29.
[196]Sülemi, Ebu Abdurrahman Muhammed b. Hüseyin, *Tabakâtü's-sûfiyye*, neş. Nureddin Şüreybe. Kahire 1969. s. 96.
[197]Serrâc, *el-Lüma*, s. 242.
[198]Kuşeyrî, *Risâle*, s. 544.

değerli ve güvenilirdir. Böyle elde edilen bilgi, Allah'ı tanımaya yönelik ise *"mârifetullah"* adını alır. Allah'ı bilen ve tanıyanlara *"ehl-i ma'rifet, ârif, ârif billâh, ehl-i irfâni, âlim billâh"* denir.[199]

Mutasavvıfların doğrudan Allah'ın kullarına bahşettiği mârifetin akıl ve nakil yoluyla elde edilen bilgilerden daha değerli ve güvenilir olduğunu söylemeleri bu bilgilerin önemsenmediği şeklinde anlaşılmaya müsaittir. Bunun bilincinde olan mutasavvıflar mârifetin akıl ve nakil yoluyla elde edilen bilgileri geçersiz kılmadığı ve onların değerini azaltmadığını ifade etmişler, bilakis mârifetin güvenilir ve geçerli olabilmesi için Kur'an ve sünnete ters düşmemesi gerektiğini şart koşmuşlardır.[200] Zünnûn-i Mısrî "mârifet nurunun takva nurunu söndürmemesi, zâhiri ilme ters düşen bâtınî ilimden bahsedilmemesi gerektiğini söylemiştir. Ebu Said el-Harrâz (ö. 277/890) zâhiri ve şer'i hükümlere ters düşen bütün bâtınî bilgileri geçersiz kabul etmiş, Ebu Süleyman ed-Dârâni (ö. 215/830) mârifetin sahih ve güvenilir olmasına kuran ve sünnetin referansını şart koşmuş, Cüneyd-i Bağdâdi ise sadece Kur'an ve sünnet çerçevesinde mârifeti geçerli kabul etmiştir.[201]

Ebu Said el-Harrâz "mârifeti iki kısma ayırmıştır. Biri Hak vergisi diğeri ise kul çabası olduğu şeklindedir."[202] Hak vergisi olan mârifetin artma-eksilme kabul edip etmeyeceği tartışılmış, genellikle zâhirilik ve kat'ilik derecesini ifade eden yakînî duruma göre artacağı veya eksileceği kabul edilmiştir.[203]

Abdurrahman Câmi (ö. 898/1492)'ye göre mârifetin dört mertebesi vardır. Birinci mertebede bakılan her şeyin hak ile bağlantılı görülmesi; ikinci mertebede gördüğü eserin hakkın hangi sıfatına ilişkin olduğunu anlaması; üçüncü mertebede hakkın sıfatlarla tecellisinin hikmetini kavraması; dördüncü mertebede ilahi ilmi kendi mârifeti şeklinde algılaması ile gerçekleşir.[204] Mutasavvıflar mârifetin her zaman kerametten daha üstün olduğunu söylemişlerdir.

Genellikle mârifet dille anlatılan ve öğretilen bir şey olmaktan çok susarak anlaşılan ve öğrenilen bir şeydir. Bu sebeple Zünnûn el-Mısrî'nin, tasavvuf yoluna girmek isteyenlerin mârifet ehlinin yanında sükût etmelerini ve mârifet iddiasında bulunmamalarını tavsiye ettiği kaydedilmektedir.[205] Önemli olan sadece dilin susması

[199]Uludağ, "Mârifet", s. 55.
[200]Uludağ, "Mârifet", s. 55.
[201]Kuşeyrî, *Risâle*, s. 86, 107, 129, 608.
[202]Serrâc*, el-Lüma*, s. 42.
[203]Hücviri, *Keşfu'l-Mahcub,* s. 348.
[204]Câmi, *Nefehâtü'l-üns,* s. 10.
[205]Sülemi, *Tabakâtü's-sûfiyye,* s. 52.

değil, nefsin ve zihninde susması, haktan başkası ile meşgul olmamasıdır. Sükût tefekkürü sağladığı müddetçe mârifeti tahsil etme aracıdır.[206]

Bekri, mârifet kelimesini *"bilmek, tanımak, ikrar etmek"* anlamında ele almış ve *"kulun ilimler tahsil ederek rabbini tanıyabilme çabası olarak ifade etmiştir."*[207] Bekri tefsirinde *"mârifet"* kelimesini bazen *"ilim"* kelimesi ile bazen de *"ikrar"* kelimesi ile eş anlamlı olarak kullanmıştır. Bununla birlikte ilim kelimesini daha genel, mârifet ve ikrar kelimelerini daha spesifik anlamda kullanmıştır.

Bekri ilmi *"ilme'l-yakîn, ayne'l-yakîn ve hakka'l-yakîn"* olarak üç kısma ayırmıştır ve ilme'l-yakîn kavramının âlimlere özgü olup akıl ve nakil yoluyla elde edilebileceğini, ayne'l-yakîn ve hakka'l-yakîn kavramlarının ise keşif ve gerçek manada müşâhade sahibi peygamber ve velilere özgü olup ilahi bir lütuf olduğunu ifade etmiştir.[208]

Bekri, *"Ben insanları ve cinleri ancak bana ibadet etsinler diye yarattım."*[209] âyetindeki *"ibadet"* kelimesini *"mârifet"*[210] olarak yorumlamış ve kişinin yaratıcısını tanımadan ona kulluk yapmasının mümkün olmadığını, ibadetin ancak tanınıp, saygı duyulan üstün bir varlığa yapılabileceğini, ibadetin özünün ancak bu şekilde kavranacağını ifade etmiştir. Kul ve Allah arasında mârifet sözleşmesinin *"Ben sizin Rabbiniz değil miyim?*[211] sorusu ile başladığını ve sonsuza kadar devam edeceğini söylemiştir.

Bekri kulun Allah'ı tam manasıyla tanıyıp, bilgisi ile kuşatmasının mümkün olamayacağını, bununla beraber Allah'ın yarattığı şeylerde tefekkür ederek onun yüceliğini ve azametinin farkına varacağını ifade etmektedir. Nitekim mutasavvıfımıza göre Allah kullarından kendisini tam olarak bilme ve kavramalarını istememekte fakat yarattığı şeyler üzerinde inceden inceye düşünmelerini ve eserlerinin üzerinde kafa yormalarını emretmektedir.[212]

Bekri, ilmi zâhir ve bâtın olarak ikiye ayırır. Zâhiri ilmin şeriat ilmi, bâtınî ilmin ise mârifet olduğunu ifade eder. Zâhiri ilim olmadan bâtıni ilme değer vermeyen Bekri, zâhiri ilme bâtınî ilimden daha fazla ehemmiyet verir. Çünkü mârifetin başlangıcı şeriat olduğu bu iki ilmin de ayrı ayrı önemini vurgulamakla beraber şeriat ilminin kişiye

[206]Uludağ, "Mârifet", s. 55.
[207]Bekri, *Tefsirü'l-Bekri*, I, s. 276
[208]Bekri, *Tefsirü'l-Bekri*, III, s. 475.
[209]Ez-Zâriyat 51/56.
[210]Bekri, *Tefsirü'l-Bekri*, III, s. 275.
[211]El-A'râf 7/172.
[212]Bekri, *Tefsirü'l-Bekri*, II, s. 316.

dünyada ve ahirette daha fazla fayda vereceğini, bâtınî ilmin ise Allah'ın seçkin kullarına özgü bir makam olduğu ve farz olmadığını söyler.[213]

Bekri bazı mutasavvıfların aksine akıl ve istidlal yolu veya bir kitaptan elde edilen bilgiyi, vehbi ve yaşanılarak öğrenilen bilgilerden daha üstün ve güvenilir kabul eder. Mârifetin ise kişiye farz olan şeyleri tahsil ettikten sonra rabbini daha iyi tanımak ve onun tecellilerini daha sahih olarak algılamak üzere, akıl ve nakil dışında kalan bilgileri ilahi yardım aracılığı ile bilmektir. Bu şekilde öğrenen kimseye ârif denir. Bir bakıma mârifet kalbin Allah ile diyaloğudur.[214]

Bekri mârifeti üç mertebede ele alır. Birinci mertebede kişi fıkıh, kelam gibi ilimleri öğrenerek zahiri ilimleri tahsil eder; ikinci mertebede ise kişi kendi nefsi üzerinde tefekkür eder, kendi benliği ve nefsini hakiki manada tanır. Bu helallere sarılarak, haramlardan sakınarak gerçekleşir. Üçüncü mertebede ise kişi Allah'ın sıfatları hakkında derin tefekküre dalar ve bu tefekkürü ile Allah'ı sıfatları ile daha belirgin ve açık tanır, bu tanıma sonrasında kişi dünyaya karşı ilgisiz olur ve hakikatin rabbine kulluk etmek olduğunu anlar.[215]

2.2. Tevhid

Sözlükte *"tek ve bir olmak"* anlamındaki vahd (vahdet, vühûd) kökünden türeyen tevhîd *"bir şeyin bir ve tek olduğunu kabul etmek"* demektir.[216] Kur'an-ı Kerim'de "Ahad, vahîd, vahde" kelimeleri geçmekle beraber tevhid kelimesi geçmemektedir. Fakat tevhidin zıddı olan şirk kelimesi birçok yerde geçmektedir.[217] İslam dini tevhid dini olarak tanımlanmıştır. Bu durum kendi döneminde putperest anlayışla mücadele etmesinin yanı sıra Yahudilik ve Hristiyanlıktaki yanlış uluhiyet inancını düzeltmeye yönelik adımlar atması ile ilişkilidir.[218] İslam dininin tevhid anlayışını iki kısımda ele almak mümkündür. Uluhiyette tevhid ve Rubûbiyette tevhid.

Uluhiyette tevhid (Allah'ın zat, fiiller ve sıfatları hususunda biricik olduğunu eşinin, ortağının ve benzerinin olmadığını bilmek ve ikrar etmek) kendi içerisinde zatta tevhid (Allah'ı yegâne ve bir kabul etmek, ondan başka ilah olabileceği fikrine karşı durmak.), sıfatta tevhid (Allah'a yakıştırılamayacak sıfatlarda onu tenzih etmek ve

[213]Bekri, *Tefsirü'l-Bekri*, I, s. 144.
[214]Bekri, *Tefsirü'l-Bekri*, II, s. 254.
[215]Bekri, *Tefsirü'l-Bekri*, III, s. 517.
[216]İbn Manzur, *Lisanu'l-Arab,* III, s. 450; Özler, Mevlüt, "Tevhid", (DİA), XXXXI. İstanbul 2012. s. 18. ss. 18-20.
[217]Bakara 2/165, Al-i İmran 3/64, Nisa 4/34, Mâide 5/72, vb.
[218]Topaloğlu, Bekir, "Allah", *(DİA)*, II. İstanbul 1989. s. 475. ss. 471-498.

kemal sıfatlarla muttasıf kılmak.) ve fiillerde tevhid (Kâinata yönelik tasarruflarda Allah'ın tek fâil olduğunu kabul etmek.) olarak üç bölümde incelenir. Rubûbiyette tevhid ise sığınma, ibadet ve itaatin yalnızca Allah'a yapılacağını ifade eder.[219]

İlk dönem mutasavvıflarında tevhid anlayışı bütün Müslümanlarca kabul gören tevhid anlayışından farklı değildi. Tasavvufî anlamda kullanılan tevhid h. III. yy. da açıklık kazanmaya başlamıştır.[220] Sülemi'ye göre Bağdat'ta tevhid dili ve haller konusunda görüş sunan ilk mutasavvıf Serî es-Sakatî'dir.[221] Daha sonra onun öğrencilerinden Cüneyd-i Bağdâdi tasavvufî tevhidle ilgili görüşleri genişletip, sistemleştirmiştir.[222] Tevhid, genel anlamıyla itikadi bir kavram olmakla beraber mutasavvıfların literâtüründe müşahede ve ma'rifet özelinde ele alınan bir kavram olmuştur.

Tasavvufu Allah'ın ahlâkı ile ahlaklanmak olarak tanımlayan anlayış nihayetinde mutasavvıfları Allah'tan başka fâil olmadığı fikrine götürmüştür. Mutasavvıfların bu hassasiyeti ve tevhide bakışın öznel oluşu, onları tevhid konusunda farklı tanımlamalar yapmaya sevk etmiştir. Akılla ulaşılabilecek tevhid mutasavvıflara göre orta halli bir tevhiddir. Gerçek tevhide ancak aklı devre dışı bırakanlar ulaşabilirler.[223] Onlar tasavvufu bir hissediş ve yaşayış tarzı olarak algılamalarından dolayı bu durumu *"hâl"* kavramı ile ifade etmişler ve tasavvufa *"ilm-i hâl"* demişlerdir. Ancak her mutasavvıfın kişisel tecrübesi farklı olduğundan farklı tanımlamalar çıksa da ortak ve kabul edilen husus tasavvufun temel meselesi olan tevhidin bilgisine tecrübe ile ulaşılacağıdır.

Mutasavvıflar kendilerine özgü tevhid anlayışına "tevhid-i sûfiyye, tevhid-i hâli, hakikat-i tevhid, tevhid-i ameli" gibi isimler vermişlerdir. Bu isimlendirmeler tevhidi yalnızca bilgi ve suretten ibaret görmediklerini ifade etmesi bakımından önemlidir. Mutasavvıflara göre tevhid, duygu ve sevgi ağırlıklı, keşif ve ilhama dayanan, sülûkü gerektiren bir kavramdır. Mutasavvıflar, vecd ehlinin kullandığı kendilerine özgü ağır ve anlaşılması güç bir dil kullanırlar.[224]

Tasavvufî tevhid, duygu, düşüncenin yanında amelin de ağır bastığı tevhiddir. Ebu Bekir eş-Şiblî (ö. 334/946) tevhidi, beşerî ve ilahi olarak ikiye ayırıp, beşerî olan

---

[219]Topaloğlu, "Allah", s. 478.
[220]Uludağ, "Tevhid", *(DİA),* XXXXI, İstanbul 2012, s. 21, ss. 21-22.
[221]Sülemi, *Tabakâtü's-sûfiyye,* s. 48.
[222]Uludağ, "Tevhid", s. 21.
[223]Göztepe, Yüksel, Gazali ve Öncesi Bazı Sûfîlerin Akla Eleştirel Bakışı, *Tasavvuf İlmi ve Akademik Araştırma Dergisi,* c. VIII. S. XIX. 2007. s. 302.
[224]Uludağ, "Tevhid", s. 21.

tevhidin "cezadan çekinmek" korkusu ile ilahi olan tevhid ise "saygı duymak" olarak yorumlaması, Ruveym b. Ahmed'in "beşerîliğin izini silmek, huy değiştirmek" olarak tanımlaması ameli yönüne işarettir.[225]

Tevhidin çeşitli mertebe ve türlerinden bahsedilmiştir. Yusuf b. Hüseyin Râzi (ö. 304/915) tevhidi "avamın, hakikat ehlinin ve havasın" olmak üzere üç şekilde sınıflandırmıştır. Bir mümin tevhidi, Allah'ın eşi ve ortağının olmadığına kesin bir şekilde inanması ve tasdik etmesiyle meydana gelir. Hakikat ehlinin tevhidine gelince sebeplere değil müsebbip olan hakkı görmeye dayanır. Havasın tevhidi ise kulun kalbi, ruhu ve vecd haliyle Allah'ın huzurunda durması gibi, kendisi üzerinde tasarrufun yalnızca Allah'ın olması şeklindedir.[226]

Kuşeyri, tevhidin üç türünden bahseder. Birincisi Hakkın Hak için tevhididir. Bundan maksat Allah'ın kendini birlemesidir. İkincisi Hakkın halk için tevhididir. Yüce Allah'ın kulun muvahhit olduğuna hükmetmesi ve kulunda bu uğurda kazanım ve çabaları. Üçüncüsü kulların Allah'ı birlemesi ile meydana gelen tevhiddir. Burada kulun rabbinin bir olduğunu bilmesi ve ikrar etmesi şeklinde gerçekleşir.[227] Burada kulun Hakk'ı tevhid etmesi ne kadar kusursuz olursa olsun netice itibari eksiktir. Zira onun tasavvur ettiği şey Allah'ın zâtı değidir; hakikat onun ötesindedir. Tevhidi tasavvur eden onun kokusunu bile alamamıştır.[228] Gazali bu mertebeleri dörde çıkartmıştır.[229] Yine tevhidi, "tevhid-i imanî, tevhid-i ilmî, tevhid-i hâli (yaşayan tevhid) ve tevhid-i ilahi" olarak sınıflandıranları görmek mümkündür.[230]

Tevhidin gelişimi incelenirken üç tür tevhidden bahsedilir. Vahdet-i kusûd (kast ve iradenin vahdeti): bu tevhidde kul kendi istek ve iradesini devreden çıkarıp, Allah'ın irade ve maksadını onun yerine koyar. Kendi iradesindense ibadet ve ahlâkî konularda Allah'ın irade ve rızasını esas alır. *"Tevhid-i kusûdi, fena fi'l-kusûd, fena-i kusûdî"* denilen bu tevhidin özeti *"Lâ maksûde illallah"* (Allah'tan başka kastedilen bir şey yoktur.) tır. *"Lâ matlûbe illallah", "Lâ murade illallah"* da aynı anlamdadır.[231] Vahdet-i şuhûd (müşahede edilenin vahdeti): Tasavvuf yolunda olan kişi, Allah aşkı ve muhabbetinden ötürü vecd ve istiğrak hali yaşar. Bu anda hiçbir şey görmez, yalnızca Allah'ın tecellilerini temaşa eder. Bu bağlamda Muhammed b. Vâsi (ö. 123/741)'nin

[225]Serrâc*, el-Lüma*, s. 51, 54.
[226]Serrâc*, el-Lüma*, s. 50.
[227]Kuşeyrî, *Risâle*, s. 582.
[228]El-Kelâbâzi, *et-Taarruf,* s. 135; Kuşeyrî, *Risâle*, s. 587.
[229]Uludağ, "Tevhid", s. 22.
[230]Kara, *Tasavvuf ve Tarikatlar Tarihi*, s. 251.
[231]Kara, *Tasavvuf ve Tarikatlar Tarihi*, s. 252; Uludağ, "Tevhid", s. 22.

"Hiçbir şey görmedim ki onda Allah'ı görmeyeyim." sözü ve Bâyezîd-i Bistâmi'nin tevhid ile sözleri bu tür tevhide örnektir. *"Tevhid-i şuhûdî, fena fi'ş-şuhûd, fena-i şuhûdi"* gibi isimlerle anılır.[232] Vahdet-i vücûd (varlık birliği) vücûdî tevhid veya vücûdî fenâ da denilen bu mertebede "her şey Hakk'ın ve onun çeşitli biçimlerde tecellilerinden ibaret görülür, bilinir, bu durum hal ve zevk olarak yaşanır. *"Lâ mevcûde illa hû"* şekliyle özetlenir.[233]

Bekri, tevhid kelimesini *"teklemek, birlemek, bir ve tek olmak"* anlamlarında kullanmaktadır. Bekri tevhidi ahlâk ve ibadetin en üst boyutu ve en faziletli eylem olarak görmekte ve tevhidin yalnızca bilgi olarak değil, aynı zamanda bir eylem hareketi olarak ele almaktadır. Allah'tan başka ibadet edilecek tüm varlıkları zihinden ve hayattan silip yok etme hareketine tevhid adını verir. Bunun zıddı olarak şirk eylemini de miskinlik ve eylemsizlik(tembellik) olarak niteler.[234]

Bekri, tevhid ve Allah'ın sıfatları arasındaki ilişkiye dikkat çeker. Allah'ın kendini ve meleklerin Allah'ı tevhid etmesinden bahseder ve buna beşerin gücünün yetmeyeceğinden mahiyetinin de bilinmeyeceğini ifade eder. Yine Bekri tevhdi "tevhid-i zât, tevhid-i sıfat ve tevhid-i ef'âl" olmak üzere üç çeşit olarak zikreder. Zât-i tevhidi, "Allah'ı yegâne ve bir kabul etmek, ondan başka ilah olabileceği fikrine karşı durmak" olarak ifade eden mutasavvıfımız, bunu *"Lâ ilâhe illallah"* sözü ile özetler. Sıfatta tevhidi, "Allah'a yakıştırılamayacak sıfatlarda onu tenzih etmek ve kemal sıfatlarla muttasıf kılıp onu en güzel sıfatlarla anmak ve duaları bu sıfatlarla süslemek" şeklinde tanımlayan mutasavvıfımız, bu tevhid çeşidini *"Lâ mevsûfe illallah"* cümlesi ile özetler. Fiillerde tevhidi ise "Kâinata ve yaşama yönelik müdahalelerin bütünün de Allah'ın tek fâil olduğunu kabul etmek ve onun dışında bu eylemi yapacak olan fâil tanımamak" şeklinde yorumlayan Bekri, bu tevhidi *"Lâ fâile illallah"* ifadesi ile özetler.[235]

Mutasavvıfımız vahdet-i küsuf, vahdet-i şühûd ve vahdet-i vücûd ile ilgili net bir kanaat belirtmemekle beraber, tevhidin bir avama bir de havasa bakan yönü olduğunu ifade etmektedir. Avamın tevhidinin Allah'ın zâti sıfatlarını bilip, bu sıfatlarla onu tanımaları olarak yorumlayan Bekri, havasın tevhidinin Allah'ın sıfatları hususunda derin tefekküre dalıp içinde bulunduğu hali ve durumu değiştirmeleri olarak yorumlamaktadır. *"Kullar içerisinde Allah'tan hakkıyla ancak âlim kulları korkar."*[236]

---

[232]Kara, *Tasavvuf ve Tarikatlar Tarihi*, s. 252; Uludağ, "Tevhid", s. 22.
[233]Kara, *Tasavvuf ve Tarikatlar Tarihi*, s. 253; Uludağ, "Tevhid", s. 22.
[234]Bekri, *Tefsirü'l-Bekri*, III, s. 517.
[235]Bekri, *Tefsirü'l-Bekri*, III, s. 105, 116, 124,196.
[236]El-Fâtır 28/35.

âyetinde geçen *"âlim kimseleri,"* "Allah'a karşı tevhid konusunda en güvenilir yolu izleyen ve ona karşı saygıdan ötürü kötü olan huylarını değiştirip iyi huylarla ruhunu donatan kimseler olarak" tefsir etmektedir. Bekri tevhidin Allah'ın kulları üzerinde yerine getirilmesi elzem olan bir hak olduğunu ifade etmekle beraber kişinin rabbini ilmi ile tam manası ile kuşatamayacağını ve Allah'ı tam anlamı ile tanımanın mümkün olmayacağını ifade etmektedir.[237]

Bekri tevhidin üç derecesinden bahseder. Birinci derecede Allah'tan başka yaratıcı tanımayan, şirkten sakınan, Allah'ın varlığını ve birliğini ikrar eden avamın tevhidi vardır. Bu tevhid yerilen ve kınanan tevhid olmamakla beraber, kişiyi Allah'ın azametini idrak etmeye götürmez. İkinci derecede ise zâhiri ilimlerde derinleşmiş ve iyi yetişmiş kimseler vardır. Bu kimseler, yukarıdaki kimseler gibi putlara tapmayan, Allah'a ortak koşmayan kimselerin yanında şeriatin emir ve yasaklarına riayet eden kimselerdir. Bu kimseler her ne kadar emir ve yasaklara uysalar da yaptıkları fiillerde ihlas ve samimiyet eksiktir. Eylemlerinin arka planında arzuları, hedefleri vardır. Üçüncü derecede ise yukarıdaki iki derecedeki olumlu durumlar korunurken, bunlara ek olarak başka hiçbir varlığın gerçekte varolmadığı yalnızca Hakk'ın varlığı müşâhede edildiğini ikrar ederler. Başkalarından ummadan ve korkmadan halis bir niyetle yaratıcıya ibadet ederler. Bekri'ye göre kişinin ulaşabileceği son nokta bu derecedir.[238]

2.3. Velâyet

Velâyet, "v-l-y" fiilinden türeyen bir mastar olup sözlükte, *"yardımcı olmak, sevmek, dostluk kurmak, yakınlık, himaye etmek, korumak, birinin işini üstlenmek, akrabalık tesis etmek, idare etmek"* gibi anlamlara gelir.[239] Tasavvufta ise *"Allah'ın kulunu, kulunun da Allah'ı dost/velî edinmesi"* olarak tanımlanır. Başka bir tanıma göre velî kelimesi iki anlamda kullanılmaktadır. İlki kelimenin fâil anlamında kullanıldığı kabul edildiğinde, araya isyan girmeksizin, ibadet ve itaate ara vermeden devam eden kimse anlamına gelir. İkincisi meful manasında geldiği kabul edildiğinde ise aralıksız Allah'ın lütfu ve inayetine mazhar olan kimse anlamına gelir.[240]

---

[237]Bekri, *Tefsirü'l-Bekri*, II. s. 56, 78, 136.
[238]Bekri, *Tefsirü'l-Bekri*, I. s. 187, 258, 362,481.
[239]İbn Manzur, *Lisanu'l-Arab,* III, s. 216; El-Ferâhidî, *Kitâbü'l-Ayn,* II, s.200; İbn Düreyd, *Cemherü'l-luğa*, s. 550; Cevherî, *es-Sıhah,* I, s. 152; Cürcâni, *et-Ta'rifât*, s. 95; Ragıb el-İsfehani, *Müfredât,* s. 256; Kaşâni, *Tasavvuf Sözlüğü*, s. 164; Uludağ, Süleyman, "Velî", *(DİA),* XXXXIII, İstanbul 2013, s. 25, ss. 25-28.
[240]Cürcâni, *et-Ta'rifât*, s. 97.

Velî ve velâyet kavramları Kur'an-ı Kerim'de tekil ve çoğul olarak kullanılmış olup türevleri ile beraber 87 âyette geçmektedir. Bu kullanımların 46 tanesi Allah'ın dostluğu ve yardımı olarak karşımıza çıkarken, üç tanesi insanların Allah'a dostluğu, 10 âyette insanlarla şeytanın arasında dostluk, diğerlerinde ise iyi-kötü arasındaki dostluk olarak karşımıza çıkmaktadır.[241]

Mutasavvıflar veliliği genel (velâyet-i âmme) ve özel (velâyet-i hâssa) diye ikiye ayırırlar. Genel anlamda her mümin Allah'ın dostu ve velîsidir. Özel anlamda ise düzenli, aralıksız, kararlı, sabırlı, ihlaslı bir şekilde ibadet eden, başta peygamberler olmak üzere takva sahibi bütün müminlere mahsustur.[242]

Mutasavvıflar, Allah'ın velî kulunun kim olduğu konusunda birtakım yorumlar yapmışlardır. Kelâbâzî veliliği iki kısımda mütalaa etmiştir. Bunlardan birincisi kulu Allah'a düşman olma halinden çıkaran tüm Müslümanları kuşatan veliliktir. Başka bir deyişle mutlak anlamda bütün müminler Allah'ın velisidir. Fakat Allah'ın velisi olduklarını bilmeleri gerekmez. İkincisi ise Allah'ın seçilmiş velî kullarıdır. Allah katında özel bir konumları vardır. Bu kişiler velî oluşlarının farkındadırlar.[243]

Tasavvuf kaynaklarında evliya çeşitli isim ve lakaplarla vasıflanmıştır. Kelâbâzî evliyanın; *"gureba, fukara, seyyâhîn, nûriyye,"* gibi isimlerle anıldığını kaydeder.[244] Velîler için *"ehlullah, iyâlullah, ârif, ehl-i marifet, muhakkik, ehl-i hakikat, muhib, ehl-i mahabbet, âşık, abdâl, büdelâ"* gibi isimlerde kullanılmıştır.[245]

Bir kimse kendisinin velî olup olmadığını bilebilir mi? Bu soruya farklı cevaplar verilmiş ve uzun uzadıya tartışılmıştır. Mutasavvıfların bir kısmı olumlu diğer bir kısmı ise olumsuz cevap vermişlerdir. Olumlu cevap verenler, âkıbetinden emin olan kimselerin Allah'a daha çok şükür ve tazim edeceklerinden, kendisini velî olarak tanıması durumunda Allah'ı hakkıyla takdir etmede fayda sağlayacağından bunu caiz görürken, olumsuz cevap verenler ise âkıbetinden emin olamayacağından böyle bir bilgi caiz değildir, demişlerdir.[246]

Vâsitî (ö. 320/932) velinin dört alâmetinin olduğunu ifade eder. Birincisi rabbi ile olan sırlarını muhafaza etmesi; ikincisi kerameti devam ettirmesi, kerameti gösteriş eylemine dönüştürmemesi; üçüncüsü mahlûkâtın eziyetlerine katlanması ve onlara yük

[241]Karaman, Hayrettin, v. Dğr. *Kur'an Yolu Meâl-Tefsir*, DİB Yayınları, Ankara 2016. III. s. 118.
[242]El-Kelâbâzi, *et-Taarruf,* s. 74.
[243]El-Kelâbâzi, *et-Taarruf,* s. 136, 137; Erkaya, Mahmut Esad, *Kuran Kaynaklı Tasavvufî Kavramlar*, s.131.
[244]El-Kelâbâzi, *et-Taarruf,* s. 76.
[245]Uludağ, "Velî", s. 25.
[246]Türer, Osman, *Ana Hatlarıyla Tasavvuf Tarihi*, s. 197; Kara, *Tasavvuf ve Tarikatlar Tarihi*, s. 117; Uludağ, "Velî", s. 26.

olmaması; dördüncüsü ise, Allah'ın kullarını huy ve yaratılışlarına göre idare etmesidir.[247] Allah'ın velî kullarında ne korku (havf), ne ümit (recâ), ne de hüzün vardır. Çünkü korku gelecekte isabet edecek kötü bir durumu veya ilerleyen zamanlarda kaybedilecek şeyi düşünmekten kaynaklanır. Halbûki velî olan kimse gelecekle ilgilenmez yaşadığı anı değerlendirir.[248]

Ebu Nuaym el-İsfehânî (ö. 430/1038) evliyanın ayırt edici özelliklerinden bahseder. Bu özellikler, *"Karşılaşıldığında Allah'ı hatırlatması, zorluklara katlanması, az yemesi giyimine önem vermemesi, dünya süsüne rağbet etmemesi, Allah'ın yarattığı şeyler üzerine düşünmesi, Allah'a olan ahdine sadık kalması, ona sevgiyle bağlanması, ibadetleri eksiksiz yapması, insanların ihtiyaçlarını gidermesi,"* dir.[249]

Tasavvuf tarihinde peygamberlerin birbirine üstün olduğundan hareketle[250] velîlerin de birbirine karşı üstünlüklerinin bulunduğundan bahsedilmiştir. Bir velîde dînî ve ahlaki meziyet diğer niteliklerine nazaran daha belirgin olabilir. Velî bu özellikleri ile diğer velîlerden üstün olabilir. Mesela hakikatleri resmetme ve fena halinde Bahâeddin Nakşibend, kuvvetli tasarrufta Abdulkâdir-i Geylânî, ilim ve feyizde Ebü'l-Hasan eş-Şazeli, merhamette Ahmed el-Bedevî, cömertlikte İbrahim Desûkî, irfanda Muhyiddin İbn Arabi, muhabbette Mevlâna Celaleddin-i Rûmî, gaybette Şehâbeddin es-Sühreverdi ve cezbede Necmeddin-i Kübra ön plana çıkmıştır.[251]

Mutasavvıfımız velayet kelimesini *"yardım eden, koruyan ve dost"* manasında kullanmış ve veliyi de *"Allah'a karşı sorumlulukları ve görevleri olan; bu vazifesini yerine getirdiği takdirde de Allah'ın yardım edip, kendisine dost olarak seçtiği kimse"* olarak tanımlamıştır.[252] Velî kelimesini isim, fiil, ism-i fâil, ism-i meful ve masdar olarak kullanmıştır. Bekri velî kelimesinin yerine bazen *"ehlullah, ârif, ehl-i hakikat"* kelimelerini kullanmıştır.

Mutasavvıfımız velî mertebesinde olan kişilerin, *"Allah'ın nazar ettiği, meşakket ve zorluklarda sabreden, az yiyen, az uyuyan, az konuşan, az gülen, dünyaya tamah etmeyen, çok tefekkür eden, duası makbul olduğu gibi bedduası da makbul olan, firâset (Bekri'ye göre haramdan kaçınan helallere sarılan, sünnete uyan kimseler)*

[247]Türer, *Ana Hatlarıyla Tasavvuf Tarihi*, s. 197.
[248]Türer, *Ana Hatlarıyla Tasavvuf Tarihi*, s. 197.
[249]Ebu Nuaym, *Hilyetü'l-Evliya*, I. s. 5. 10; Uludağ, 'Velî', s. 27.
[250]El-İsrâ 17/55.
[251]Uludağ, 'Velî', s. 28.
[252]Bekri, *Tefsirü'l-Bekri*, I. s. 63.

sahibi, istikamet üzere olan, kuran ve sünnette derinleşen, fıkıh bilen ve kalbi hassas" olan kimseler olması gerektiğini ifade etmiştir.[253]

Bekri'ye göre velî birtakım kerametler gösterebilir. Fakat Kur'an ve sünnette istikamet üzere olarak kalıp bu şekilde Allah'a kavuşması daha üstün ve daha faziletlidir. Bununla doğru orantılı olarak kişi velî olup olmadığı konusunda tevazu gösterip bunu insanlardan gizleyebilir. Gösterdiği kerametler konusunda endişeli ve kaygılı olur. Bunun sebebi bunun Allah'tan olmama ihtimalidir. Velîlikte, istikamet esastır. Kişi son anına kadar bu halini koruyamayabilir. Bu sebeple kişi elinden geldiği kadar istikamet üzere olmaya gayret göstermelidir.[254]

Mutasavvıfımız, velîlerin peygamberlerin takipçileri olduğunu, hiçbir zaman onların seviyelerine ulaşamayacaklarını ifade eder. Velîlerde görülen birtakım haller keramet olarak isimlendirilirken bu durum peygamberlerin elinde meydana geldiği zaman mucize olarak isimlendirilir. Her velî peygamberin varisi ve onun şeriatını tatbik eden bir ümmettir. Peygamberler Cebrail vasıtası ile vahiy alırlar. Velî kimselerde ise bir vasıta olmaksızın kalplerine ilham ismi verilen birtakım bilgiler doğar.[255]

Bekri velî kimselerin sekr haline değinmezken velî olan kimsede merhamet, sevgi, cesaret, cömertlik gibi huyların kalıcı olması gerekir. Kişi bu huyların gelişimi ve kalıcı olması için yaşamı boyunca mücadele etmelidir. Bekri ne Cüneyd-i Bağdâdi gibi sahv halini[256] ne de Bâyezîd-i Bistâmî gibi sekr halini[257] savunur. Bekri güzel hasletlerin kulun üzerinde dâimi kalıp, kulunda o hasletleri koruma yolunda çaba sarfetmesi gerektiğini savunur.[258]

Bekri velî kimsenin bir tayin ve seçimle olamayacağını Allah'ın tasarrufunda bulunan vehbi bir vasıf olduğunu söylemekle beraber her müminin Allah'ın velisi olması bakımından bir payı olduğunu söyler. Kanaatimizce Bekri genel ve özel olarak veliliği ayırmaktadır. Kişi velilik makamına kadar ulaşır onun nihayeti bu makamdır. Bundan sonrası vehbi olup Allah tarafından kişiye hediye edilir. Kul Allah'a karşı tevhidini yerine getirir, ona ortak koşmaz, emirlerini yapar, yasaklarından kaçınırsa belirli bir noktaya ulaşır. Bu noktadan sonrası Allah'ın tasarrufundadır. Bekri veliyi üç kısımda inceler. Nebiler, sadık kimseler ve sâlih kişiler. Bir kimse ibadet ve kulluk vazifesinde titiz olduğu sürece sadık ve sâlih mertebesine ulaşırsa da nebilerin

[253]Bekri, *Tefsirü'l-Bekri*, I. s. 55, 98, 265, 320, 442. II. s. 99, 511. III. s. 78, 200, 468.
[254]Bekri, *Tefsirü'l-Bekri*, I. s. 524, 630. II. s. 154, 476.
[255]Bekri, *Tefsirü'l-Bekri*, II. s. 154, 171, 196.
[256]Kuşeyrî, *Risâle*, s. 416.
[257]El-Kelâbâzi, *et-Taarruf,* s. 106.
[258]Bekri, *Tefsirü'l-Bekri*, I. s. 611.

makamına ulaşması mümkün değildir.[259] Ayrıca mutasavvıfımız velayet silsilesini Hz. Ebu Bekir'e kadar dayandırır. Dedesinden (Hz. Ebu Bekir) sükûnet, tevâzu, merhamet, cömertlik, cesaret, iyilikte yarışma ve iyilik konusunda aceleci olma, adalet, kötülükten sakındırma gibi konuları miras olarak aldıklarını ve aynı şekilde bu özellikleri de kendisinden sonra torunlarına miras olarak bırakacaklarını, çünkü en değerli miras bu zikredilen şeyler olduğunu ifade eder.[260]

2.4. İlham

Sözlükte *"içmek, esinlenlemek, birden yutmak, atmak"* manasındaki lehm (lehem) kökünden gelen ilham kelimesi *"yutturmak"* demektir.[261] Istılahta ise *"Allah'ın doğrudan veya bir melek vasıtası ile iyilik içeren bilgileri insanın kalbine ulaştırması"* olarak tanımlanır.[262] İsmail Hakkı Bursevî'de "İlham, ya Allah tarafından veya Mele-i Âlâ tarafından bir şeyin kalbe atılmasıdır. Kelimenin aslı ise bir şeyin yutulmasıdır." şeklinde tanımlamaktadır.[263] Tanımlarda ortak nokta ani oluşu ilhamın aslını teşkil etmektedir. *"Havâtır, hevâcis, fırâset, hads, keşif, tecelli, vârid"* kelimeleri ile eş anlamlı bazen de yakın anlamlı kullanılmıştır.[264]

İlk defa Şia'nın aşırı gruplarına mensup Mugîre b. Said el-İclî (ö. 123/693)'nin ilahi bilgilerin kalbe akacağını belirtmesinden sonra Ca'fer es-Sâdık (ö. 148/718)'a nispet edilen birtakım rivayetlerle ilham, Şii fırkaların imamları tarafından gelen kesin bilgi haline dönüşmüştür. Yaklaşık bir asır sonra Muhâsibi, Zünnûn el-Mısrî, Bâyezîd-i Bistâmî ve Ebu Said el-Harraz gibi mutasavvıflar, ilhamı akıl, duyu ve haberin ötesinde bilginin asıl kaynağı kabul etmişlerdir.[265]

İlk dönem mutasavvıflar, Kur'an ve sünnet ışığında değerlendirdikleri ilhamı yalnızca itikadi olarak ele alırlarken, sonra yetişen mutasavvıf zümresi ilhamı, bütün dini konularda başvurulan müstakil bilgi kaynağına dönüştürmüşlerdir. İlham eksenli tartışmalar öncelikli olarak kelam sahasında meydana gelmiştir. Bilindiği kadarı ile

---

[259]Bekri, *Tefsirü'l-Bekri*, II. s. 324, 447.
[260]Bekri, *Tefsirü'l-Bekri*, II. s. 218, 361.
[261]El-Ferâhidî, *Kitâbü'l-Ayn,* VIII, s.250; İbn Düreyd, *Cemherü'l-luğa*, s. 500; Cevherî, *es-Sıhah,* V, s. 114; İbn Manzur, *Lisanu'l-Arab,* VI., ss. 4000; Cürcâni, *et-Ta'rifât*, s. 168; Ragıb el-İsfehani, *Müfredât,* s. 455; Kaşâni, *Tasavvuf Sözlüğü*, s. 85; Yavuz, Yusuf Şevki, "İlham", *(DİA),* XXII. İstanbul 2000. s. 98. ss. 98-100.
[262]Yavuz, "İlham", s. 98.
[263]Bursevî, İsmail Hakkı, *Tefsîru Rûhi'l-Beyân,* I-X, Matbaatü Osmâniyye, İstanbul 1330. c. X, s.443. Geniş bilgi için ayr. bkz. Dokgöz, Derviş, *Bursevî'nin Rûhu'l-Beyan Tefsirinde Usulî ve Fıkhî Görüşleri* (Yayımlanmamış Doktora Tezi), İnönü Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Malatya 2020, s. 149.
[264] Yavuz, "İlham", s. 98.
[265]Serrâc*, el-Lüma*, s. 151; Yavuz, "İlham", s. 98.

ilhamın bilgi kaynağı olamayacağına dair ilk sünnî kelamcı Ebu Mansur el-Mâtürîdî (ö. 333/944)'dir.[266] Mâtürîdî yaşadığı dönemde insanın bilgisinin yetersiz oluşunu öne sürerek ilham vesilesi ile bilgiye ulaşmayı hedefleyen grubu eleştirmiştir. İbn Fûrek (ö. 406/1015) ilhamın kesin bilgi kaynağı olamayacağını söylemesi ile beraber Abdulkâhir el-Bağdâdi (ö. 429/1682) bazı insanlarda nazari bilginin ilhamla ortaya çıkacağını savunmuştur.[267]

İlhamın bilgi değerinin hüccet oluşu hakkındaki görüşler üç kısımda incelenebilir. Birincisi, ilhamın vahiy gibi kesin delil oluşu, ikincisi, yalnızca ilham edilen açısından delil oluşu, üçüncüsü ise ilhamın ne ilham edilen ne de diğer kişiler bakımından delil olamayacağı şeklindedir.[268] İlhamın hüccet olmayacağını söyleyenler, ilhamın doğru olmasının yanında yanlış olma ihtimalini göz önünde bulundururlar ve buna ek olarak ilhamla elde edildiği iddia edilen bilgilerin tutarsız olduğundan şikâyet ederler. Bu grup, mutasavvıflar ve onlara uyanların dışında kalan çoğunluk Müslümanlardan oluşur.[269]

İlhamı hüccet kabul edenlere göre ise ilham, Allah veya melek aracılığı ile kalbe ulaştırıldığından en güvenir bilgi kaynağıdır. Allah takva sahibi kimselere bilmediklerini öğreteceğini vaat etmiştir.[270] Hz. Peygamber'in Allah'tan ilhamı talep etmesi, ashabına da bunu tavsiye etmesi, ashap ve tabiin neslinden birçok kimseye ilhamın gelmesi, sâlih kimselere sadık rüyalarla birtakım bilginin ilham edilmesi, dinin aslı vahye dayanmasından dolayı onu açıklayacak Allah'tan gelen birtakım bilgilere ihtiyacın olması ilhamın hüccet oluşunu gerekli kılmaktadır.[271]

Herevî (ö. 481/1011)'ye göre ilham firâsetten daha üstün ve değerlidir. Nitekim firâset her istenilen zamanda gerçekleşmez. Fakat ilham böyle değildir. İlham istenilen ve ihtiyaç duyulan her zamanda gerçekleşir.[272] Gazali zaruri olmayan bilgileri elde etmede istidlal ve öğrenmenin yanında bir de ilhamın bulunduğunu ifade eder. İlham, herhangi bir delile ve çabaya dayanmaksızın elde edilen bilgidir. Bu bilginin nereden ve

[266]Yavuz, "İlham", s. 98.
[267]Yavuz, "İlham", s. 98.
[268]Birsin, Mehmet, "Fıkıh Usulünde İlham ve Bilgi Değeri," *İnönü Üniversitesi İlahiyat Fak. Dergisi*, 6/1. s. 75.; Dokgöz, Derviş, *Bursevî'nin Rûhu'l-Beyan Tefsirinde Usulî ve Fıkhî Görüşleri,* s. 166.
[269]Dokgöz, Derviş, *Bursevî'nin Rûhu'l-Beyan Tefsirinde Usulî ve Fıkhî Görüşleri,* s. 167; Yavuz, "İlham", s. 99.
[270]El-Enfâl 8/29, el-Bakara 2/194, et-Talak 65/2, el-Ankebût 29/69, el-Hadîd 57/28.
[271]Yavuz, "İlham", s. 99.
[272]El-Herevi, *Menâzilü's-Sâirin*, s.187; Erkaya, *Kuran Kaynaklı Tasavvufî Kavramlar*, s.328-329.

nasıl elde edildiği bilinmez. Bu bilgiler peygamber elinde gerçekleşirse vahiy ismini alır.[273]

Bekri ilhamı *"kalbe atılan bilgi"* olarak tanımlamaktadır. Bilginin kalbe iki türlü atılmasından bahseden mutasavvıfımız, şayet bu bilgi peygamberlerin kalbine vasıtalı-vasıtasız olarak atılıyorsa bu bilginin vahiy olacağını, kulun kalbine vasıtasız olarak iyi güzel şeyler geliyorsa bunun da ilham olacağını ifade etmektedir. Vahiy ve ilham arasında büyük farklar bulunduğunu ifade etmekle beraber mutasavvıfımız ilham ve vahyin haber alma yönüyle ortak kaynaktan beslendiklerini ifade etmektedir. Peygambere gelen bilginin vahiy, desteğin ise mucize olduğunu bu durumun velî kimse için de bilginin ilham, desteğinde keramet olduğunu söylemektedir. Fakat ilham vahiy gibi koruma altında değildir.[274]

Tasavvuf düşüncesinde ilhamda hata olmayacağı konusunda genel bir kabul var gibi görünmektedir. Bunun nedeni peygamberlerin vahiy alışlarında hatadan korunmuş olmalarından hareketle ve belirli bir mertebeye ulaşmış mutasavvıfın da bu şekilde hatadan korunacağı düşünülmektedir. Şeytanın nasıl peygambere bir müdahalesi olamaz ise mutasavvıfta artık böyle bir müdahaleden korkmaz.[275] Fakat mutasavvıfımıza göre Allah tarafından korunan, mutlak anlamda masum olan yalnızca peygamberlerdir. Dolayısıyla vahiydir. Velî kimseler masum değillerdir ve şeytanın müdahalelerine karşı korumasızdırlar. Bu nedenle ilham mutlak anlamda bilgi kaynağı değildir.[276] Bu fikri ile içerisinde bulunduğu genel tasavvufi anlayıştan ayrılmıştır. Zira onlar ilhamı mutlak bilgi kaynağı kabul etmişlerdir.[277]

Bekri ilhamı kabul etmekle beraber kişiye özel subjektif bir tecrübe olduğunu ikrar eder. Mutasavvıfımız ilhamın hiçbir şekilde helal, haram, farz ve vacip gibi kavramların zıddına bir beyanda bulunmasını kabul etmez. Bu açıdan konuya fıkhi pencereden bakar ve hakkında zahir bir hüküm veya nassın bulunduğu yerde ilhamın olamayacağını bunun tersini ifade eden kimselerin hataya düşeceklerini ifade eder. Hakkında nas bulunmayan meselelerde ise kişi kendisinin ve görüşüne güvendiği kimsenin ilhamına kulak verir.[278]

Mutasavvıfımız ilhamın dört çeşidi olduğundan bahseder. Bunlar; ilk olarak Allah'tan gelen ilham bu en güvenilir ve doğruya en yakın olandır. İkinci olarak

[273]Erkaya, *Kuran Kaynaklı Tasavvufî Kavramlar*, s.329.
[274]Bekri, *Tefsirü'l-Bekri*, III. s. 510.
[275]Sülemi, *Tabakâtü's-sûfiyye,* s. 148.
[276]Bekri, *Tefsirü'l-Bekri*, II. s. 20.
[277]Kara, *Tasavvuf ve Tarikatlar Tarihi*, s. 229.
[278]Bekri, *Tefsirü'l-Bekri*, II. s. 287.

Melekten gelen ilham bu şekilde olan ilham ise güzel olan şeyleri içerir. Fakat birincideki gibi gerçeğe yakın değildir. Üçüncü olarak nefsten gelen ilham ki bu ilham insana iyiliği de emredebilir kötülüğü de emredebilir. Bu yüzden nefisten gelen ilham konusunda kişi şüpheye düşer ve tereddütte kalır. Dördüncü olarak şeytandan gelen ilham ki bu en tehlikeli olandır. Çünkü şeytan insanın apaçık düşmanıdır.[279] ve insana kötülüğü fısıldar. Böylece kişi onun fısıltısına kulak verdiği için hüsrana uğrar.[280]

Mutasavvıfımız kalbin hem dış dünyayı algılamaya hem de gayb âlemini algılamaya müsait iki yönünün bulunduğunu sevinç, hüzün gibi duygulara kalp tepki verirken, meleklerin de kalbine birtakım bilgileri atacağını ifade etmektedir. Bununla beraber ilhamın, kişisel olduğunu, genel olmayıp spesifik özellik taşıdığını, genel kuralların çıkarılmayacağını, ilham ile elde edilen bilgilerden şeri hüküm çıkmayacağı gibi bu bilgilerin de emredici ve yasaklayıcı türden bilgiler olamayacağını söylemektedir.[281]

Mutasavvıfımız ilham ve rüya arasında da bir bağ kurar ve rüyayı peygamberliğin şubelerinden bir şube olarak kabul eder. Peygamberlerin rüyalarının sahih olduğuna ittifak olduğunu ifade eder. Peygamberler dışındaki herkesin rüyasının hata ve yanılsamaya açık olduğu, rüyanın bazen insanı yanılttığını ve insanın rüyalarına göre bazen yanlış kararlar aldığını belirtir. Kişi rüyasında gördükleri hakikat olması durumunda bile test etme imkânına sahip olunmadığı için rüyanın bağlayıcılığına gölge düşürme olasılığı yüksektir. Kesin olarak değerlendirildiği takdirde istismara açık olan bir husustur.[282]

2.5. İrade

İrade hemen tüm tasavvuf kitaplarında yer alan özel bir kavramdır. Serrâc irade kavramını *"Müridlerin Adabı"* başlığı altında, Kelâbâzi ise mürid ve murad kavramlarını bir arada ıstılahlar arasında ele almıştır.[283] Kast ve azim kelimeleri ile yakın anlamlı olan irade, sözlükte *"istemek, dilemek, arzulamak, talep etmek,*

[279]El-İsrâ 17/53.
[280]Bekri, *Tefsirü'l-Bekri*, III. s. 56.
[281]Bekri, *Tefsirü'l-Bekri*, I. s. 473, 584.
[282]Bekri, *Tefsirü'l-Bekri*, II. s. 244, 381.
[283]Serrâc*, el-Lüma*, s. 118; El-Kelâbâzi, *et-Taarruf,* s. 155; Erkaya, *Kuran Kaynaklı Tasavvufi Kavramlar*, s.191.

meyletmek" gibi anlamlara gelmektedir.[284] Istılahta *"nefsin yapılması gerektiğine hükmettiği bir işi, bir amacı gerçekleştirmeyi isteme ve ona yönelme"* veya *"bir fayda elde etme inancının ardından doğan eğilim"* olarak tanımlanmıştır.[285] Tasavvufta ise *"kulun, nefsin arzularını terk edip Hakk'ın rızasına yönelmeyi kastetmesi"* olarak karşılık bulur.[286] İrade eden kimseye Arapçada "mürit" denilmektedir. Mürit, kelime olarak irade sahibi kimse olarak kullanılmakla birlikte Kuşeyrî'ye göre mutasavvıflar bu kelimeyi gerçek manada iradesi olmayan kimseler için kullanmaktadırlar. Onlara göre iradesinden kendini tecrit etmeyen mürit olamaz. Diğer bir ifade ile kişi Allah'ın iradesini kendi iradesine tercih etmek durumundadır. Rabbi ne diyorsa onu yapmak zorundadır. Bu manada kendi istek ve arzularından bütünüyle vazgeçip rabbinin isteklerini yerine getirmelidir.[287]

İslam kaynaklarında "ihtiyar, meşiyyet (meşîet)," gibi kelimeler iradeye yakın anlamda kullanılmaktadır. Aralarında belirli farklar bulunmaktadır. İrade kısaca harekete geçme gücü ve yeteneğidir.[288] İrade, Kur'an'da kök itibari ile 139 defa geçmektedir.[289] Bunların büyük bölümünde irade ve türevleriyle sözlük anlamında kullanılmakta, bazılarında ise tasavvuftaki manalarını kapsayıcı şekilde kullanılmaktadır.[290]

İlk dönem Müslüman ilim adamları, kader, irade veya ihtiyar hürriyetini Kur'an'ın belirlediği makul ölçüde sürdürürken, siyasi çekişmelerin ortaya çıkması ile birlikte bu konu Müslüman ilim ve fikir insanları arasında en derin fikir ayrılıklarına yol açan teorik bir problem halini almıştır.[291] Bu fikir daha sonra insanın iradesini yok sayıp, sorumluluktan kurtulmayı esas alan cebrî inanca evrildi ve bu da kendi yönetimlerini ilahi kaderin kaçınılmaz sonucu olarak göstermek isteyen Emevî devleti tarafından desteklendi. İrade hürriyetinin teorik düzeyde ilk savunucuları insanın kendi fiillerini bizzat seçip yapma gücüne sahip olduğunu söyleyen Kaderîler daha sonra Mutezile diye anılacak zümre oldu.[292]

---

[284]El-Ferâhidî, *Kitâbü'l-Ayn,* VIII, s.210; İbn Düreyd, *Cemherü'l-luğa*, s. 240; Cevherî, *es-Sıhah,* V, s. 154; İbn Manzur, *Lisanu'l-Arab,* VI., ss. 450; Cürcâni, *et-Ta'rifât*, s. 188; Ragıb el-İsfehani, *Müfredât,* s. 495; Kaşâni, *Tasavvuf Sözlüğü*, s. 96.
[285]Cürcâni, *et-Ta'rifât*, s. 188; Ragıb el-İsfehani, *Müfredât,* s. 495.
[286]Cürcâni, *et-Ta'rifât*, s. 188; Erkaya, *Kuran Kaynaklı Tasavvufî Kavramlar*, s.192.
[287]Erkaya, *Kuran Kaynaklı Tasavvufî Kavramlar*, s.192.
[288]Çağrıcı, Mustafa- Hökelekli, Hayati, "İrade", *(DİA*), XXII, İstanbul 2000, s. 380. ss. 380-384.
[289]Abdulbâki*, el-Mu'cemü'l-Müfehres*, s. 326-328.
[290]Erkaya, *Kuran Kaynaklı Tasavvufî Kavramlar*, s.192.
[291]Çağrıcı-Hökelekli, "İrade", s. 381.
[292]Çağrıcı-Hökelekli, "İrade", s. 381.

Mutasavvıflar, ilk dönemden itibaren kendi fiilini hür irade ile seçme ve gerçekleştirme imkânına sahip olup insan fikrine karşı çıkarak cebir fikrini benimsemişlerdir. Bu nedenle mutasavvıflar ve Mutezile uleması daima çekişme hâlinde olmuşlardır.[293] Kuşeyrî, Hâris el-Muhâsibi'nin babası irade özgürlüğünü savunan kaderiyeden olduğu için ondan kalan mirası kabul etmediğini nakleder.[294]

İslam düşünce tarihinde irade ve irade özgürlüğü problemini gerek psikolojik gerekse felsefî yönüyle en üst düzeyde inceleyen düşünür Gazali olmuştur. Gazali diğer Eş'arîler gibi kaderiyyeyi ve mutezileyi eleştirerek kader inancını benimsemekle beraber teoride açıkça kabul etmediği cebir anlayışını, insan ilişkilerinde kuralsızlık ve kâosa yol açacağına işaret ederek pratik hayat için tehlikeli bulmuştur. Gazali *"Sizi de yaptıklarınızı da Allah yarattı."*[295] meâlindeki âyeti yorumlarken kendisinin kulun yapma ya da yapmama özgürlüğünün bulunduğuna inandığını, bu görüşünün her şeyi yoktan var eden Allah tarafından yaratıldığı inancı ile çelişmediğini, çünkü özgürlüğün de Allah tarafından yaratıldığını belirtir.[296]

Kuşeyrî'nin ifadesine göre, mutasavvıfların çoğunluğu nazarında irade, âdet üzere olan davranışlarını terk edilmesi şeklinde gerçekleşir. Âdetten maksat ise insanı gaflete sürükleyen yerlerde bulunmak, şehveti cazip hale getiren şeylere tabi olmak, arzu ve isteklerin peşinde koşmak gibi davranışlardır. Mürit bu gibi fiillerin tamamından sıyrılmıştır. Bu âdetleri terk etmesi müridin iradesinin doğruluğunu gösterir. İradenin hakikati ise Hakk'ı talep etme konusunda harekete geçmektir.[297] Herevî ise iradeyi "hakikat davetine içtenlikle icabet etmek" olarak ifade etmektedir.[298]

İrade kavramını mutasavvıfımız, *"dilemek, dilediğini yapma gücü, bir şeyi yapıp yapmama kudreti, tercih hakkını elinde tutma"* şeklinde ve ihtiyar kelimesi ile aynı anlamda kullanmıştır. Bekri irade kelimesinin yerine bazen ihtiyar kelimesini bazen de ihtiyar kelimesinin yerine irade kelimesini kullanması bu iki kavram arasında fark görmediğini gözler önüne sermektedir. Meşiyyet (meşîet) kelimesini de yakın anlamda kullanan mutasavvıfımız, teknik anlamda irade kelimesini *"eylemleri ihtiyara göre yapabilme kudreti olarak"* ifade etmiştir.[299]

---

[293]Çağrıcı-Hökelekli, "İrade", s. 382.
[294]Kuşeyrî, *Risâle*, s. 121.
[295]Es-Saffât 37/96.
[296]Çağrıcı-Hökelekli, 'İrade', s. 384.
[297]Kuşeyrî, *Risâle*, s. 236; Erkaya, *Kuran Kaynaklı Tasavvufi Kavramlar*, s.192.
[298]Herevî, *Menâzilü's-Sâirîn*, s. 65.
[299]Bekri, *Tefsirü'l-Bekri*, III. s. 308, 314, 366.

Bekri insanın seçme hürriyeti ve özgür bir iradeye sahip olduğunu belirtir. İki türlü iradeden bahseden Bekri, bunların küllî irade ve cüz-î irade olduğunu ekler. İnsanın cüz-î irade sahibi olduğunu Allah'ın ise küllî iradesinin bulunduğunu ifade eder. İradenin olmaması durumunda tekliften söz edilemeyeceğini söyler. İradenin var olmadığını söylememiz durumunda şeytanın isyanını açıklamakta güçlük yaşayacağımızı belirtir. Çünkü Bekri'ye göre şeytan iradesi ile isyanı seçti Hz. Âdem ise iradesi ile itaati ve kulluğu seçti. Yine Bekri iradenin yok olduğu söylenirse, Hz. Âdem ve Havva'nın yasak ağaca yaklaşıp[300], meyvesinden yemesi nasıl açıklanacaktır.[301]

Bekri akıl ve bilinç sahibi bir varlığın elbette sorumluluklarını yerine getirmesi için iradesinin olması gerektiğini savunur. Allah'ın her şeyi kuşatması ve iradesinin olması insanın iradesiz olmasına ve zorunlu, mecbur bırakılmış bir varlığa dönüşmesine sebep olmaz. Allah'ın iradesinin olması kulun iradesinin etkisiz kalacağı veya Allah'ın iradesinin olduğu yerlerde kulun iradesinin anlamsız olacağı gibi fikirlerin yerinde olmadığı ve böyle fikirlere katılmadığı ifade eder.[302]

Mutasavvıfımız kişinin içinden geçirdiklerinden sorumlu olmayacağını çünkü iradenin, dış dünyada bir karşılık bulan eylem hareketi olduğunu, kişi içinden geçirdiği kötü şeyleri faaliyete geçirmedikçe mesul olmadığını belirtmektedir. Eyleme geçirmediği sürece ceza, azarlama ve kınanma gerekmeyeceğini ifade etmektedir. Bekri insanın hem hayvanî hem de melekî yönüne işaret ederek, insanı iradesi olan bir varlık olarak melekler ve hayvanlardan üstün tutmaktadır. İradesini kötüye kullanan kimselerin ise hayvanlardan daha aşağı seviyelere düşeceğini ifade etmektedir.[303]

Bekri son olarak iradenin iki boyutundan bahseder. Birinci boyut kulun dünyadaki tercih ve tasarrufları. Bu tasarruf ve tercihleri neticesinde dünyada İslam devletinin kurallarına göre cezası veya mükâfatı verilir. İkinci boyut ise kulun ahirete yönelik seçim ve tasarruflarıdır. Kişi özgür iradesi ile ruhlar âleminde (elest bezmi) Allah'ın Rab olduğunu ikrar etmiştir. Bu ikrarla birlikte kul iradesini istikamet ve devamlılık üzerine yaşatırsa ahiret gününde kurtulan ve başarıya ulaşan kimselerden olacak aksi durumda ise kaybedenlerden olması kaçınılmaz olacaktır.[304]

---

[300]El-Bakara 2/35.
[301]Bekri, *Tefsirü'l-Bekri*, I. s. 63.
[302]Bekri, *Tefsirü'l-Bekri*, II. s. 255, 256, 257.
[303]Bekri, *Tefsirü'l-Bekri*, II. 459, 501, 524.
[304]Bekri, *Tefsirü'l-Bekri*, III. s. 413, 529.

BÖLÜM III

EBU'L HASEN el-BEKRî'NİN TEFSİRİ BAĞLAMINDA TASAVVUFİ GÖRÜŞLERİ

3.1. Tövbe

Tövbe kavramı, İslam'ın insana hediye etmiş olduğu kıymetli bir armağan ve diğer din ve ideolojilerden ayıran en önemli faktördür. Genel olarak tasavvuf tarihi, İslam ahlak metinleri tövbe kavramı ile başlar. Tarikatlara girişin ve insan-ı kâmil olmanın ilk basamağı tövbedir. Sâlik talep ettiği kâmil insan olma yolunda tövbeyi kendine yoldaş edinip diğer tüm kavramları tövbe kavramı üzerine inşa eder. Genel manada tarikatlar da başlangıçta geçmişteki işlemiş olduğu günahlar ve hatalardan pişman olmak koşulu ile sâlikin Allah'tan bağışlanma istemesi ve günahına tekrar dönmeyeceğine dair söz vermesi gerektiğini şart koşarlar. Konunun öneminden dolayı biz de çalışmamızda kavramları ele alırken bu metodu takip ederek tövbe kavramı ile başlamayı uygun bulduk.

Tövbe, tasavvuf ıstılahında büyük bir yer tutan kavramlarından bir tanesidir. Sözlükte, *"pişman olmak, yönelmek, dönmek, kötü olan fiilleri iyi olan ve değerli eylemlerle değiştirmek gibi"* [305] anlamalara gelirken "*utanmak*"[306] anlamına geldiği de ifade edilmiştir. Tövbe eden kişiye *"tâib"* veya *"tevvâb"* denildiği gibi 'ilâ' harfi ceri ile kula 'ala' ile Allah'a izafesi söz konusu olduğu ifade edilmiştir. "Tevvab" kula nispet edildiğinde nedamet duyan, Allah'a nispetinde çokça tövbe kabul eden anlamında kullanılmıştır.[307] Terim anlamı olarak ise "*Günahtan dönüp Allah'a yönelmeyi*" ifade eder.[308]

İslam mutasavvıfları tövbeyi birkaç şekilde taksim etmişlerdir. El-Megâzili, tövbeyi; "İnâbe tövbesi (Allah'ın kudreti ve azametinden korkularak yapılan tövbe) ve

---

[305]El-Ferâhidî, Ebu Abdurrahman el-Halil b. Ahmet b. Amr b. Temimi*, Kitâbü'l-Ayn*, thk. Mehdi el-Mahzûmi-İbrahim es-Sâmirâi, nşr, Darü Mektebi Hilal, Beyrut ts. VIII. s. 138; Cürcâni, Ali b. Muhammed b. Ali Zeynü'ş-Şerif, *et-Ta'rifât*, nşr. Daru'l-Kütübü'l-İlmiyye, Beyrut 1983, s. 70; İbn Manzur, Ebu'l-Fadl Cemaluddin Muhammed b. Mükrim*, Lisanu'l-Arab*, nşr. Daru Sadr, Beyrut h. 1414, I, s. 454; İsa, Abdulkâdir, *Hakâiku't-Tasavvuf*, nşr. Daru'l-İrfan, Halep 2001, s. 231; Kuşeyri, Abdülkerim b. Hevâzin, *Kuşeyri Risalesi*, nşr. Mektebet'üt-Tevfikiyye, Kahire 2015, s. 199; Cebecioğlu, Ethem, *Tasavvuf Terimleri ve Deyimleri Sözlüğü*, Otto Yayınları, Ankara 2014, s.493; Topaloğlu, Bekir, "Tövbe", *(DİA*), XXXXI, İstanbul 2012, s. 279, ss. 279-283; Soysaldı, H. Mehmet, "İslam'da Tevbe", *Tasavvuf İmi ve Akademik Araştırma Dergisi,* s. 81, ss. 80-89, Ankara 2001.
[306]El-Ferâhidî, *Kitâbü'l-Ayn,* VIII. 138.
[307]Ragıb el-İsfehani, *Müfredât,* nşr. Daru'l-Marife, Beyrut 2014, s. 83.
[308]Kuşeyri, *Kuşeyri Risalesi*, s. 199

İsticâbe tövbesi (Allah'tan utanarak yapılan tövbe) olarak iki şekilde taksim etmiştir."[309] Hücviri (ö. 465/1072) "hatadan doğruya, doğrudan daha doğruya ve nefisten Allah'a şeklinde tövbeyi üç kısma ayırdıktan sonra birincisine avamın, ikincisine havasın, üçüncüsüne de muhabbet derecesindeki tövbe adını vermiştir."[310] Gazali ise, fiil, hal ve ilimden meydana gelen, gelişen ve birleşen tek manadan ibaret olduğu şeklinde tanımlamıştır.[311]

Nasuh tövbesi (halis ve tövbe edilen günaha katiyen dönmemek), Evbe tövbesi (sırf Allah rızası için yapılan tövbe) şeklinde bir taksimde görmek mümkündür.[312] Yine tövbeyi Hz. Peygamber'in "*Pişmanlık, tövbedir."*[313](en-nedmü tevbetün) hadisi şerifi mucibince başlı başına pişmanlık olarak tanımlayanlarda vardır. Üstat Ebu Ali ed-Dekkâk (ö. 405/1015)'in tövbe, "tövbe, inabe ve evbe olarak üç kısımdır." dediği rivayet edilmiştir.[314] Tövbe tasavvufun seyrinin ilk basamağı olduğu için,[315] *"bâbü'l-ebvâb"*[316] olarak nitelenmiş ve takva, züht, fakr, sabır, tevekkül ve rıza gibi makamlarda tövbenin değeri anlaşılmıştır.[317] Mutasavvıflar yalnızca dil ile yapılan kalbe uğramayan tövbeyi, yalancıların tövbesi ve fasit bir tövbe olarak tanımlamışlardır.[318] Bu minvalde Rabia el-Adeviyye (ö. 185/801.)'nin "Tövbe, tövbeden tövbedir'' sözü zikredilmiştir.[319]

Tövbe İslam'ın temel taşı olması sebebiyle hangi alanda eser kaleme alınırsa alınsın bu konuya ayrı bir başlık ve paragraf ayrılmıştır. Kuran'da 85 yerde geçen ve bunlardan 35'inde Allah'a 50'sinde kullara nispet edilen tövbe,[320] Hz. Peygamberin hadislerinde de yer bulmuş ve önemi vurgulanmıştır. Hz. Peygamber'in;

"Bütün âdemoğulları günahkârdır, günahkârların en hayırlısı tövbe edenlerdir."[321], "*Tövbe eden kimse hiç günah işlememiş kimse gibidir*."[322], "*Allah'ın*

---

[309]Cebecioğlu, *Tasavvuf Terimleri ve Deyimleri Sözlüğü*, s. 493.
[310]Uludağ, "Tövbe", *(DİA)*, XXXXI, İstanbul 2012, s. 285, ss. 285-288; Hücvîri, Ali b. Osman el-Cüllâbi, *Keşfu'l-Mahcûb*, thk. Dr. Abdurrahim es-Sâyih, nşr. Mektebetü's-Sekâfeti'd-Diniyye, Kahire 2007, s. 356.
[311]Gazzâli, Ebu Hâmid Muhammed, *İhyâu Ulûmi'd Din*, nşr. Dâru İbn Hazm, Beyrut 2005, s. 9.
[312]Cebecioğlu, *Tasavvuf Terimleri ve Deyimleri Sözlüğü*, s. 493; Uludağ, Süleyman, Tasavvuf ve Tenkit, Dergâh Yay., İstanbul 2014. s. 74
[313]Kuşeyri, *Kuşeyri Risalesi,* s. 199; İbn Mâce*, Sünen-i İbn Mâce*, thk. Muhammed Fuad Abdulbâki, nşr. Daru İhya'i-Kütübü'l-Arabi, Mısır 2006, Züht, 30, h.no: 4252.
[314]Kuşeyri, *Kuşeyri Risalesi,* s. 199
[315]El-Kelâbâzi, Ebu Bekir Muhammed b. İshak, *et-Taarruf li-mezhebi ehli't-tasavvuf*, thk. Ahmet Şemseddin, nşr. Daru'l-Kütübü'l-İlmiyye, Beyrut 1993, s. 107-109; Kuşeyri, *Kuşeyri Risalesi,* s. 200-206; Hücvîri, *Keşfu'l-Mahcûb*, s. 356; et-Tûsi, Ebu Nasr Serrac, *el-Lüma*, thk. Abdulhâlim Mahmud, Abdülbâki Sürûr, Darü'l-Kütübü'l-Hadis, Kahire 1960, s. 68.
[316]Kuşeyri, *Kuşeyri Risalesi,* s. 200; Hücvîri, *Keşfu'l-Mahcûb*, s. 356; Uludağ, "Tövbe", s. 285.
[317]Serrac, *el-Lüma*, s. 69.; El-Kelâbâzi, *et-Taarruf,* s. 108.; Uludağ, "Tövbe", s. 285.
[318]Gazzâli, *İhyâ,* s. 14.; Uludağ, "Tövbe", s. 285.
[319]Uludağ, "Tövbe", s. 285.
[320]Topaloğlu, "Tövbe", s. 279.
[321]İbn Mâce*, Sünen-i İbn Mâce,* 30, h.no. 4250.

kulunun tövbe etmesinden duyduğu mutluluk, sizden birisinin kaybettiği yitiğini bulduğunda ki mutluluğundan daha fazladır."[323], "*Allah kulunun tövbesini, can boğazına gelmedikçe kabul eder.''*[324] Hadisi ve buna benzer sözleri ile tövbenin İslam'ın bakış açısından ne denli önemli olduğu vurgulanmaktadır.

Yüce Allah hidayet kaynağı kitabında peygamberine hitaben "*De ki: ''Ey nefislerine karşı aşırı giden kullarım, Allah'ın rahmetinden ümit kesmeyin. Allah bütün günahları bağışlar. Zira o, ziyadesiyle bağışlayan ve fazlasıyla affedicidir.''*[325] Buyruğu hususunda müfessirler, sahabenin çok günah işlemiş ve müşrik iken Müslüman olmuş kimselerin bu kapsama girip giremeyeceğini sormaları üzerine ayetin indiğini aktarırlar.[326]

Mutasavvıflar tövbenin kabul olması için birtakım şartlar öne sürmüşlerdir. Günahtan sıyrılıp, o günahtan pişman olmak, bu günahtan dolayı hem kalp hem de dil ile tövbe etmek ve o günaha bir daha asla dönmemek[327] bu şartlardandır. Tövbe hakkında birçok tanım yapılmıştır. Sehl et-Tüsteri (ö. 283/896), "Tövbe, kulun günahını unutmamasıdır."[328] şeklinde tanımlarken, Cüneyd-i Bağdâdi (ö. 297/909.) ise "Tövbe, kulun günahını unutması" olarak tanımlamıştır.[329] İlk tanım yolun başında günâha bulaşması muhtemel olan kimselerle, ikinci tanımda Allah'ın azametine dalan ve ona zikirle meşgul olan ariflerle ilgilidir.[330]

Rüveym (ö. 303/915-16) ise "Tövbe, tövbeden tövbe etmek" şeklinde tarif etmiştir.[331] Bu tanım yukarda tanımını verdiğimiz kadın mutasavvıfımız Rabia el-Adeviyye'nin tanımı ile paraleldir ve dil ile yapılan kalbe ulaşmayan tövbeye bir çeşit eleştiri mahiyeti taşımaktadır. Hüseyin Meğâzi'ye tövbenin ne olduğu sorulunca o da "İnabe tövbesiden mi yoksa isticâbe tövbesinden mi soruyorsunuz" der. Soran kişi önce "inâbe tövbesini" sonra "isticâbe tövbesini" sorar. Meğazili, İnâbe tövbesi hakkında "Allah'ın sana kudreti için Allah'tan korkman," isticâbe tövbesi hakkında da "sana

---

[322]İbn Mâce*, Sünen-i İbn Mâce,* 30, h.no. 4251.
[323]İbn Mâce*, Sünen-i İbn Mâce,* 30, 4247.
[324]İbn Mâce*, Sünen-i İbn Mâce,* 30, 4253.
[325]Ez-Zümer 39/53.
[326]Kurtubi, Ebu Abdullah Muhammed b. Ahmet, *el-Câmi li-Âhkâmi'l-Kuran*, thk. Abdullah b. Abdulmuhsin et-türki, nşr. Müessetü'r-Risale, Beyrut 2006, XVIII. s. 294; Nesefî, Ebü'l-Berekât Hâfızüddîn Abdullah b. Ahmed b. Mahmûd, *Medârikü't-tenzîl ve Hakâ'iku't-Te'vîl*, thk. Yusuf Ali Bedvî, Dâru'l-Kelimi't-Tayyib, Beyrut, C. 1, 1998. s. 324; Beydâvî, Nâsırüddîn Ebû Saîd Abdullāh b. Ömer b. Muhammed*, Envâru't-Tenzîl ve Esrâru't Te'vîl*, Dâru'l-Ma'rife, 1. Baskı, Beyrut, 2017. s. 425.
[327]Kuşeyri, *Kuşeyri Risalesi,* s. 202-203; el-Herevi, Hâce Abdullah el-Ensâri, *Menâzilü's-Sâirin*, çev. Abdurrezzak Tek, Emin Yayınları, Bursa 2008, s.76; İsa, Abdulkâdir, *Hakâiku't-Tasavvuf,* s. 232.
[328]El-Kelâbâzi, *et-Taarruf,* s. 107; Uludağ, "Tövbe", s. 284.
[329]El-Kelâbâzi, *et-Taarruf,* s. 107; Uludağ, "Tövbe", s. 284.
[330]El-Kelâbâzi, *et-Taarruf,* s. 107; Uludağ, "Tövbe", s. 284.
[331]El-Kelâbâzi, *et-Taarruf,* s. 108.

yakın olduğu için Allah'tan korkman" diye cevap verir.[332] Zünnûn (ö. 245/859) ise "avamın tövbesi günahtan, havasın tövbesi gafletten, enbiyanın tövbesi ise başkalarının nâil oldukları şeye ulaşmaktan âciz olduklarını görmekten olur." demiştir.[333] Ebu Hüseyin en-Nuri (ö. 295/861) "Tövbe Allah'tan başkasını hatırlamaktan tövbedir."[334] (Arif-i Billah, Allah'tan başkasını düşünemez.) demiş, ''Tövbe, eskiden Allah'a yüz değil kafa olduğun gibi, bundan sonra kafa değil yüz olmandır."[335](yani geçmişte ona sırtını döndükten sonra şimdi yüzünü dönme vaktidir.) şeklinde tanımlanmıştır.

Bekri'nin tefsirinde, tövbe kavramı incelendiğinde tövbe ve istiğfar kavramlarına yukarda tanımları verilen mutasavvıflarla paralellik arz ettiği görülür. Tahrim suresinde "*Ey iman edenler! Samimi bir tövbe ile Allah'a tövbe edin*."[336] âyetini tefsir ederken, "samimi tövbenin, günaha bir daha dönmemek, o günahta sebat etmemek ve günahı arzulamamak"[337] şeklinde, samimi olmayan tövbeden ayrıldığını beyan etmiştir. Tövbenin kabul şartının iki temele dayalı olduğunu bunların; günahtan vazgeçmek ve günaha bir daha dönmemek olduğunu ifade etmiştir.[338] Mümin (Gâfir) suresinde "*Bu kitabın tenzili hakiki güç ve kudret sahibi, hakkıyla bilen, günahı bağışlayan, tövbeyi kabul eden, azabı şiddetli olan lütuf sahibi Allah katındandır. Ondan başka ilah yoktur. Dönüş ise onadır.*"[339] Ayetinde günahın bağışlanması hakkında ise "her müminin günahının bağışlanacağı, azabı da yalnızca Allah'tan başka ilah yoktur demeyen kimseye"[340] olduğunu lütfunda müminler için, zenginlik ve geniş bir nimet yelpazesi olarak[341] verileceği veya tövbede ısrarcı olup, devam eden müminler için mutlak güç ve hâkimiyetin olacağını haber vermiştir.[342] Nasr suresinde geçen "*Rabbine hamd ederek tesbihte bulun ve ondan bağışlanma dile. Zira o tövbeleri çokça kabul edendir*."[343] Ayetinde Hz. Peygamber'in bu ayet nazil olduktan sonra sürekli *"sübhânallahi ve bi-hamdihi, estağfurullah ve etûbu ileyh"* buyurduğunu nakleder.[344]

---

[332]El-Kelâbâzi, *et-Taarruf,* s. 108-109; Cebecioğlu, *Tasavvuf Terimleri ve Deyimleri Sözlüğü*, s. 493.
[333]El-Kelâbâzi, *et-Taarruf,* s. 108-109; Cebecioğlu, *Tasavvuf Terimleri ve Deyimleri Sözlüğü*, s. 493.
[334]El-Kelâbâzi, *et-Taarruf,* s. 109.
[335]El-Kelâbâzi, *et-Taarruf,* s. 109.
[336]Et-Tahrim 66/8.
[337]Bekri, *Tefsirü'l-Bekri*, III, s. 374.
[338]Bekri, *Tefsirü'l-Bekri*, III, s. 374.
[339]El-Mümin, 40/2-3.
[340]Bekri, *Tefsirü'l-Bekri*, III, s. 149.
[341]Bekri, *Tefsirü'l-Bekri*, III, s. 149.
[342]Bekri, *Tefsirü'l-Bekri*, III, s. 149.
[343]En-Nasr, 110/3.
[344]Bekri, *Tefsirü'l-Bekri*, III, s. 497-498.

Tövbe suresinde "*Sonra Allah iyiliğini dilediği kimsenin tövbesini kabul eder. O bağışlayan ve merhamet edendir.*"[345] âyetini kâfirlerden yaptığı hezeyanları bırakıp İslam'a yönelenlerin yolunu İslam a açması şeklinde yorumlaması[346] Bekri'nin tövbeye geniş bir açıdan baktığını gösterir niteliktedir. Yine aynı surede yer alan "*Bu kimseler, tövbe, ibadet, hamt, rükû ve secde eden, iyiliği emredip kötülükten alıkoyan ve Allah'ın sınırlarını koruyan kimselerdir. Müminleri müjdele."*[347] âyetini şirk ve nifaktan tövbe etmek[348] şeklinde tefsir etmiştir. Meryem suresi 60. ayette geçen *"Tövbe"* kelimesini imanlarında sebat ve devamlılık olduğunu ifade ederken[349] Furkan suresi 70 numaralı ayette ise tövbe eden ve rabbine iman eden salih amel işleyen kimseler için Allah'ın kötülüklerini iyilikleri ile değiştireceği ifadesinde iki görüş sunmakta bunların ilki, kötü eylemleri terk edip iyi eylemler yapacakları, bir diğeri kötü eylemlerini iyi eylem konumunda değerlendireceği ki mutasavvıfımız bu görüşün daha uygun ve kayda değer olduğunu ifade etmiştir.

Enam suresi 54. ayetinde cehaletle bir cürüm işleyenin tövbe ettikten sonra tövbesinin kabul edileceği,[350] Maide suresinde hırsızlık yapanların yaptıkları eylemlerden sonra bundan pişmanlık duyup tövbe etmeleri halinde kabul edileceğini ve tövbede ısrarcı olması gerektiği fakat malı çaldığı kimsenin hakkının, ancak olay mahkemeye taşınmadan tazmin edildiği ve mal sahibinin affettiği durumda üzerindeki hakkın düşeceğini ifade etmektedir.[351]

Mutasavvıfımız tövbeyi yüce Allah'ın kullarına bağışlanma vesilesi ve her fırsatta kullarının tövbe etmesini, onları bağışlamak için istediğini söylemektedir.[352] Bekri, amellerin dünyada insana refakat ettiği gibi ahirette de refakat edeceğinden tövbenin de bu amelleri arındıran bir arınma aracı olduğunu ifade etmektedir.[353] "*Allah çokça temizlenme ve tövbe etmeyi sever"*[354] ayetinde hem maddi pislikten hem de manevi kirlerden temizlenen kimseler olarak tefsir ederken[355] genel anlamda tefsirinde geçen tövbe kelimelerini mutasavvıfımız (receâ) kelimesi ile tefsir etmektedir.

---

[345]Et-Tövbe, 9/27.
[346]Bekri, *Tefsirü'l-Bekri*, II, s. 12.
[347]Et-Tövbe, 9/112.
[348]Bekri, *Tefsirü'l-Bekri*, II, s. 42.
[349]Bekri, *Tefsirü'l-Bekri*, II, s. 299.
[350]Bekri, *Tefsirü'l-Bekri*, I, s. 357.
[351]Bekri, *Tefsirü'l-Bekri*, I, s. 312.
[352]Bekri, *Tefsirü'l-Bekri*, I, s. 244.
[353]Bekri, *Tefsirü'l-Bekri*, I, s. 284.
[354]El-Bakara, 2/222.
[355]Bekri, *Tefsirü'l-Bekri*, I, s. 129.

Bekri'ye göre tövbe, günahtan tamamen sıyrılıp ona günaha bir daha dönmeyip Allah'a yönelmek, günahta ısrarcı olmamak, günahı arzulamamaktır. Mutasavvıfımız tövbeyi tanımlarken yukarıda tanımlamalarını verdiğimiz mutasavvıflarla tanımlamaları benzer gibi görünüyor olsa da günahı arzulamamak şeklindeki görüşü ile tövbeye orijinal bir anlam kazandırıyor.

Mutasavvıfımız, tövbeyi Allah'ın kendisinden ümit kesmeyen, mücrim kullarına engin ve yüce rahmetinin bir gereği olarak lütuf olarak ifade etmiş ve tövbenin kabul şartını 3 olarak belirlemiştir. Bunlar, günahtan tamamen sıyrılmak, günahtan dolayı pişmanlık duygusu ve son olarak hem kalpten hem de dille tövbe ve istiğfarda bulunmak.

Bekri, müminin tövbe etmediği sürece günahkâr olarak kalacağını fakat kâfir olmayacağını, küfründen tövbe eden bir kâfirinde yolunun İslam'ın nuru ile aydınlanma şansını elde edeceğini ifade etmektedir. Yine tövbenin cennetle müjdelenme vesilesi olan ve insanın ruhsal ve psikolojik doyumunun tövbeden geçtiğinide eklemektedir. Tövbe eden ve tövbesini bir meleke haline getiren mümin kullarına ise yüce Allah'ın hem dünya hem de ahiret yurdunda mutlak güç ve saltanat vereceğinden bahsetmektedir.[356]

Mutasavvıfımız tövbenin tanımı, önemi ve şartlarından sonra kişinin nasıl tövbe etmesi gerektiğinden de bahsetmektedir. Öncelikle kişi kalpten ve samimi olarak tövbeye kendini hazırlamalı daha sonra abdest almalı ve iki rekât nafile namaz kılmalı sonrasında ise *"sübhânallahi ve bi-hamdihi, estağfurullahe ve etûbu ileyh"* gibi birtakım lafızlarla tövbesini dili ile desteklemelidir. Allah'ın isimleri ile özellikle de *"Tevvâb"* ismi ile tövbe etmesinin yerinde olacağı kanaatini taşımaktadır.

Bekri'nin tövbe hakkında görüşlerini topladığımızda ve incelediğimizde kanaatimizce insan doğumundan ölümüne kadar, günahlar, hatalar ve yanlışlar yapmaktadır. Bununla beraber kendisinin her halini gören ve onu bir an bile nefsi ile baş başa bırakmayan Rabbi onu daima affetmeyi arzulamış ve kuluna hatalarını telafi şansı vermiştir. Kulunun umutsuzluk içinde bocalamasına gönlü razı olmamış ve kulunu yalnızlığın derin hüznüne ve acısına terk etmemiştir.

[356]Bekri, *Tefsirü'l-Bekri*, I, s. 132, 148, 204.

3.2. Zühd

Kuran-ı Kerim'de bir yerde geçmesine[357] rağmen İslam geleneğinde büyük ehemmiyete haiz olan *"zühd"* kavramı tasavvuf metinlerinde farklı türevleri ile karşımıza çıkmaktadır. Sözlükte *"rağbetsiz olma, yüz çevirme, ilgisiz davranmak, terk etmek, her şeyin azı, meyletmeme, fakirlik gibi anlamlara gelir."*[358] Hz. Ali'nin "Azık az, yol uzak." sözü bu minvalde değerlendirilebilir.[359] Malı az olana müzhid, yemeği az yiyene zâhid az olan şeye zehîd[360] dünyaya karşı ilgisiz yaşamaya zehâdet denir,[361] zıddı rağbettir.[362]

Zâhid genellikle dünyaya karşı menfi bir tavır sergiler. Dünya, makam-mevki, şan-şöhrete önem vermemede[363] ifade bulur. Çok ibadet, dünyaya ilgisizlik ve ahirete hazırlık zühd halinin göstergeleridir. Kuran-ı Kerim'de dünya hayatının oyun ve eğlenceden ibaret olduğu,[364] fani oluşu,[365] imtihan vesilesi kılınması,[366] dünya hayatının geçiciliğinin aksine ahiret hayatının yaşanır ve değerli oluşu ifade edilmiş ve sonsuz[367] olana teşvik edilmiştir.[368]

Hz. Peygamber ve ashabın hayatlarının ve yaşamlarının odak noktası zâhidâne bir yaşantı olmuştur ve örnekleri bir hayli fazladır. Bu örnekler çerçevesinde *"kitâbü'z-zühd"* literâtürü doğmuştur.[369] Mustafa Aşkar zühd dönemini değerlendirirken, ilk kaynağın, Ebu Hamza Sabit b. Dinar'ın (ö. 150/768) "*Kitabü'z-Zühd"* adlı eseri olduğunu ifade etmiş ve bu döneme ait eserlerin günümüze ulaşan ve ulaşmayan diye ikili tasnife tuttuktan sonra bunların tamamının tanıtılmasının mümkün olmadığını ifade

---

[357]Yusuf, 12/20, "…onlar Yusuf konusunda isteksiz idiler."
[358]El-Ferâhidî, *Kitâbü'l-Ayn,* IV, s. 12; İbn Düreyd, Ebu Bekir Muhammed b. Hasen*, Cemherü'l-luğa*, thk, Remzi Münir Ba'lebek, nşr. Daru'l-İlm, Beyrut 1987, II. s. 643; Cevherî, Ebu Nasr İsmâil b. Hammad*, es-Sıhah tâcu'l-Luğa ve sıhahu'l-arabiyye*, thk. Ahmet Abdulgafur Attâr, nşr. Daru'l-İlim, Beyrut 1987. II, s. 481; İbn Manzur, *Lisanu'l-Arab,* III, ss. 196-197; Cürcâni, *et-Ta'rifât*, s. 115; Ragıb el-İsfehani, *Müfredât,* s. 220; Kaşâni, Abdurrezzak*, Tasavvuf Sözlüğü*, çev. Ekrem Demirli, İz Yayıncılık, İstanbul 2015, s. 282; Yıldırım, Ahmet, *Din Dünyevileşme ve Zühd*, Ankara Okulu Yayınları, Ankara 2014, s. 27; Öztürk, Yaşar Nuri, *Tasavvufun Ruhu ve Tarikatlar*, Yeni Boyut Yayınları, İstanbul 1999, s. 103-104; Karagöz, İsmail vd. *Dini Kavramlar Sözlüğü,* DİB Yayınları, Ankara 2010, s. 722.
[359]Cevherî, *es-Sıhah*, II, s.481
[360]Ragıb el-İsfehani, *Müfredât,* s. 220.
[361]Serrac, *el-Lüma*, s. 96.; Ceyhan, Semih, "Zühd", (DİA), XXXXIV. İstanbul 2013, s. 530, ss. 530-533.
[362]El-Kelâbâzi, *et-Taarruf,* s. 140.; Ceyhan, Semih, "Zühd", s. 530.
[363]Kotku, Mehmet Zahid, *Nefsin Terbiyesi*, Server Yayınları, İstanbul 2016, s. 306.
[364]El-Hadid, 57/20.
[365]Yunus, 10/24.
[366]El-Mülk, 67/2.
[367]Tâhâ, 20/131, el-Kasas, 28/60, el-A'lâ, 87/16-17, el-Mü'min, 40/39.
[368]Serrac, *el-Lüma*, s. 44.; Ceyhan, "Zühd", s. 530.
[369]Serrac, *el-Lüma*, s. 45.; Ceyhan, "Zühd", s. 530.

etmiştir.[370] Bu alanda kaleme alınan altı eseri tanıtmakta,[371] bu dönemin h.II. asırdan sonra ortaya çıktığını ve Hz. Peygamber ve sahabenin fıtratının zâhidâne yaşantıya uygun olduğunu söylemiştir.[372] İlk dönemde mutasavvıflara, zâhid, nâsik, fakir, âbid ve kâri gibi isimler verilmekteydi. Daha sonra sistemleşip medreseler ortaya çıkınca,[373] bir taraftan ruhbanlığın (dünyadan tamamıyla el etek çekmek) yasaklanması, bir taraftan dünyaya önem verilmesi ilk bakışta arasında bir tenakuz varmış gözüken bu durumda, zühdün aslının dünyayı elinde bulundurmama değil onu kalbe sokmama şeklinde yorumlanınca çelişki ortadan kalktığı görülmektedir.[374] Mevlâna (ö. 672/1273) "Dünya nedir? Ne kumaş ne kadın ne de paradır. Dünya insanı Allah'tan alıkoyan şeydir"[375] diyerek dünyanın Hak sevgisinin önüne geçme ihtimaline vurgu yaptığı anlaşılmaktadır. Zühdün makam olduğu da söylenmiştir.[376]

Mutasavvıfların zühd kavramını tanımlamaları genellikle zühdün bir yönüne ilişkin olmuştur.[377] Bu yüzden zühdün tanımı konusunda anlam birliği sağlanamamıştır. Her mutasavvıf içinde bulunduğu hal ve duruma göre zühdü tanımlamışlardır. Bu durum zühdün önemi ve şartları içinde geçerli olmuştur. Hatta zühd ile uğraşmayı gaflet gören[378] mutasavvıflar da vardır.

Zühd prensibinde asıl olan halk içinde iken Hak ile beraber olmak ve dünya nimetlerini gerektiğinde elin tersi ile itebilmek ve ondan vazgeçebilmek olduğu söylenmiştir.[379] Zühdün ilk bakışta bir terk eylemi olduğu, bu terk derecesine göre sınıflandırıldığı ve başa Allah'ın yasakladığı şeyi terk konulduğu, bilinmektedir. Daha sonra şüpheli şeyleri terk ki buna verâ da denir. Bir üçüncüsü vardır ki bu da mubah olan şeyleri terk etmektir. Zühdün en yüce ve kıymetli olanı kalpten Allah dışında her şeyi çıkarmak ve onu hak ile birlikte tutmak olarak görülmüştür.[380]

---

[370]El-Kelâbâzi, *et-Taarruf,* s. 140.; Aşkar, Mustafa, *Tasavvuf Tarihi Literatürü*, Türkiye Cumhuriyeti (T.C) Kültür Bakanlığı Yayınları (TCKBY), Ankara 2001, s. 21.
[371]El-Kelâbâzi, *et-Taarruf* s. 141.; Aşkar, *Tasavvuf Tarihi Literatürü*, s.22-28.
[372]Afîfi, Ebü'l-Âla, Tasavvuf; İslam'da Manevi Hayat, çev. Ekrem Demirli-Abdullah Kartal, İz Yayıncılık, İstanbul 2004, s. 79.
[373]Afîfi, Tasavvuf; İslam'da Manevi Hayat, s.81-82.
[374]Serrac, *el-Lüma*, s. 44; Ceyhan, Semih, "Zühd", s. 531.
[375]Rumi, Mevlâna Celaleddin, *Mesnevi tercemesi ve şerhi*, çev. Abdulbâki Gölpınarlı, İnkılap Yayınları, İstanbul 1990, c. I, s. 130.
[376]Erkaya, *Kuran Kaynaklı Tasavvufi Kavramlar*, Otto Yayınları, Ankara 2017, s. 240.
[377]Erkaya, *Kuran Kaynaklı Tasavvufi Kavramlar*, s.240.
[378]Serrac, *el-Lüma*, s. 45; Erkaya, *Kuran Kaynaklı Tasavvufi Kavramlar*, s.241.
[379]El-Kelâbâzi, *et-Taarruf,* s.141; Ceyhan, "Zühd", s. 531.
[380]Kuşeyri, *Kuşeyri Risalesi,* s. 228; Ceyhan, "Zühd", s. 531.

Mutasavvıflar zühdü çeşitli şekillerde yorumlamışlardır. Haramdan zühd etmek, zühddür ve helalden de zühd edilir, demişlerdir.[381] İkinci tanımın, payına düşenle yetinip arta kalanları da fakir fukaraya dağıtmak gibi bir fazileti vardır.[382]

Yahya b. Muaz (ö. 258/872) "Züht mal vererek cömertlik yaptırır, muhabbet ise can vererek"[383] derken, Süfyan es-Sevri (ö. 161/778) "Zühd sırf kuru ekmek yemek ve abâ giymek değil, asıl zühd, yarın ölecekmiş gibi yaşamaktır"[384] olarak ifade ederken zühdün dengeli ve ahiret boyutuna vurgu yapmışlardır. Cüneyd ise "Elin boş olduğu şeyden kalbinde boş olması"[385] diyerek elde olana kalbi olarak da razı olmak gerektiğini vurgulamıştır. Makdisi, zühdü, "Dünyayı terk etmek ve ahiretle meşgul olmak olarak tanımlamıştır."[386]

Niyazî Mısri (ö. 1105/1694) "Gerçi Allah'a ibadet de güzel, zühd ü takvâ vû kanâat da güzel demiştir."[387] Üstat Ebu Ali ed-Dakkâk, "Zühd, malımla cami yaptıracağım, tekke yaptıracağım gibi bahanelere sarılmadan, dünyayı olduğu gibi bırakmandır"[388] diyerek farklı bir yorum yaparken, bir diğer ilginç yorumu "Alaka olmadan amel işleme, tamasız söz söyleme, reisliğe ulaşmadan izzetli olmaya ulaşmadıkça zühdün hakikatine ulaşılmaz."[389]şeklinde yorumlayan İbn Mu'az yapmıştır. Son olarak Ebu Bekir Vâsitî'nin biraz serzeniş biraz da çaresiz olarak ifade ettiği "Allah'ın katında bir sineğin kanadı kadar bile değeri bulunmayan leş şeyleri terk etmek için daha ne kadar çabalayacak, ondan yüz çevirmek için daha ne zamana kadar uğraşacaksın."[390] sözü manidardır.

Bekri Tâhâ suresi 131.ayeti tefsir ederken ayette geçen, dünya hayatının süsü[391] ifadesini "bu dünyada işe yarayan, gerçek olmayan süs ve mutluluklar"[392] olarak tefsir edip, bu dünyada verilen her şey insanı imtihan etmek için verilmiş ve nimetin artması ile dünyaya ilgisi olanların taşkınlık ve zorbalıklarının arttığını ifade etmiştir.[393]

---

[381]Kuşeyri, *Kuşeyri Risalesi,* s. 229; Cebecioğlu, *Tasavvuf Terimleri ve Deyimleri Sözlüğü*, s. 550.
[382]Cebecioğlu, *Tasavvuf Terimleri ve Deyimleri Sözlüğü*, s. 550.
[383]Kuşeyri, *Kuşeyri Risalesi,* s. 229; Abdullah, b. Mübarek, Kitabuz-Zühd ve'r-Rekâik, thk. Ahmed Ferîd, nşr. Dâru'l-Mi'râc 2009. s.165; Ahmed b. Hanbel, Kitabü'z-Zühd, thk. Ahmed Ferîd, nşr. Dâru'l-Mi'râc 2009 s. 156.
[384]Kuşeyri, *Kuşeyri Risalesi,* s. 229.
[385]Cebecioğlu, *Tasavvuf Terimleri ve Deyimleri Sözlüğü*, s. 550; El-Kelâbâzi, *et-Taarruf,* s. 109.
[386]El-Makdîsi, *Safvetü't-Tasavvuf* (Tasavvufun Özü), çev. M. Cevat Ergin, İlk Harf Yayınları, İstanbul 2015, s. 432.
[387]Cebecioğlu, *Tasavvuf Terimleri ve Deyimleri Sözlüğü*, s. 550.
[388]Kuşeyri, *Kuşeyri Risalesi,* s. 229.
[389]Cebecioğlu, *Tasavvuf Terimleri ve Deyimleri Sözlüğü*, s. 550.
[390]El-Kelâbâzi, *et-Taarruf,* s. 110.
[391]Tâhâ, 20/131.
[392]Bekri, *Tefsirü'l-Bekri*, II, s. 332.
[393]Bekri, *Tefsirü'l-Bekri*, II, s. 332.

Kasâs suresi, 60 numaralı ayetteki, *"size verilen her şey dünya hayatının geçimliği ve süsü"*[394] ifadesini siz onlardan hayatınız süresince, nefes aldıkça faydalanıyorsunuz ve sonunda nefesin tükenmesi ile o geçimlikler de yok olup gidiyor.[395] şeklinde yorumlarken, sonrasında ki *"Allah katındaki daha hayırlı ve daha kalıcı hiç mi düşünmüyorsunuz*?"[396] âyetini, hiç düşünmüyor musunuz bâki olan fâni olandan daha hayırlıdır.[397] şeklinde yorumlamaktadır.

Fâtır suresi 4.ayetinde ise dünyanın aldatıcılığı[398] konusunda şeytani arzuların insanı aldatacağından ve Allah'ın vaadinin hak olduğu, ahiret hayatındaki yeniden dirilme gerçeği konusunda ve dirilmeyi onaylama hususunda şeytanın insanı saptıracağı[399] şeklinde yorumlamıştır. Şeytanın apaçık bir düşman olduğunu onun gayesinin insan zürriyetini helak etmek olduğu ve bunun da üstesinden Allah'a ibadet ve itaate sarılarak gelineceğini[400] de ifade etmiştir.

Mümin suresi 38.ayetindeki dünya hayatının geçimlik ahret hayatının ise sebat yurdu olduğu[401] ifadesini hayat devam ettiği müddetçe bu nimetlerden faydalanılacağını, hayatın son bulması ile bu nimetlerin son bulacağı ve ahiret hayatında sonsuz ve yok olmayan nimetlerin bizi beklediğini haber verirken,[402] Hadîd suresindeki ilgili ayette geçen dünyanın oyun ve eğlence yeri olduğu,[403] şeklindeki yeri, "Bu dünyadaki eşyaların batıl ve elde edilemez oluşundan, sevinç, mutlulukların geçici olduğu"[404] itaat ve ibadetlerin Allah katında makbul olduğu biçiminde tefsir etmiştir.[405]

Dünya hayatının bir imtihan yeri olduğunu ve Allah'ın, kullarından hangisinin kendisine itaat edeceğini ve ona hakkıyla kulluk yapacağını tespit etmek için dünya hayatını yarattığı görüşünü[406] savunmuş, ahiret hayatının nimetlerinin daha kalıcı olduğunu, bazen dünyaya kapılmak hevesine müminlerinde düşebileceğini, bu durumdan ancak Allah'ın inayeti sayesinde kurtuluşun mümkün olduğunu ifade etmiştir.[407]

---

[394]El-Kasas, 28/60.
[395]Bekri, *Tefsirü'l-Bekri*, II, s. 506.
[396]El-Kasas, 28/60.
[397]Bekri, *Tefsirü'l-Bekri*, II, s. 506.
[398]El-Fâtır, 35/4.
[399]Bekri, *Tefsirü'l-Bekri*, III, s. 81.
[400]Bekri, *Tefsirü'l-Bekri*, III, s. 81.
[401]El-Mü'min, 40/39.
[402]Bekri, *Tefsirü'l-Bekri*, III, s. 81.
[403]El-Hadid, 57/20.
[404]Bekri, *Tefsirü'l-Bekri*, III, s. 324.
[405]Bekri, *Tefsirü'l-Bekri*, III, s. 324.
[406]Bekri, *Tefsirü'l-Bekri*, III, s. 377.
[407]Bekri, *Tefsirü'l-Bekri*, III, s. 465.

Bekri zühdü önemsememek, rağbet etmemek, değersiz görmek gibi tanımlarla ifade etmektedir. Bekri'ye göre kişi dünya ile meşgul olursa, kendini dünyaya kaptırıp, dünyaya dalarsa ahirete karşı zâhid, bunun tersi olduğunda ise dünyaya karşı zâhid olmuş olur. Ama mutasavvıfımız bunu ifade ederken kanaatimizce dünyadan tamamen el etek çekip, dünya nimetlerine sırt çevirmek anlamında değil, dünyanın nimetlerine arzulu ve iştiyaklı olmamak anlamında değerlendirmektedir.

Mutasavvıfımıza göre zühd İslam'ın en önemli şartlarından bir tanesidir. Zâhid olan kimse, Allah'a karşı kulluk vazifesinde daha samimi olur ve kalbinde onun sevgisinden başka sevgi bulunmayınca yaptığı ibadetten daha fazla haz alır. Zâhidâne bir yaşamı isteyen kimsenin bu isteğinde ısrarcı olması gerekir. Nefes aldığı sürece bu hali koruması gerekir, aksi takdirde yaptığı eyleme ihanet etmiş olur.

Bekri zühd kavramını fâni-bâki çerçevesinde değerlendirmekte ve bâki olan daima fâni olandan daha hayırlı olduğunu, dünyanın fâni, ahiretin bâki olduğu düşüncesini göz önünde bulundurunca, dünyaya karşı zâhid olmanın daha kazançlı olacağını ifade etmektedir. Müminlerin, dünyaya karşı menfi tavır sergilemeleri sonucunda Allah'ın onlara dünyada yüz çevirdiği şeylerin kat kat daha fazlasını vereceğini ifade etmektedir.

Mutasavvıflar zühdün neye karşı olacağı konusunda görüş ayrılığına düşmüşlerdir.[408] Bazı mutasavvıflara göre harama karşı zühd olması gerektiği, bazılarına göre ise haramı terk zaten farzdır. Bu yüzden helal olana zühd olması gerektiği görüşü yaygınlaşmıştır.[409] Bekri ise haram olana karşı zühd olması gerektiğini helal olanın Allah tarafından kullarının maslahatı için yaratıldığını ve helal olanları arzulamanın normal ve uygun olduğunu ifade etmiş, mübah olana karşı zühd olamayacağını mübahın kulun irade ve tercihinde olduğunu ifade ederek genel tasavvufi anlayıştan ayrılmıştır.

Bekri'ye göre helal olan daima tercih edilen haram ise çirkin görülüp terk edilen şeylerdir. Tefsirinde ki yorumlarından yola çıkarak Bekri insanın elinde olan şeylerden mutluluk duymalı ve bunları ona bahşeden rabbine şükretmeli, bununla beraber bu gibi şeylerin sahibi olmadığını ve günün birinde elinden kaybolup gidebileceğini ve bu kayıp sonrasında hayıflanıp, üzülmemesi gerektiği anlaşılmaktadır. Kanaatimizce modern dünyada eşyaya bu kadar değer verilip, eşyanın kaybının yaşamın kaybı, kazanımının ise yaşamın kazanımına bağlayan insan topluluğuna asırlar öncesinden doğru ve yerinde

[408]Erkaya, *Kuran Kaynaklı Tasavvufi Kavramlar*, s.242.
[409]Kuşeyri, *Kuşeyri Risalesi,* s. 230.; Erkaya, *Kuran Kaynaklı Tasavvufi Kavramlar*, s.242.

bir mesajdır. Zira mülkün sahibi Allah'tır ve o mülkünde dilediği gibi tasarrufta bulunandır.

3.3. Tevekkül

Mahiyetinin, içeriğinin ve anlamının kritik önem taşıdığı bir diğer kavram *"tevekkül"* kavramıdır. Sözlükte *"güvenmek, bel bağlamak, bırakmak, salık vermek, vekil kılmak, tevdi etmek, işi üstüne almak, kişiyi kendisine naip kılmak, ısmarlamak, teslim etmek"*[410] gibi manalara gelen tevekkül, kaynaklarda genellikle tefvîz, sika, teslim, istislâm, kelimeleri ile aynı anlamda kullanılmıştır. Ragıb el İsfehâni ise vekil ve kefil olmak üzere iki manada kullanıp vekilin kefilden daha genel olduğunu ifade etmiştir.[411] Terminolojik anlamda tevekkül, gerekli tüm çabayı sarfederek, alınması gereken tedbirleri de alarak işi Allah'a havale etmek şeklinde tanımlanmıştır.[412]

Tasavvufi bir terim olarak, kişinin kendini Allah'a teslim etmesi, rızkında ve amelinde Allah'ı mutlak kefil kabul edip yalnızca ona güvenmesi şeklinde[413] tanımlanmış ve tevekkül sükûn ile ilişkilendirilip, kalbin, ilahi esaslara yönelmesine bağlanmıştır.[414] Tevekkül, Kur'an-ı Kerim ve Hadis-i şeriflerde üzerinde en çok söz söylenen, yanlışları tashih edilen, doğru yapıldığı takdirde övgüye mazhar olan tevhid ile ilintili kavramlardan birisidir. Zira tevekkülün aslı tevhittir ve tevekkül, tevhid üzerine kurulmuştur.[415] Kuran-ı Kerim'de 40 kadar ayette geçen tevekkül, kimi yerde Allah'ın sıfatı olarak, bazen peygamberin kâfirlere kefil olmadığı, bazı yerlerde inkârcıların ahirette yardımcıları olmayacağı şeklinde karşımıza çıkmaktadır.[416] Tevekkül kelimesi yine hem lafzı olarak hem de türevleri biçiminde birçok hadisi şerifte de yer almaktadır. Mesela Hz. Peygamber'in "*Siz, şayet Allah'a hakkı ile tevekkül etseydiniz, sabah aç olarak çıkıp akşama tok dönen kuşları rızıklandırdığı gibi sizi de*

---

[410]İbn Fâris, *Mu'cemu Mekâyisü'l-luğa*, thk. Abdusselâm Muhammed Harun, nşr. Daru'l-Fikir, Beyrut 1979, VI, s. 136; Cevherî, *es-Sıhah*, III, s. 43; İbn Manzur, *Lisanu'l-Arab,* XI, s. 734; El-Ferâhidî, *Kitâbü'l-Ayn,* IV, s. 12; er-Râzi, Zeynüddin Ebu Abdullah Muhammed b. Ebi Bekir b. Abdulkâdir el-Hanefi, *Muhtâru's-Sıhah*, thk. Yusuf Şeyh Muhammed, nşr. El-Mektebü'l-Asriyye, Beyrut 1999, s. 344; Ragıb el-İsfehani, *Müfredât,* s. 546; Cebecioğlu, *Tasavvuf Terimleri ve Deyimleri Sözlüğü*, s. 494; Uludağ, Süleyman, *Tasavvuf Terimleri Sözlüğü*, Marife Yayınları, İstanbul 1991, s. 488; Uludağ, Süleyman, "Tevekkül", *(DİA),* XXXXI, İstanbul 2012, s. 3, ss. 3-4; Çağrıcı, Mustafa, "Tevekkül", *(DİA*), XXXXI, İstanbul 2012, s. 1, ss. 1-2.

[411]Ragıb el-İsfehani, *Müfredât,* s. 546; Çağrıcı, "Tevekkül", s. 1.

[412]Kuşeyri, *Kuşeyri Risalesi,* s. 230; Cebecioğlu, *Tasavvuf Terimleri ve Deyimleri Sözlüğü*, s. 494;

[413]Kuşeyri, *Kuşeyri Risalesi,* s. 230; Çağrıcı, "Tevekkül", s. 1.

[414]Ebu Medyen Şuayb el-Ensâri, *Tasavvufî hikmet ve Risaleler*, hzr. Kadir Özköse, Ensar Neşriyat, İstanbul 2008, s. 93.

[415]Erkaya, *Kuran Kaynaklı Tasavvufî Kavramlar*, s.108.

[416]Çağrıcı, "Tevekkül", s. 1.

rızıklandırırdı.''[417] hadîsi lafzi olarak tevekküle işaret ederken bir diğer hadisi şerifte ise "*Hiçbir hastalık yok ki şifası olmasın, onu bilen bilir, bilmeyen ise bilmez.'*'[418] Tevekkülün mana yönüne işaret etmektedir.

Tevekkül konusunda mutasavvıflar arasında çeşitli tanım ve anlayışların var olduğu anlaşılmaktadır. Bu durum ya tevekkülün bir hal kavramı olmasından ileri gelen ya da kesb-tevekkül arasındaki ilişkiden meydana gelmektedir.[419] Kimi mutasavvıflar tedaviyi tevekküle aykırı görürlerken kimileri de sebeplere sarılmanın tevekküle aykırı olmayacağını söylerler.[420] Bu ve benzeri örnekleri çoğaltabiliriz. Tevekkül bir hal-makam kavramıdır. Mutasavvıflar onun pek çok mertebesinden bahsetmiş ve tanımlarda genel de bu mertebeler ekseninde yapmışlardır. Bu mertebelerin üç olduğunu ve bunların alt, orta ve üst şeklinde olduğu ifade etmişlerdir.[421] Tevekkül, sika, tefvîz, teslim-istislâm kavramları ile yakın anlamlı olup bazen birbirleri yerine de kullanılmışlardır.[422]

Mutasavvıflar bulundukları makam ve hale göre tevekkülü yorumlamışlardır. Tekrar rızık kaygısı taşımama bağlamında Şakîk-ı Belhî (ö. 194/810) tevekkülü, "Elinde avucunda olandan çok, Allah'ın vaadine güvenmendir" şeklinde, Ebu Ali ed-Dekkâk ise "Tevekkül, günlük rızıkla yetinmek ve yarının kaygısını taşımamaktır." olarak tanımlayarak rızık kaygısından bağımsız yorumlar ortaya koymuşlardır. Bazı sufilere göre ilim ve marifet de tevekkül kapsamına girmektedir.[423] "Tevekkül, kazayı ilahiye rızadır, kaderin getirilerini kalbin hoşnutluğu ile kabullenmektir," diyenler olduğu gibi, Muâz er-Râzi ve Sehl et-Tüsteri gibi sufiler tevekkülü, kulun iradesinin Allah'ın iradesinde kaybolup onunla birlik olma olarak yorumlamışlardır.[424]

Şeyh Gâlip (ö. 1293/1799), "Dûzah-nişîn-i âteş-i fakr olduğun kalır, Ey ahret-harâb tehîdir tevekkülün. (Fakirin ateşi cehennem alevinin sürekliliği gibi canlılığını korur. Ey harap ve bitap perişan fâni. Tevekkülün boşunadır.) diyerek, tevekkülün anlamsız olduğuna ve sonuçta Allah'ın dediğin olacağına vurgu varken, Yunus Emre (ö.

---

[417]İbn Mâce*, Sünen-i İbn Mâce,* 14, 4164; Aclûnî, İsmâil d. Muhammed, Keşfü'l-Hafâ, çev. Mustafa Genç, Beka Yay. İstanbul 2019. s. 352.
[418]Ahmed b. Hanbel*, Müsned*, thk. Şuayb el-Arnavûdi, I-VIII, nşr. Müessetü'r-Risâle, Beyrut 2001, I, s. 377
[419]Yıldırım, Ahmet Salih, *Ebû Sâid İbn'ül-Arabi: Hayatı, Eserleri ve Tasavvufi Görüşleri* (Yüksek Lisans Tezi), Ondokuz Mayıs Üniversitesi Lisansüstü Eğitim Enstitüsü, Samsun 2022, s. 55.
[420]Yılmaz, Hasan Kâmil, Ana Hatlarıyla Tasavvuf ve Tarikatlar, Ensar Neşriyat, İstanbul 2020, s. 173; Yıldırım, *Ebû Sâid İbn'ül-Arabi: Hayatı, Eserleri ve Tasavvufi Görüşleri,* s. 56.
[421]İsa, *Hakâiku't-Tasavvuf,* s. 306.
[422]Kuşeyri, *Kuşeyri Risalesi,* s. 232.; Uludağ, "Tevekkül", s. 3.
[423]Uludağ, "Tevekkül", s. 3.
[424]Uludağ, "Tevekkül", s. 3.

918/1320), "Topragıla bile geldi dört sıfat, Sabr u eyü hû tevekkül mekremet (Toprakla beraber insana dört vasıf geldi. Sabır, iyi huy, tevekkül ve cömertlik.) diyerek insanın varlığından ölümüne kadar tevekkülün olması gerektiğine vurgu yapmıştır.[425] Divan şairi Bâki (ö. 1008/1600) ise tevekkül konusunda "Baş eğmeziz edânîye dünyâ-yı dîn içün, Allah'adır tevekkülümüz itimâdımız" (Din için dünyanın türlü işlerine boyun eğmeyiz. Tevekkülümüz Allah'adır.) beyti ile tevekkülün önemini ifade etmiştir.[426]

Bekri, Âli İmran 159 ve 173 ayetlerinde geçen "Tevekkül" kelimelerini ve bu kelimenin geçtiği ayetleri, *"veseka"* güvenmek, dayanmak ve sığınmak anlamlarında kullanırken*, "Onlar Rablerine Tevekkül ederler"*[427] ayetini, "Mümin kimseler tüm işlerini Allah'a havale ederler, ondan hakkıyla sakınırlar ve yalnızca ondan umarlar, başkalarından korkmaz ve ümit beslemezler"[428] şeklinde yorumlamıştır. Mutasavvıfımız Allah'a güvenmek ve dayanmak gerektiğini başkalarının buna layık olmadığını ve onun her şeye kâfi olduğunu vurgulamıştır.[429]

Rızık konusunda da diğer işlerde ve eylemlerde olduğu gibi Allah'a dayanıp, güvenilmesi gerektiği, tevekkül konusunun spesifik olarak bu alanda yetkin olduğunu ve genel manada bahis konusu olan Talâk suresi 3. ayeti de Allah'ın isimlerini içermesi ve bu ayetin tevekkülün tüm çeşitlerini bünyesinde barındırıyor olması ile bağdaştıran Bekri her alanda; zorluk, fakirlik, hastalık gibi tüm imkansızlıklarda yalnızca Allah'a inanmak ve ona güvenmek gerektiğini ifade etmektedir.[430] Şûra suresi 36. ayette geçen ve dünyada her ne kadar ellerinde sahip olacakları geçimliklerin, iman edip rablerine tevekkül edenler için bir başka manası olduğunu söyleyen Bekri, bu geçimlikleri verenin yalnız Allah olduğunu ve bunun sonucunda ona dayanmak gerektiğini ve müminler içinde durum böyle olduğunu, zira onlar görünürde sebeplere sarılmış gibi anlaşılsa da hakikatte onların kalbinin Allah ile meşgul olduğunu ifade etmektedir.[431]

Bekri tevekkül kelimesini hem sözlük anlamında hem de terim anlamında kullanmıştır. Tevekkül kelimesini, dayanma, güvenme bel bağlama, manasında kullandığı gibi, kişinin bütün benliği ile Allah'a teslim olması, rızık ve tüm işlerini Allah'ın iradesine bağlanması, insanın kendine güvenip, elinde olana bel bağlamaması şeklinde de yorumlamıştır.

---

[425]Kuşeyri, *Kuşeyri Risalesi,* s. 220.; Cebecioğlu, *Tasavvuf Terimleri ve Deyimleri Sözlüğü*, s. 494.
[426]Kuşeyri, *Kuşeyri Risalesi,* s. 242.; Cebecioğlu, *Tasavvuf Terimleri ve Deyimleri Sözlüğü*, s. 494.
[427]El-Enfal, 8/2.
[428]Bekri, *Tefsirü'l-Bekri*, I, s. 456.
[429]Bekri, *Tefsirü'l-Bekri*, II, s. 48.
[430]Bekri, *Tefsirü'l-Bekri*, III, s. 369.
[431]Bekri, *Tefsirü'l-Bekri*, III, s. 369.

Mutasavvıfımıza göre tevekkülün ilk şartı tevhittir. Kişi önce Allah'ı birleyip, ona iman etmeli sonrasında ona sonsuz bir güven içerisinde bulunmalıdır. En son aşaması ise sonuna kadar eylemi gerçekleştirme bilinç ve şuurunda olmalıdır. Kur'an-ı Kerim'de tevekkül kelimesi geçen her ayeti mutlak olarak Allah'a itimat olarak tefsir eden mutasavvıfımız, kişinin gayretini de ihmal etmemesi gerektiğini ifade etmiştir.

Tevekkül kavramını tefsir eden mutasavvıfımız yukarıda zikredilen şartlardan birisinin gerçekleşmediği zaman tevekkül olgusunun eksik ve sorunlu olduğunu ifade etmiştir. Psikolojik olarak da tevekkül kelimesinin insanı rahatlatıp insana huzur verdiği düşünüldüğünde tevekkülü bu manada anlayıp, hayata tatbik edildiği takdirde insanın dünya saadeti sağlanmış olacaktır.

Bekri tevekkülün yalnızca Allah'a yapılması gerektiğini, güvenilecek ve dayanılacak varlığın yalnız Allah olduğunu ifade etmektedir. Allah'ın her şeye kâfi olduğunu onun dışındakilere bel bağlamanın anlamsız ve beyhude bir uğraş olduğunu söylemektedir. Bekri'nin özellikle rızık, hastalık, zorluk, fakirlik kavramlarını tevekkül ile ilişkilendirse de kanaatimizce bu Bekri'nin yalnız bu kavramlar özelinde tevekkülün gerçekleşeceği diğer alanlarda böyle bir ilişkinin gerçekleşmeyeceğini ifade etmek olmadığıdır. Zira insan her an ve alanda Allah'a güvenmekle sorumludur.[432]

Mutasavvıfımız tevekkül kelimesini rıza kavramı ile özdeşleştirerek arasındaki sıkı ilişkiye dikkat çekmiştir. İnsan rabbine güvenip dayanır, ondan gelen güzel her şeye şükrederken, bela, sıkıntı gibi görünen şeyler karşısında ise sabreder ve rıza gösterir. Kişi Allah'ın koyduğu kanunlar neticesinde meydana gelen birtakım olaylardan dolayı bunu bir imtihan olarak görüp bu olay karşısında sabretmek ile yükümlüdür. Bu bağlamda tevekkül edip rıza göstermek kulun rabbine karşı kulluk vazifesidir.

Bekri'ye göre kişi başına gelen hastalık, rızık, fakirlik gibi konularda birtakım maddi sebeplere bağlanmış görünse de aslında mümin kişi hakikatte Allah'a güvenmiş ve ona itimat etmiştir. Sebeplere sarılıyor gibi görünmesi onun mecâzi anlamda bir güvenme olduğunu hakikatte gerçek güven duyulan varlığın Allah olduğunu ifade etmiştir. Çeşitli zorluklar karşısında tevekkül ve rıza gösteren kullarını yüce Allah'ın bir an bile rahmet elini üzerlerinden çekmeyeceğini, dünya ve ahirette onların yardımcısı olacağını da eklemiştir.[433]

[432]Bekri, *Tefsirü'l-Bekri*, III, s. 416, 448, 513.
[433]Bekri, *Tefsirü'l-Bekri*, III, s. 310, 336, 345.

3.4. Kanaat

Kanaat, yukarıda değindiğimiz tevekkül kelimesi ile doğrudan bağlantılı bir ıstılah olarak karşımıza çıkar. Sözlükte *"payına razı olma, ikna olma, yetinme, reddetmeme, kabul etme"*[434] gibi anlamlara gelen bir mastardır. Zemahşeri ise kavramın *"ekneâ"* kelimesinden türediğini ve "çocuğun ellerinden birini kafasının üstüne koyduğu"[435] şeklinde farklı bir yorum getirmiştir. Istılahı manada ise, "Kişinin azla yetinip, yaşamak için zaruri ihtiyaçlar dışında, tüm nefsani istek ve arzulardan uzak durması, başkalarının elindekine göz dikmemesi ve hırstan kurtulması olarak tanımlanmıştır."[436]

Sülemi (ö. 421/1021) zikir, zühd, ibadetlerle iştiğal, insanlara ihtiyaç duymamak, kanaat, az yemek, az uyumak, az konuşmak, fakirleri gözetmek, şehvete galip gelmek, mücâhade, halvet, murakabe[437] gibi kavramları tasavvufun şartları arasında zikretmiştir. Bu da kanaatin tasavvuf için ne kadar mühim bir kavram olduğunu gözler önüne sermektedir. Necmeddin-i Kübra (ö. 618/1221) ise "yaşamak için zaruri olanlar dışındaki şeylerden azami ölçüde uzak durmak olarak tanımlamıştır".[438]

İbn Arabi (ö. 638/1240) ise farklı tarzda ve anlayışta "Kanaat, fazlasını istemeyerek elde bulunanla yetinmek değildir. Kanaat her durumda istek eylemini terk etmektir."[439] İsteğe karşı nötür olmak olarak yorumlamıştır. Kanaat kavramı, Kuran-ı Kerim'de lafız olarak geçmemesine rağmen hadisi şeriflerde örneği pek çoktur. Hz. Peygamber'in "*Ey Allah'ım! Muhammed ailesinin geçimliğini yetecek kadar kıl."*[440] duası yine "*Uhud dağı kadar altınım olsa, onu iki gün elimde tutmak istemez ve onu ihtiyaç sahiplerine vermek isterdim"*[441] buyruğu, onun kanaate verdiği önemi, giydiği

---

[434]Cebecioğlu, *Tasavvuf Terimleri ve Deyimleri Sözlüğü*, s. 268; Ragıb el-İsfehani, *Müfredât,* s. 414; İbn Manzur, *Lisanu'l-Arab,* V, s. 3754; Cürcâni, *et-Ta'rifât*, s. 179; Çağrıcı, Mustafa, "Kanaat"*, (DİA),* XXIV, İstanbul 2001 s. 289, ss. 289-290.
[435]Zemahşeri, Ebu'l-Kâsım Mahmud b. Amr b. Ahmet, *Esâsu'l-Belağa*, nşr. Daru'l-Kütübü'l-İlmiyye, Beyrut 1997, II. s. 104.
[436]Cebecioğlu, *Tasavvuf Terimleri ve Deyimleri Sözlüğü*, s.268; Ragıb el-İsfehani, *Müfredât,* s. 414; Çağrıcı, "Kanaat", s. 289.
[437]Sülemi, Ebu Abdurrahman Muhammed b. Hüseyin, *el-Mukaddime fi't-Tasavvuf*, thk. Yusuf Zeydan, nşr. Daru'l-Cîl, Beyrut 1999, s. 72.
[438]Kübra, Necmeddin, *Usûlü Aşere* (Tasavvufi Hayat), çev. Mustafa Kara, Dergâh Yayınları, İstanbul 1996, s. 75.
[439]İbn Arabi, Ebu Abdullah Muhyiddin Muhammed b. Ali, *el-Fütuhâti'l-Mekkiyye*, nşr. Dâru'l-Kütübü'l-İlmiyye, Beyrut 1999, III, s. 297.
[440]İbn Hıbban, Ebu Hatim Muhammed b. Ahmet el-Busti, *Sahihu İbn Hıbban*, I-XVIII, nşr. Müessetü'r-Risâle, Beyrut 1993, XIV, s. 254.
[441]Ahmet, Ebu Abdullah b. Hanbel eş-Şeybâni, *Müsned*, thk. Şu'ayb el-Arnavût, I-L, Müessetü'r-Risâle, Beyrut 1995-2001, I, s. 359.

bir hırkası, üstünde bir yastık bulunan sediri, bir parça yulafı, bir su kırbası, bir de namaz kılacağı seccadesi[442]nin bulunuşu kanaatkâr bir yaşam sürdüğüne örnektir. Onun insanın yiyeceği konusunda uyarısı ve karnın üçte birini[443] doldurması tavsiyesi kanaatkârlık örneği sunmaktadır. Bir keresinde Hz. Peygamber, Ebu Hureyre'ye "*Acıktığın zaman sana bir ekmek bir bardakta su yeter. Bundan sonra dünya helak olsun*."[444] tavsiyesinde bulunması da kanaatin önemini açıkça ortaya koymaktadır.

Ahlak ve tasavvuf kitaplarında kanaatin ruhi bir eylem olarak karşımıza çıktığı görülür. İbn Hıbban (ö. 354/965)'ın "Kanaat, kalptedir; kalbi zengin olanın eli de zengin olur, kalbi yoksul olanın mal çokluğu ona fayda vermez." sözü ile rûhi olan tarafa atıf yaptığı görülür.[445] Mâverdi Kanaatin üç basamağını ifade eder; "Birincisi, dünyada ihtiyacın kadar olana yetinmek fazlasını istememek, ikincisi, kullanıp değerlendireceğin kadarını elinde tutmak fazlasını elden çıkarmak, üçüncü ve sonuncusu imkân dâhilînde olan şeyleri istemek ve fazlasının peşinde koşarak kendini yormamaktır."[446] Mâverdi, zenginlik hırsına bulaşanları, kötü isteklerini tatmin için az olana kanaat etmeyenleri eleştirmiş yoksa yoksulluğa, sefalete ülkenin helakine sürükleyecek yanlış kanaatini onaylamış değildir.[447]

Bişr el-Hâfi, (ö. 227/841) kanaatin "yalnız müminlerin kalbine yerleşen padişah[448] olduğunu" söylemiştir. Kettani (ö. 1303/1857) ise "hırsı terk edip yerine kanaat koyan kimsenin izzet ve şeref sahibi olacağını"[449]ifade etmiştir. Beyazıt Bistâmi (ö. 234/848)'ye içinde bulunduğu makama nasıl nâil olduğu sorulunca, "içimdeki dünyevi istekleri topladım ve onları kanaat ipi ile sımsıkı bağladım, sadakat mancığına koydum ve ümitsizlik kuyusuna attım, rahat ettim"[450] cevabını vermiştir. Levni (ö. 1280/1848)'de bu bağlamda şöyle bir beyit kaleme alarak, "Aza kanâ'at et, olma tamahkâr, Ucuz satan tezek satar."[451] kanaate vurgu yapmıştır.

---

[442]Müslim, Ebu'l-Hüseyin Müslim b. el-Haccac el-Kuşeyri, *Sahih-i Müslim*, I-V, Beyrut t.s, Talak, 30.
[443]Tirmizi, Ebu İsa Muhammed b. İsa b. Sûre, Süneni't-Tirmîzi, I-V, Beyrut t.s, Zühd, 47.
[444]Beyhaki, Ebu Bekir Ahmet b. el-Hüseyin, Şuabu'l-İman, thk. Abdulali Abdulhamid Hâmid, nşr. Mektebetü'r-Rüşd, Riyad 2003, XIII, s. 12; Buhârî, Ebû Abdillah Muhammed b. İsmâil, el-Câmiu's-sahîh, Dâru İbn Kesîr, Beyrut 2009. s. 694.
[445]Çağrıcı, "Kanaat", s. 290; Altunkaya, Mustafa, Tasavvuf (Sûf Hareketi) Tarihi, Çıra Yay., İstanbul 2016. s. 97.
[446]Çağrıcı, "Kanaat", s. 290; Maverdi, Ebu'l-Hasen Ali b. Muhammed b. Habib el-Basri, *Edebi'd-Dünya ve'd-Din,* thk. Yasin es-Sevvas, nşr. Dâru İbn Kesir, Beyrut 2018, s. 415.
[447]Çağrıcı, "Kanaat", s. 290.
[448]Kuşeyri, *Kuşeyri Risalesi,* s. 281.
[449]Kuşeyri, *Kuşeyri Risalesi,* s. 282.
[450]Kuşeyri, *Kuşeyri Risalesi,* s. 283-284.
[451]Cebecioğlu, *Tasavvuf Terimleri ve Deyimleri Sözlüğü*, s. 268; Ankaravî, İsmail, Minhâcu'l-Fukarâ, haz. Saadettin Ekici- Meral Kuzu, İnsan Yay., İstanbul 2005. s. 115.

Bekri, Bakara suresi 201. ayeti tefsir ederken, *"Dünyadaki iyiliğin, sağlık, yeteri kadar maişet/geçimlik, güzel ve sâlihâ eş, amel ile desteklenen ilim, ahirette ise, cennet, mükâfat ve rahmet olarak"* kişiye dünyada verilen şeylerin en güzeli bu nimetler olduğunu bunlardan fazlasının gereksizliğini ifade ettikten sonra, cehennem azabından korunmasını da şehevi arzulardan korunmasına bağlamaktadır.[452] Nahl suresindeki *"iyi kimselerin mükâfatını işlemiş olduklarının en güzeli ile vermenin,"* "helal rızık, kanaat, itaat içinde yaşama ve bunlara sahip olanın lezzeti olarak daha lezzetli olanı tercih edeceğini, bu lezzetinde cennet ve cennette Allah'ın cemâlinin müşahedesi olduğunu"[453] ifade etmektedir. Hac suresi 36. ayette yer alan kurbanın kesilmesi ve yenilmesinden bahseden ayette, Bekri "iffetli bir şekilde kimseden istemeden oturup evde yenilmesinden bahsederken, isteyenlere de bu paydan verilmesi gerektiği şeklinde tefsir etmektedir.[454]

Bekri kanaati yetinme, payına rıza gösterme şeklinde tanımlayıp, kişinin elinde olana rıza göstermesi ve durumundan şikâyet etmemesi gerektiğini söylemektedir. Zühd, kanaat, tevekkül ve rıza kelimelerini birbiri ile bağlantılı olduğu şeklinde intiba uyandıran mutasavvıfımız, zühdün kanaat sahibi olmaktan geçtiğini ve dünya, ahiret mutluluğunun kanaat sahibi olmakla sağlanacağını ifade etmektedir.[455]

Mutasavvıfımız kanaatin gerçekleşme şartını mutlak olarak Allah'a güvenip yalnızca ona dayanmaya bağlayıp, kanaat konusunda haddi aşınca Allah'ın koyduğu sınırları aşma tehlikesi ile karşı karşıya kalınacağını ifade etmektedir. Kişi kanaat sahibi olarak, Allah'ın rızasını kazanacağı aksi takdirde öfkesini üzerine çekeceğini söylemektedir.

Bekri, kişinin elinde olana kanaat etmesi olmayana ise sabır ve rıza göstermesi gerektiğini söylemektedir. Kanaate riayet edildiği takdir de hırs, kıskançlık, kin gibi birtakım kötü duyguların kendiliğinden yok olup gidecek ve insanın uzun vadede planlar yapmaktan kurtulup kalbi huzurla dolacaktır.

Mutasavvıfımız kanaatin sosyal anlamda da önemli bir kavram olduğunu, toplumda kardeşinin, komşusunun, akrabasının elindekine göz dikmeyen kimselerin olmaması o toplumu daha erdemli ve daha yaşanır kılacağından söz etmektedir. Kanaat

[452]Bekri, *Tefsirü'l-Bekri*, I, s. 120.
[453]Bekri, *Tefsirü'l-Bekri*, II, s. 222.
[454]Bekri, *Tefsirü'l-Bekri*, II, s. 368.
[455]Bekri, *Tefsirü'l-Bekri*, II, s. 396, 403, 414.

sahibi kimsenin asla fakirleşmeyeceğini onu Allah'ın kendi katındaki rahmet ve lütfu ile zenginleştireceğini haber vermektedir.[456]

3.5. Uzlet

Uzlet kelimesi zühd ile bağlantılı olsa da ikisi farklı şeylerdir. Uzlet sözlükte, *"bir kenara çekilmek, alâkayı kesmek, halktan uzaklaşmak, ayrı yaşamak, beden ve düşünce itibari ile ayrı olmak"*[457] gibi anlamlara gelir. Terim olarak, "bir zahid veya mutasavvıfın Allah'a daha fazla ve daha samimi ibadet edebilmek için, kendisini Allah'a vermesidir."[458] Bazen bu hal ıssız yerlere çekilmekle gerçekleşir.[459] Tebettül, halvet, vahdet, inziva, infirad, inkıta gibi kavramlar da bu anlamda kullanılır.[460] Uzletin amaçlarından birisi de dünyayı kalpten çıkarmaktır. O dünya sevgisi hakkında her kötülüğün başı buyurmuştur.[461] Abdulkâdir Geylani (ö. 561/1166)'de "Dünyayı kalbinden çıkar. İster onu elinde tut ister cebine koy sana bir zarar vermez"[462] buyurarak dünya sevgisinin kalpte olmaması gerektiğini savunmuştur.

Mutasavvıflar uzletin farklı şekillerini ifade etmişlerdir. Sühreverdi'ye göre "birisi farz diğeri fazilet olarak iki türlüdür." Kötü huylardan ayrılmak farz, anlamsız ve boş işlerden uzlet ise fazilettir. Hak için bir kimsenin yalnızlığı tercih etmesi, zihnini ve kalbini arındırma isteği de uzlet olarak adlandırılmıştır.[463] Serî Sakati (ö. 251/865), "bir kimsenin dertlerinin azalması, sıkıntılarının hafiflemesi için, kalp ve beden rahatlığını sağlaması için uzleti tavsiye ederken", Hâris el-Muhâsibi, "insanlarla gereğinden fazla birlikte olmanın sakıncalı olduğuna dikkat çekerek, düşmanlık, günah ve öfkelerin bundan kaynaklandığını söylemiştir."[464]

Tüsteri'ye göre, "bir mutasavvıfın, halk içinde bulunması zillet, ayrı tek başına olması izzettir."[465] Ebu Tâlip el-Mekki, uzletin, "kalbin halktan boşaltılmasına, düşüncenin yalnızca yüce yaratıcıda odaklanmasına ve azmin kuvvetlenmesine[466]

---

[456]Bekri, *Tefsirü'l-Bekri*, II, s. 504, 658, 664.
[457]Uludağ, Süleyman, "Uzlet", (*DİA)*, XXXXII, İstanbul 2012, s. 256, ss. 256-257; Cevherî, *es-Sıhah,* V. s. 1763; Cürcâni, *et-Ta'rifât*, s. 150; Cebecioğlu, *Tasavvuf Terimleri ve Deyimleri Sözlüğü*, s. 505.
[458]Uludağ, "Uzlet", s. 256.
[459]Uludağ, *Tasavvuf Terimleri Sözlüğü*, 206, 498.
[460]Uludağ, "Uzlet", s. 256.
[461]Ebu Nuaym, Ahmet b. Abdillah el-İsbehâni, *Hilyetü'l-Evliya*, I-X, Beyrut 1405, VI, s. 388.
[462]Eraydın, Selçuk, *Tasavvuf ve Tarikatlar*, İFAV Yayınları, İstanbul 1997, s. 175.
[463]Uludağ, "Uzlet", s. 257.
[464]Uludağ, "Uzlet", s. 257.
[465]Uludağ, "Uzlet", s. 257
[466]Mekki, Ebu Tâlip, *Kûtu'l-Kulûb*, thk. Mahmud b. İbrahim b. Muhammed er-Rıdvâni, I-III, nşr. Mektebetü Daru't-Turâsi'l-Arap, Kahire 2001, I, s. 279-280.

yardımcı olacağını" ifade etmiştir. Bazen bu durumda aşırılığa kaçanlar olmuş, tüm hayatını dağlarda, ormanlarda, mağaralarda geçirmişlerdir. Bu tipler mutasavvıflar tarafından eleştirilmiştir. Çok şiddetli ve aşırı eleştirenler arasında İbn Cevzi, İbn Teymiyye gibi âlimler de vardır.[467] Özellikle İbn Teymiyye, uzleti, ezan işitilmeyen, camii bulunmayan yerlerde yapanların, şeytan kaynaklı birtakım haller gördüklerini söylemiştir.[468]

Ulema uzlet için edepler tayin etmişlerdir. Bunlar tevhit akidesini sağlamlaştıran ilimler öğrenmek, ilim öğrendikten sonra amellerini sağlam temellere inşa etmek için, farzlarını eda etmekle ilgili malumatlar öğreten fıkıh öğrenmektir.[469] Sühreverdi bu şartları 7'ye çıkarmıştır:

1. Dünyadan (mâsivâdan) tamamen ayrılmak.
2. Elbise ve namazgâhın temizliği.
3. Boy abdesti alarak iki rekât namaz kılmak.
4. Allah'a tövbe etmek ve içinde kin, öfke bulundurmamak.
5. Cuma ve cemaat namazlarında cemaate katılmak.
6. Uzlette, namaz, kuran ve zikirle meşgul olmak.
7. Gündüzleri oruç tutmak.[470]

Niyazi Mısri'nin "Bir zaman yüz virme dünya ehline, uzletde ol, Akl û fikrün bir yire cem'it yüzüne çek nikâb. (Bir müddet dünyalıklara yüz verme, uzlette kal, aklını ve düşünceni tek yere topla, yüzünü ört.)"[471]beytinde uzlet izleri görmek mümkündür. Bekri ise uzleti yukarıdaki görüşlerdeki uzletle anlamdaş olarak değerlendirmektedir. Bekri insanlardan uzak olunca Allah'a yakın olunacağını,[472] Allah ile beraberliğin tüm beraberlikten üstün olduğunu[473] bununla beraber halk içinde Hak ile birlikte olunması gerektiğini aksi takdirde koyu bir karanlığın içinde kalınacağını[474] ifade etmektedir. Bekri'nin uzlet için şart veya adaba dair bir malumata rastlanmasa da uzletin mahiyetine

[467]Mekki, *Kûtu'l-Kulûb,* s. 280.; Uludağ, "Uzlet", s. 257
[468]Kuşeyri, *Kuşeyri Risalesi,* s. 214.; Uludağ, "Uzlet", s. 257
[469]Kuşeyri, *Kuşeyri Risalesi,* s. 214.
[470]Sühreverdi, Ebu Hafs Şihabüddin Ömer b. Muhammed, *Avârifü'l-Meârif*, thk. Semir Şems, nşr. Dâru Sadr, Beyrut 2010, s. 158; Gökcan, Mansur, *Temel Ahlâki Prensipleriyle Tasavvuf*, Harf Eğitim Yayıncılık, Ankara 2017, s. 139.
[471]Sühreverdi, *Avârifü'l-Meârif*, s. 159; Cebecioğlu, *Tasavvuf Terimleri ve Deyimleri Sözlüğü*, s. 505.
[472]Bekri, *Tefsirü'l-Bekri*, I, s. 162.
[473]Bekri, *Tefsirü'l-Bekri*, I, s. 205.
[474]Bekri, *Tefsirü'l-Bekri*, II, s. 140.

dair yeteri kadar bilgi vermektedir. Bekri'nin yaşamında da diğer mutasavvıfların yaşamında görülen zâhidâne ve dünyaya karşı ilgisiz tavır görülmektedir. Hayatını ele alırken, oğlunun babası hakkındaki sözleri düşünülürse, oğlunun onun hakkında yaptığı zâhidâne bir hayat yaşadı, dünyaya önem vermedi gibi yorumların çok da isabetsiz olmayacağı görülecektir.

Bekri uzleti, Allah'ın rızası ve onun sevgisini kazanma adına insanlardan uzaklaşarak yalnız kalma eylemi olarak değerlendirmektedir. Kişinin kalbi, zamanla dünyaya karışmak, insanlarla birtakım boş söz ve fiillerle vakit geçirmekle kirlenir. İnsan bu yüzden kendisi ile baş başa kalıp, Rabbini anıp, ruhunu arındıracağı zamanları arar. İşte uzlet, mutasavvıfımıza göre böyle zamanlarda kulun yaratıcısına kaçışıdır.[475]

Mutasavvıfımız, uzleti ruhbanlıktan ayırır. Kişi ruhbanlıkta tamamen ilişkisini keser ve bu kesme işi ömür boyu sürer. Fakat Bekri'ye göre uzlette olan kişi, Allah'a karşı ibadet ve kulluk vazifesini yapmakla yükümlüdür. Uzlette de ömrünün sonuna kadar devam edemez. Kendisinden emin olduğu ve ruhunu arındırdığına emin olduğu zaman uzlete son vermekle yükümlüdür.

Bekri'ye göre kişinin uzlet için bir mekâna gitmesine gerek yoktur. İnsanlar içerisinde Rab ile baş başa kalarak da uzleti tamamlayabilir. Uzlette asıl olan kişinin kalbini Rabbine bağlayıp dünyanın cezbedici duygusunu kalbinden söküp atmasıdır. Bu şekilde ona layık bir kul olacak ve Allah'ın rızasını kazanacaktır. Bu görüşü ile müntesibi olduğu Kâdirî tarikatından ayrılmaktadır. Kâdirî tarikatının aslında olduğu gibi 40 gün bir yerde kapalı kalıp oruç tutarak vaktini geçirmenin[476] aksine Bekri, kişinin yalnız, özel bir mekân olmaksızın, Rabbi ile baş başa kalarak Rabbini çokça zikrederek uzletini tamamlayabileceğini ifade etmektedir.

Uzlet için belirli ritüeller zikretmeyen mutasavvıfımız, kişinin yalnızca kalbini uzlete hazırlamasını, uzlet boyunca dilinde ve kalbinde Allah'ın isminin devamlı çağlamasını ve kendisini nefsinden muhafaza etmesinin gerekliliğini savunmuştur. Kanaatimizce uzlet, Bekri'nin zihin dünyasında kalbi ve ruhu arındırıp erdemli bir kişiye dönüştüren ahlâki bir eylemdir. Kişi bu vesile ile toplumda ve kendi ruhunda huzur ve refah içinde yaşar.

---

[475]Bekri, *Tefsirü'l-Bekri*, I, s. 124, 138.
[476]Eraydın, *Tasavvuf ve Tarikatlar*, s. 435.

3.6. Zikir

Sözlükte, *"bir şeyi hatırlamak, anmak, aklına bir şeyin gelmesi, zihinde bir şeyin var olması gibi manalara"*[477] gelen zikir, terim olarak, Allah'ı anmak ve onu unutmamak, gaflet meydanından müşâhade alanına çıkışı ifade eder.[478] Zikrin pek çok tanımı yapılmakla beraber mutasavvıfımızın görüşü özelinde değerlendirmek amacında olunduğundan genel hatları ile değinilecektir. Mutasavvıflar üç çeşit zikrin olduğunu ifade etmişlerdir. Bunlar;

a. Dilin zikri
b. Kalbin zikri
c. Sırrın zikri[479]

Zikrin mâhiyetine göre tanımın da değişmektedir. Zikredenler açısından başka bir tasnife tutulduğunda karşımıza üç çeşit zikir çıkmaktadır.

1. Zâhir ehlinin zikri: Şeriate riayet ve ibadetlere özen göstermek olarak tanımlanır.
2. Tasavvuf ehlinin zikri: Allah'a ulaşma arzusu olarak ifade bulan zikir çeşididir.
3. Âriflerin zikri: Nefisten tamamen soyutlanıp nurani surete bürünmektir.[480]

Kur'an-ı Kerimde zikir kelimesi pek çok anlamda kullanılmıştır. "Hamd, tesbih, tekbir, tehlil, tefekkur bu manalardandır."[481] Mutasavvıfların zikretmekte ki hedefi, Allah'ın zatı, isimleri, ihsanın bolluğu gibi hususlarda kalbi canlı tutmak[482] olduğu söylenebilir. Tarikatlar zikri yapılış tarzlarına göre oturarak (kuûdi), diz üstü (yarı kıyâmi), ayakta (kıyâmi) diye isimlendirmektedirler.[483]

Bir başka şekilde zikrin cehri veya hafi olması yönünden taksimi yapılır. Silsileleri, Hz. Ali vesilesiyle Hz. Peygambere ulaşanları cehri zikri benimserken, Hz.

---

[477]Kuşeyri, *Kuşeyri Risalesi,* s. 230.; Cebecioğlu, *Tasavvuf Terimleri ve Deyimleri Sözlüğü*, s. 546; Ragıb el-İsfehani, *Müfredât,* s. 185; Öngören, Reşat, "Zikir", (*DİA*), XXXXIV, s. 409, ss. 409-412.
[478]Kuşeyri, *Kuşeyri Risalesi,* s. 229.; Cebecioğlu, *Tasavvuf Terimleri ve Deyimleri Sözlüğü*, s. 546; Öngören, "Zikir'', s. 409.
[479]Sühreverdi, *Avârifü'l-Meârif*, s. 120.; Cebecioğlu, *Tasavvuf Terimleri ve Deyimleri Sözlüğü*, s. 546.
[480]Sühreverdi, *Avârifü'l-Meârif*, s. 121.; Öngören, "Zikir", s. 410.
[481]Mekki, *Kûtu'l-Kulûb,* s. 156.; Öngören, "Zikir", s. 409.
[482]Mekki, *Kûtu'l-Kulûb,* s. 158.; Öngören, "Zikir", s. 410.
[483]Sühreverdi, *Avârifü'l-Meârif*, s. 121.; Öngören, "Zikir", s. 410; Bâlî Efendi, Sofyalı, 7 Makam 7 Nefs, haz. Muhammed Bedirhan, Hayy Kitap Yay., İstanbul 2003. s. 89.

Ebu Bekir vesilesi ile ulaşanlar hafi zikri benimsemişlerdir.[484] Mutasavvıfımız da hafî zikri benimsemiştir.[485]

Mutasavvıfımızın zikir konusunda sistematik bir yol izlediği görülmektedir. *"Zikir"* kelimesine Bakara suresi 152. âyette "Allah'ı anmayı ona itaat olarak ele alırken onun zikretmesini de sevapla olacağı şeklinde anlamlandırdıktan sonra, "*Kulum beni tek başına anarsa ben de onu tek başıma anarım, o beni bir topluluk içinde anarsa ben de onu daha hayırlı bir topluluk içerisinde anarım"*[486] kutsi hadisine yer vererek zikir meclislerine atıf yapmaktadır.[487]

Bekri, Hz. Meryem'in kıssasının anlatıldığı ayetlerde, "Hz. Meryem'in bir alamet istemesi sonra üç gün kimse ile konuşmaması, yalnızca jest ve mimiklerle haberleşmesi"[488] ayetinde zikir kelimesinin salat olarak ve üç gün ve gece, akşam güneşin zevalinden batışına kadar olan zamanda; sabah ise fecirden kuşluk vaktine kadar ki sürede zikrin gerçekleşeceği şeklinde tefsir etmektedir.[489] Zikrin her halde yapılacağını, ayakta olabileceği gibi, otururken de bunun mümkün olduğunu söylemiştir.[490] "*sakın gafillerden olma*"[491] ayetini rabbini zikretmeyi unutanlar olarak tefsir edip, meleklerin tesbihinin, *"Sübhanallahi ve Bi Hamdihi"* olduğunu da eklemektedir.[492]

Kâfir bir toplulukla karşılaşıldığında onlara karşı zikrin hidayete ermeleri için dua olacağı görüşüne de yer veren[493] Bekri, zikrin kalbi sakinleştiren bir ilaç olduğu, kalplerin zikirle dünyalık arzulardan temizlenip huzur bulacağını söylemektedir. Zikrin Allah'a karşı onun azametini itiraf manasına gelebileceğini de tefsirinde beyan etmektedir.[494] Bekri, zikrin belirli bir zamanı olmaksızın her hal ve durumda olduğunu ifade etmekle beraber bazı zamanların, daha faziletli olduğunu, mesela; fecir vakti ve kuşluk vakti arası ile güneşin batmaya başladığı zamanla batana kadar ki o sürenin[495] diğer zamanlara oranla daha faziletli olduğu fikrini savunmaktadır. Bu süre içerisin de

[484]Eraydın, *Tasavvuf ve Tarikatlar*, s. 126.
[485]Bekri, *Tefsirü'l-Bekri*, I, s. 194.
[486]Müslim, Zikir, 2.
[487]Bekri, *Tefsirü'l-Bekri*, I, s. 94.
[488]Âli İmran, 3/40.
[489]Bekri, *Tefsirü'l-Bekri*, I, s. 194.
[490]Bekri, *Tefsirü'l-Bekri*, I, s. 272.
[491]El-Araf, 7/202.
[492]Bekri, *Tefsirü'l-Bekri*, I, s. 453-454.
[493]Bekri, *Tefsirü'l-Bekri*, I, s. 468.
[494]Bekri, *Tefsirü'l-Bekri*, II, s. 259.
[495]Bekri, *Tefsirü'l-Bekri*, II, s. 332.

Hz. Peygamber'in şefaatine nail olmayı ümit etmektedir.[496] Zikrin bir ibadet boyutu bir de fazilet boyutuna vurgu yapan mutasavvıfımız, ibadet konusunda hac esnasında kurban kesilirken ve o aylarda yapılan zikrin teşrik tekbirleri kısmına girdiğini, namazlarda ise *"Sübhânallah ve Elhamdülillah"* lafızlarının da aynı kapsamda değerlendirildiğini ve ibadet boyutunun olduğunu, fakat mutlak anlamdaki zikrin her anda ve mekânda olacağını ifade etmektedir.[497]

Bekri, Kalplerin dünyaya meyletmesi ile kararıp, sertleşeceğini, kalplerin yumuşamasının tek yolunun Allah'ı çok zikretmekten geçtiğini söylemektedir.[498] Cuma suresinde[499] geçen zikir kelimesinin Cuma namazı manasında olduğu ve o vakitte alışverişi, çalışmayı, oyalanmayı terk edip cumaya gidilmesinin zaruri olduğunu aksi takdirde kazandığının haram olma riski ile karşı karşıya geleceğini ifade etmektedir.[500]

Müzzemmil suresi 7. ayette geçen zikir kelimesini ise Kuran okumak olarak değerlendiren mutasavvıfımız, *"Bismillahirrahmanirrahim"* diyerek her işe başlanılması gerektiğini ifade etmektedir.[501] Bekri zikrin en faziletlisinin gizli ve fısıltılarla yapılmasını bir özür bulunmadıkça sesin yükseltilmesini hoş olmayacağı görüşünü savunurken, Kâdiri tarikatından bu konudaki görüşünden ayrılıp[502] Nakşibendi tarikatına bu hususta yaklaşmaktadır. Zaruri durumda açıktan zikir yapılabileceğini de unutmamak gerektiğini paylaşmaktadır.[503]

Mutasavvıfımızın zikir ile alakalı görüşlerini sistematik düzende ele alınca mutasavvıfımız zikri, anmak, hatırlamak, dua anlamlarında ele almaktadır. Zikrin bir cehri bir de gizli olan kısmına işaret etmektedir. Konuşamayan kimselerin de zihninden düşünerek, Allah'ı anabileceğini söyleyerek diğer mutasavvıflardan ayrılmaktadır. Zira zikir, kalpleri iyileştiren bir ilaçtır. Bu yüzden herkes bu ilaçtan nasibini almalıdır.

Bekri zikre büyük önem vermiştir. Hatta diyebiliriz ki her bir ayeti zikirle ilişkilendirerek tefsir etmiştir. Kanaatimizce zikrin bu kadar değerli olmasının altında yatan temel etken, kul ile Allah arasındaki sıcak ilişki ve kopmaz bağ olsa gerek. Çünkü mutasavvıfımızın ifadesi ile kâfir topluluk olan kimselere dahi zikir ile bir hidayet

[496]Bekri, *Tefsirü'l-Bekri*, II, s. 332.
[497]Bekri, *Tefsirü'l-Bekri*, II, s. 369.
[498]Bekri, *Tefsirü'l-Bekri*, III, s. 322.
[499]El-Cuma, 62/9.
[500]Bekri, *Tefsirü'l-Bekri*, III, s. 358.
[501]Bekri, *Tefsirü'l-Bekri*, III, s. 410.
[502]Eraydın, *Tasavvuf ve Tarikatlar*, s. 435.
[503]Bekri, *Tefsirü'l-Bekri*, I, s. 416.

vesilesi olabileceği ifade edilmiş, kalpleri sertleşen ve kararan müminler için de kalpleri yumuşatan ve arındıran en önemli kavram olduğuna vurgu yapılmıştır.[504]

Bekri zikri 2'ye ayırmıştır. Gizli olanı yukarıda zikrettiğimiz şekliyle, düşünce ve birtakım jest-mimiklerle yapılabileceğini söylemiştir. Cehri zikre gelince bunun için Peygamber efendimizin nebevi kelamı özelinde birtakım lafızlar ortaya koymuştur. Bunlar; *"Sübhânallah, Elhamdülillah, Sübhanallah, Elhamdülillah, Lâ İlâhe İllallah, Allâhuekber, Lâ Havle ve-Lâ Kuvvete İllâ Billahi'l-Aliyyi'l-Azim, Sübhâneke Allahümme Bi Hamdike Eşhedü En-Lâ İlâhe İllallah Estağfiruke ve Etûbu İleyke' gibi lafızardır. Meleklerin de 'Allahümme Salli Alâ'l-Mü'minîne"* şeklinde zikirlerinden bahseder.

Mutasavvıfımız zikri belli bir şarta, mekâna ve zamana bağlamamakla beraber, bazı vakitlerin daha faziletli olabileceğini söylemiştir. Kişi ayakta, oturarak, yan üstünde, uzanarak zikirde bulunabileceği gibi câmi, ev, sokak, cadde veya farklı mekânlarda da zikredebilir. Kişinin zikrinin daha anlamlı olmasını seher vakitlerinde meleklerle aynı anda zikirlerin denk gelmesine bağlayan mutasavvıfımız, namazlarda zikrin daha hoş ve makbul olacağına da işaret etmiştir.

3.7. Teveccüh

Teveccüh, sözlükte *"yönelme, öz alaka, sığınma gibi anlamlara geldiği gibi,[505] kişinin Hakkın dışında bir varlığa çağıran her şeyden yüz çevirerek, ölü gibi, tüm benlik ve ruhu ile Allah'a yönelmesi şeklinde de tanımlanmıştır."*[506] Bir başka terim anlamı olarak, mürşidin kalbini Allah'a sâlikin ise şeyhine bağlaması[507]şeklinde tanımlanmıştır. Bu ritüelin, şeyhin bütün manevi gücünü kullanarak müridin kalbine yönelmesi ve feyzi ona aktarması şeklinde gerçekleştiğini söyleyebiliriz. Bu müridin gönlünde yeşeren bir bitkiye benzetebilir, müridin ruhunda kabiliyet ve kapasitenin artması şeklinde meydana gelir. Mürit bu şekilde mürşidinin vasıflarını elde etmiş olur ve bu ritüele teveccüh-i kalbi adı verilir.[508]

---

[504]Bekri, *Tefsirü'l-Bekri*, I, s. 135, 152.
[505]Cebecioğlu, *Tasavvuf Terimleri ve Deyimleri Sözlüğü*, s. 493; Haşimi, Yakut Haşemi, *Seyyid Sıbğatullah Arvâsi ve Tasavvufi Görüşleri* (Yüksek Lisans Tezi), Sakarya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Sakarya 2020, s. 89; Hakkı, Erzurumlu İbrahim, İnsan-ı Kâmil, haz. Mevlüt Karaca, Hisar Yay., İstanbul ts. s. 201.
[506]Kübra, *Usulü Aşere Şerhleri,* s. 57.
[507]Yakut, *Seyyid Sıbğatullah Arvâsi ve Tasavvufi Görüşleri,* s. 89.
[508]Cebecioğlu, *Tasavvuf Terimleri ve Deyimleri Sözlüğü*, s. 494.

Teveccüh noktasında mutasavvıf için başka herhangi matlûb, mahbûb ve maksût kalmaz yegâne hedef Allah olur. Hatta denilir ki bu durumdaki bir mutasavvıfa peygamber ve nebilerin makamı arz edilse, bir an için Allah'ı bırakıp, ondan yüz çevirip onlara yönelmez.[509] Cüneyd-i Bağdâdi "bir derviş binlerce yıl Allah'a teveccüh etse, bir an ondan yüz çevirse, onun kaybettiği, kazandığından çok olur."[510] demiştir. Yunus Emre;

Derviş yunus hani geldi, teveccüh maşuka kaldı, Gönülde sevdügin buldı, anunla gönlini bağlar.[511] şiiri ile teveccühün altını çizerken, Sun'ullâh-ı Gaybî'de;

Kendini fehm it sakın sermâyen ibtal eyleme,

Gel me'âd ü mebda'un ilminde ilmihal eyleme,

Sen sana eyle teveccüh gayra ikbal eyleme,

Sen seni müşkil idinüp sen seni haileyle gel.[512] beyitlerini kaydetmiş ve tek teveccüh noktasının insanın kendisi olacağını ifade etmiştir. "Şayet aklıma yanlışlıkla senin dışında bir maksut gelirse, onu reddederim, sen benim kalbimin arzusu, isteğimin gayesisin; irademin, seçimimin ve hayretimin sonusun."[513] yine bu bağlamda, "sensiz geçen anın kazası olmaz. Ne mutlu ki, senin kazan dışında da takdir edilen bir şey yok."[514] denilmiştir. "Gittiğim her diyarda kalbim sana bağlıdır. Muhafız senin diyarında olmama müsaade etmiyor, etmesin. Bil ki senin diyarındayım."[515] beyiti de maşukun aşkından başka çaresi olmadığını ortaya koymaktadır. Kaynaklarda teveccühün nasıl olacağı ve adabından bahsedilmiş ve bunların, teveccüh yapılacağı günden başlayarak yeme ve içmenin yapılmaması, müritler sırt sırta vererek[516] oturması, gibi ritüeller olduğu zikredilmiştir.[517]

Mutasavvıfımız, teveccüh kelimesini yukarıda değindiğimiz gibi bütünüyle Allah'a yönelme manasında ele aldığını ve bu şekilde yorumladığını görmekteyiz. Mutasavvıfımız, Allah'ın müminlerin dostu ve yardımcısı olduğunu, kâfir ve münafıklara karşı müminlerin yalnızca Allah'a teveccüh etmeleri gerektiğini, Allah'tan başkalarının onlara fayda vermeyeceğini ifade etmektedir.[518] Bekri, Allah'ın her şeyi

[509]Kübra, *Usulü Aşere Şerhleri,* s. 57.
[510]Kübra, *Usulü Aşere Şerhleri,* s. 57.
[511]Sühreverdi, *Avârifü'l-Meârif*, s. 220.; Cebecioğlu, *Tasavvuf Terimleri ve Deyimleri Sözlüğü*, s. 494.
[512]Sühreverdi, *Avârifü'l-Meârif*, s. 221.; Cebecioğlu, *Tasavvuf Terimleri ve Deyimleri Sözlüğü*, s. 494.
[513]Kübra, *Usulü Aşere Şerhleri,* s. 75.
[514]Kübra, *Usulü Aşere Şerhleri,* s. 75.
[515]Kübra, *Usulü Aşere Şerhleri,* s. 75.
[516]Haşimi, Muhammed Saki, Arif Yolunun Edepleri, Semerkând Yayınları, İstanbul 2013, s. 123.
[517]Yakut, *Seyyid Sıbğatullah Arvâsi ve Tasavvufî Görüşleri,* s. 89.
[518]Bekri, *Tefsirü'l-Bekri*, III, s. 361.

işittiği ve ondan hiçbir şeyin gizli kalmayacağını zira Allah'ın bize şah damarımızdan daha yakın olduğu ve yalnızca ona yönelmek gerektiğini vurgular.[519] Herkesin gücü nispetinde onu anması gerektiği ve onun bu şekilde razı olacağını da eklemektedir.[520] Bekri, kulun Allah'a en yakın olduğu mahallin secde olduğunu ve orada her halde Allah'ı anılmasının müminlerin maslahatına uygun olacağını söylerken, Allah'a fısıltılarla yalvarıp yakarmanın önemini vurgulamaktadır.[521]

Bekri teveccühün Allah'a yönelmek olduğu konusunda yukarıda görüşlerine yer verdiğimiz mutasavvıflara katılmak ile beraber, bu yönelimin ölü gibi tüm benliği ve ruhu yokmuşçasına olmasına katılmaz. Mutasavvıfımıza göre kişi kalbi ile Allah'a yönelir ve bu teveccüh, iradî bir biçimde gerçekleşir.

Bekri'ye göre teveccüh beden ve kalp olmak üzere iki şekilde gerçekleşir. Kişi önce kalbi ile Allah'a yönelmeyi kast eder. Daha sonra bedenini ibadete hazırlar. Bu hazırlık ibadetin durumuna göre farklılık arz eder. Bekri, Allah'ın her an kulu ile beraber oluşunu, kulunu daima görüp gözetleyen, kulundan bir an olsun rahmet kanatlarını esirgemeyen, kuluna tek saniye nefsi ile baş başa kalma fırsatını vermeyen bir yaratıcı olarak tasvir eder.

Bekri Allah'ın kuluna onun her eylemini işitip görecek kadar yakın olduğunu ve bunun neticesi olarak da Allah'a hiçbir şeyin gizli kalmadığı ve bunun hiçbir zaman mümkün olmayacağını da söyler. Mutasavvıfımız, teveccühün kulun kendi iradesi ve gayreti ile yapılabileceğini söylemekle beraber bunun için bir şeyhe bağlanma ve onun feyzi ile kalbine teveccühün semeresinin yerleşmesi konusunda net bir ifade ortaya koymamaktadır. Kanaatimizce Bekri, teveccühün bireysel olması gerektiği ve sonucunun kulun gayreti ve Allah'ın takdiri ile belirleneceğini savunmaktadır.

Mutasavvıfımız, yukarda görüşlerine yer verdiğimiz bazı mutasavvıflar gibi teveccüh esnasında bir takım şatâhat tarzı cümlelere yer vermezken, mutasavvıfımızın teveccüh ile maksadı, kalp, beden, ruh, akıl ile Allah'a ibadete yönelip, onun kendisi ile olduğu bilincinden hareketle yaptığı eylemleri düzeltmek ve günahlarından arınma fırsatı elde etmektir.

[519]Bekri, *Tefsirü'l-Bekri*, III, s. 328-329.
[520]Bekri, *Tefsirü'l-Bekri*, I, s. 222.
[521]Bekri, *Tefsirü'l-Bekri*, I, s. 416.

3.8. Sabır

Sözlükte, engellemek, hapsetmek, güçlü ve dirençli olmak, birini bir şeyden alıkoymak, dayanmak, sebat etmek[522] anlamlarına gelen sabır kelimesi terim olarak, üzüntü ve sıkıntıdan kaynaklı, bela ve musibetler karşısındaki metanet duygusu[523] olarak tanımlanır. Allah'a ibadette süreklilik ve isyandan kaçışa da sabır denmiştir.[524] Sabır, Kuran-ı Kerim'de 5 yerde geçmekle beraber türevleri ile pek çok yerde geçmektedir.[525]

Sabır için çeşitli dereceler belirlenmiştir. Bunlar;

a. Sonunda yakalayacağı nimetlerin düşüncesi ile belalara sabretmek.
b. Allah'ın azabından korkarak, günahtan kaçınmak için sabretmek.
c. İtaat ve ibadet esnasında nefse yüklenen yük için sabretmek.[526]

İbn Miskeveyh, sabretmenin yiğitlik işi olduğunu savunurken, Ragıb el-İsfehâni, sabrı cismani ve ruhani olarak iki kısımda inceler.[527] Musibetler karşısında sabretmenin mi yoksa eldeki nimet karşılığında şükretmenin mi daha değerli olduğu konusunda farklı görüşler ortaya atılmıştır. Kimileri, şükür ve sabrın eşit olduğunu söylerken, bazıları (mutasavvıflar) sabrın daha üstün olduğunu, çoğunluk ise şükrün sabırdan üstün olduğunu ifade etmişlerdir.[528]

Kulun gücü ve kuvvetine dâhil olan şeylerle ilgili sabır ve kendi gücü ve kudreti olmaksızın sabır şeklinde iki çeşit sabırdan söz edilir ve kişinin kendi kazandığı şeylerde sabrın da Allah'ın emrettiği, şeylerde sabır ve Allah'ın yasakladığı şeylerde sabır olarak yine iki şekilde taksim edilir.[529] Hz. Ali "Başın gövdedeki yeri ne ise sabrın da imandaki yeri odur."[530] buyurmuştur. Sehl Tüsteri "Sabır, Allah Teâla'dan çıkış

[522]Çağrıcı, Mustafa, "Sabır", *(DİA*), XXXV, İstanbul 2008, s. 337, ss. 337-339; Kâşâni, Abdurrezzak, *Letaifu'l-a'lâm fî işarâtı ehli'l-ilhâm* (Tasavvuf Sözlüğü), çev. Ekrem Demirli, İz Yayıncılık, İstanbul 2004, s. 326; Seccâdi, Seyid Cafer, *Tasavvuf ve İrfan Terimler Sözlüğü*, çev. Hakkı Uygur, Ensar Neşriyat, İstanbul 2007, s. 392; Cebecioğlu, *Tasavvuf Terimleri ve Deyimleri Sözlüğü*, s. 409; Kübra, Necmeddin, Tasavvufî Hayat, çev. Mustafa Kara, Dergâh Yay., İstanbul 2015. s. 236.
[523]Çağrıcı, "Sabır", s. 337.
[524]Cebecioğlu, *Tasavvuf Terimleri ve Deyimleri Sözlüğü*, s. 409.
[525]Çağrıcı, "Sabır", s. 337; Ögke, Ahmet, vd., Tasavvuf El Kitabı, ed. Kadir Özköse, Grafiker Yay., Ankara 2017. s. 362; Öztekin, Hikmet Anıl, Sûfî Sözlük, Hayy Kitap Yay., İstanbul 2018. s. 141.
[526]Cebecioğlu, *Tasavvuf Terimleri ve Deyimleri Sözlüğü*, s. 409.
[527]Ragıb el-İsfehani, *Müfredât,* s. 277.; Çağrıcı, "Sabır", s. 338.
[528]Çağrıcı, "Sabır", s. 338.
[529]Kuşeyri, *Kuşeyri Risalesi,* s. 309.
[530]Kuşeyri, *Kuşeyri Risalesi,* s. 310.

kapısı beklemektir."[531] demiştir. *"Namaz ve sabırla yardım isteyin."* (Bakara 2/45), âyetini, "Allah'tan yardım isteyiniz, Allah'ın emrine sabrediniz"[532] şeklinde yorumlamıştır.

Hz. Ömer, "Sabır ve şükür iki binek olsaydı, hangisine bindiğime aldırış etmezdim."[533] demiştir. Erzurumlu İbrahim Hakkı ise sabrı aşağıdaki gibi bir beyitle ifade etmiştir.

Sen adli zulüm sanma,
Teslim ol oda yanma,
Sabret sakın usanma,
Mevla görelim neyler,
Neylerse güzel eyler.
Deme şu niçin şöyle,
Yerincedir ol öyle,
Bak sonuna sabreyle,
Mevla görelim neyler
Neylerse güzel eyler.[534]

Mutasavvıfımızın sabır konusunda diğer mutasavvıflar ile ittifak halinde olduğu görülmektedir. *"Allah'tan sabır ve namazla yardım isteyin"*[535] ayetinde *"sabır"* kelimesini, tüm farz ve işlerde kötülükten nefsi hapsetmek[536] olarak tefsir etmekte, bela ve musibetlere itaat ederek sabretmeyi öğütlemektedir.[537] Fakirlik ve açlık anında sabretmenin gerekliliğini savunan Bekri, sabredilmediği takdirde Allah'ın bunu bileceğini ifade etmektedir.[538]

[531]El-Kelâbâzi, *et-Taarruf,* s. 110.
[532]El-Kelâbâzi, *et-Taarruf,* s. 110; Schimmel, Annemarie, Tasavvuf Notları, çev. Dilara Yabul, Sûfî Kitap Yay., İstanbul 2018. s. 320.
[533]Kuşeyri, *Kuşeyri Risalesi,* s. 313.
[534]Cebecioğlu, *Tasavvuf Terimleri ve Deyimleri Sözlüğü*, s. 409-410; Rûmî, Eşrefoğlu, Müzekki'n-Nüfûs, haz. Abdullah Uçman, İnsan Yay., İstanbul 2015. s. 524.
[535]El-Bakara, 2/45.
[536]Bekri, *Tefsirü'l-Bekri*, I, s. 52.
[537]Bekri, *Tefsirü'l-Bekri*, I, s. 94.
[538]Bekri, *Tefsirü'l-Bekri*, I, s. 204.

Bekri, Yusuf suresinde[539] emir kipi ile gelen sabır kelimesini mükâfata nail olunacağı bunun yolunun da kötü ve çirkin, tavır karşısında sabretmek olarak tefsir etmektedir.[540] Genel manada Bekri, sabrı bela ve musibetler karşısında[541] sebat ve tam bir kemal içerisinde tüm benliği ile rıza göstererek yapmak gerektiği ve sabredenlerin mükâfatının da cennet,[542] sabrın tezahürünün Allah'a tam bir teslimiyet ve ona güvenin bir neticesi olduğunu ifade etmektedir.[543]

Bekri sabrı engel olmak, öfkeyi hapsetmek gibi manalarda kullanmaktadır. Kişinin, Rabbinden gelen musibet, sıkıntı gibi şeylere karşı direnç göstermesi gerekmektedir. Öfke, musibet esnasında gerek dilinde gerek de düşüncesinde meydana gelecek olan kötü bütün şeyleri yutması ve durumuna rıza göstermelidir. Bekri sabrın olayın sıcak olduğu zamanda gösterilmesini daha değerli görmektedir.

Mutasavvıfımız sabrın İslam'da büyük bir yeri olduğunu, sabreden kimselerin Allah katında makbul birer kul olduğu, sabredenlerin mükâfatlarının sorgusuz sualsiz verileceği, sabredenler hem dünya hem de ahirette kazançlı kimseler olduğunu ifade etmektedir.

Bekri sabrı, musibet gelip çattığında gösterilen sabır ve normal zamanlarda gösterilen sabır olarak ikiye ayırmaktadır. Musibet anındaki sabrın kişiye gerekli olduğu normal zamanlarda sabrın erdemli ve faziletli bir eylem olduğunu ifade etmiştir. Kişi sabır vesilesi ile dünyadaki ve ahiretteki derecesini yükseltir ve peygamberlerin, doğru sözlü, iyi kimselerin arasında yerini alır.

3.9. Murâkabe

Sözlükte *"bakıp gözetleme, kontrol etme, denetleme, koruma, Allah'ı kalp ile düşünme, muhafaza etme*, gibi"[544] anlamlara gelen murakabe, terim olarak, "Kulun duygu ve düşüncelerinin Allah'ın bilgisi dâhilinde olduğu şuurunda olması, zikre engel

[539]Yusuf, 12/90.
[540]Bekri, *Tefsirü'l-Bekri*, II, s. 143.
[541]Bekri, *Tefsirü'l-Bekri*, I, s. 52.
[542]Bekri, *Tefsirü'l-Bekri*, II, s. 143.
[543]Bekri, *Tefsirü'l-Bekri*, III, s. 143.
[544]Cebecioğlu, *Tasavvuf Terimleri ve Deyimleri Sözlüğü*, s. 343; Ayverdi, İlhan, Misalli Büyük Türkçe Sözlük, Kubbealtı Yayınları, İstanbul 2011, II. s. 2172; Uludağ, Süleyman, "Murakabe", (DİA), XXXI, Ankara 2020, s. 204; Yıldız, Emine, *Sivaslı Sufî Şair Ahmet Suzi ve Tasavvufî Görüşleri* (Yüksek Lisans Tezi), Sivas Cumhuriyet Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Sivas 2019, s. 48; Can, Fikret, *Şihabeddin Sühreverdi'nin Avârifü'l-Ma'ârif adlı Eserindeki Tasavvufî Kavramlar,* Uşak Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Uşak 2020, s. 78; Kâşâni, Abdurrezzak, *Letaifu'l-a'lâm,* s. 498.

olacak şeylerin yok olması"[545] şeklinde tanımlanmıştır. Serrac'a göre, "murâkabe ehli, iç dünyalarını murâkabe, mâsivâdan fani olup Hakkı, Hak için murakabe ve Allah'a sığınıp ona murâkabe hali olarak üç halde olduğunu ifade etmiştir."[546]

Murakabe her zaman Allah'ın gördüğü ve seni her halde takip edip, seninle olduğu bilinci ile yaşamaktır. Tasavvufta bu kavram ders gibi, gece yarısı dizüstü oturarak, hareketsiz gözleri yumarak gerçekleşir.[547] Avamın murakabesi, Allah'tan korkmak, havasın ki ise Allah'tan ümit etmek olarak değerlendirilmiş, Allah'ın tercih ettiğini tercih etmek, onun değer verdiğine değer vermek, onun önemsemediğini de önemsememek olarak tanımlanmıştır.[548]

Ebu'l-Hüseyin b. Hind'e "bir çoban ne zaman koyunlarını telef olmaktan kurtarmak için çırpınır?" diye sorunca o da "kendisini gözetleyen bir zatın bulunduğunu idrak ettiği zaman."[549] cevabını vermiştir. Rivayete göre Abdullah b. Ömer bir yolculuk esnasında koyun güden bir çobana rastlamış ve kendisine bir koyun satmasını istemiş, çobanın, sürülerin sahibi kendisi olmadığı için bu isteğe olumsuz cevap vermesi üzerine, İbn Ömer, sahibine koyunun kurt kaptığını söylemesini teklif edince, çoban peki Allah'a ne diyeceğim cevabını vermiştir. İbn Ömer bu sözü tekrarlayıp durmuştur.[550] Cüneyd-i Bağdâdi, "Murakabenin hakikatini idrak eden kimse sadece Rabbinden alacağı pay için çalışır ve onu yitirmemek için endişelenir," demiştir.[551]

Niyazi Mısri'de "Murâkabenin alâmeti, Allah'ın yücelttiğini, yüceltmek, onun tercih ettiğini tercih etmek, küçük gördüğünü de küçük görmektir." Şeklinde tanımlamıştır.[552]

Bekri Allah'ın her şeyi görüp, şahit olduğunu ve ondan hiçbir şeyin gizli kalamayacağı gibi, hiçbir şeyinde kaçamayacağını ifade etmektedir.[553] Hadid suresi 4. ayette geçen *"o, sizinle beraber."*[554] âyetini ilmi ile Allah'ın her an kuşattığı şeklinde[555] tefsir etmektedir. Muhammed'in ilahı işitmiyor sözlerinin batıl olduğu, Allah'ın her şeyi işitip gördüğü, her an kulları ile beraber olduğu, onlardan ayrı düşünülemediği, ilmi ile

---

[545]Kâşâni, Abdurrezzak, *Letaifu'l-a'lâm,* s. 498; Türer, Osman, Ana Hatlarıyla Tasavvuf Tarihi, Ataç Yay., İstanbul 2019. s. 395.
[546]Uludağ, "Murakabe", s. 204.
[547]Cebecioğlu, *Tasavvuf Terimleri ve Deyimleri Sözlüğü*, s. 343.
[548]Cebecioğlu, *Tasavvuf Terimleri ve Deyimleri Sözlüğü*, s. 343.
[549]Kuşeyri, *Kuşeyri Risalesi,* s. 317.
[550]Kuşeyri, *Kuşeyri Risalesi,* s. 317.
[551]Kuşeyri, *Kuşeyri Risalesi,* s. 318.
[552]Kuşeyri, *Kuşeyri Risalesi,* s. 318.
[553]Bekri, *Tefsirü'l-Bekri*, II, s. 64.
[554]El-Hadid, 57/4,
[555]Bekri, *Tefsirü'l-Bekri*, III, s. 319.

herkesi ve her şeyi kuşattığını, kâfirlerin yaptığından habersiz olmadığı zamanı gelince azabının şiddetli olacağını da ifade etmektedir.[556]

Bekri murâkabe kelimesini müşâhade kelimesi ile eş anlamlı olarak, Allah'ın görmesi, bilmesi, işitmesi ve haberdar olması şeklinde tefsir etmiştir. Kişinin sürekli gözetim halinde olduğu, Rabbinin onunla beraber olup her bir hareketini gözlediğini açıklamıştır. Müşriklerin bu konudaki asılsız iddialarına karşılık vermiş ve murâkabe kelimesini ihsan terimi ile özdeşleştirmiştir.

Mutasavvıfımız, murâkabe ehli olan kimselerin, kalplerini Allah dışındaki her şeyden temizleyeceklerini, sürekli Allah'ın kontrolünde oldukları bilinci ile günah ve isyandan çekinip son derece dikkatli olacaklarını bu sayede de Allah'ın istediği kul olabilme başarısına ulaşabileceklerini ifade etmiştir.

3.10. Rıza

Sözlükte *"razı olmak, memnun olmak, beğenmek, kabul görmek, takdiri yadırgamamak, izin, tasvip*,"[557] anlamlarına gelen rıza, terim olarak, "kalbin hükmün akışı altında sakinlik bulması olarak tanımlanmıştır."[558] Tasavvufun ilk dönemlerinden bu yana rıza kavramına büyük önem verilmiştir. Cüneyd-i Bağdâdi'ye göre "kulun kendi iradesini terk edip iradesini, ilahi iradeye bağlaması" olan rıza, Ebu Süleyman ed-Dârâni'ye göre, "ancak bedeni arzulardan sıyrılarak ulaşılan bir makam olmuştur."[559] Zünnûn el-Mısri, "Kaderin acı tesellisi karşısında, kalbin huzur ve sükûnet içinde bulunması olarak tanımlarken," Ebu Osman el-Hîrî, "Rıza'nın kadere teslim olunması" olarak tanımlamıştır.[560]

Rızanın, Irak ve Horasan sûfileri arasında, hal mi yoksa makam mı olduğu konusunda görüş ayrılığı meydana gelmiştir. Horasanlılara göre bir makamdır ve tevekkülün son basamağıdır. Bu rızanın çalışarak ulaşılabilecek bir kavram olduğunu ifade ederken, Iraklılar rızanın bir hal olduğunu ve çalışarak elde edilemeyeceğini ancak, kulun kalbine doğan, ilham ve feyizle kalbe yerleşeceğini savunmuşlardır.[561] bu iki tanımı, rızanın başlangıcında çalışarak elde edilip, makam haline geldikten sonra ise

---

[556]Bekri, *Tefsirü'l-Bekri*, I, s. 52, 86, 98,115,243.
[557]Safer el-Muhibbi el-Cerrâhi, *Istılahat-ı Sofiyye fi Vatan-ı Asliye* (Tasavvuf Terimleri), hzr. Derya Çakır Baş, Kırk Kandil Yayınevi, İstanbul 2013. s. 326; Arif Erkan, *İslam Dini Açısından Tasavvuf ve Tarikatlar*, Sağlam Yayınevi, İstanbul t.s. s. 94; Uludağ, Süleyman, "Rıza", (*DİA)*, XXXV, İstanbul 2008, s. 56, ss. 56-57; Cebecioğlu, *Tasavvuf Terimleri ve Deyimleri Sözlüğü*, s. 399.
[558]Cebecioğlu, *Tasavvuf Terimleri ve Deyimleri Sözlüğü*, s. 399.
[559]Uludağ, "Rıza", s. 56.
[560]Uludağ, "Rıza", s. 56.
[561]Kuşeyri, *Kuşeyri Risalesi,* s. 325-326; Uludağ, "Rıza", s. 57.

hal olduğunu ve çalışarak elde edilemeyeceğini ifade ederek, arasını uzlaştırmak, mümkündür.[562]

Abdulvahid b. Zeyd, "Rıza, Allah'ın en büyük rahmet kapısı ve dünyanın cennetidir."[563]demiştir.

Bekri rızanın ancak müminlere hem dünyada hem ahirette fayda vereceğini, müminler dünyada katlanmış ve rıza göstermiş oldukları şeylerin karşılığını eksiksiz, tastamam olarak Allah tarafından alacaklarını ifade etmektedir.[564]

Rıza konusunda Rablerinin müminlerden razı olduğunu dünyadaki eylemlerin salahiyetine göre de bu rızanın artacağını ifade eden mutasavvıfımız, dünyadaki, bela ve sıkıntılara rıza gösterenlerin asıl rıza gösterenler olduğunu da eklemektedir.[565] Allah'ın bir kulundan razı olduğunda onun kalbine rızayı indireceğini ve kalbinin de bu şekilde huzur bulacağını söyleyen Bekri, rızanın müminlerin asli özelliklerinden birisi olarak değerlendirmektedir.[566] Bekri, Allah'ın kendisinden razı olanların ibadet ve itaatlerinden razı olduğunu ve onları iman nuru ile desteklediğini de belirtiyor.[567] Nefsin razı olmasını, Hz. Muhammed'in getirdiği kitabı ve onun açıklayıcısı sünneti tasdikle olunacağını[568] yine üzerine dünyanın pisliği ve izi bulaşmayan kimselerden Allah'ın razı olacağını da söyleyen Bekri, genel anlamda rıza kavramını itaat, ibadet ve ihlas, kavramları ile ilişkilendirmektedir.[569]

Mutasavvıfımız rıza kavramını hoşnut olmak, memnuniyet, olumlamak gibi anlamlarda kullanmıştır. Rızanın bir makam olduğunu söyleyerek Horasanlı mutasavvıflara yaklaşmıştır. Kulun her halinde Rabbinden gelen şeylere rıza göstermesi gerektiği, gösteren kimselerin Allah'ın hoşnutluğunu kazanacağını aksi takdir de gazabını hak edeceğini söylemiştir.

Bekri rızayı kulun kudreti nispetinde gerçekleşeceğini ve Allah'ın kuluna gücünün yetmeyeceği şeyleri yüklemeyeceğini ifade etmiştir. Allah'tan gelen acı şeylerin bile seve seve kabullenilmesi gerektiğini, kulluğun özünün Rabbin rızasına muvafık olmaktan geçtiğini de ifade etmiştir.

---

[562]Kuşeyri, *Kuşeyri Risalesi,* s. 326; Uludağ, "Rıza", s. 57.
[563]Kuşeyri, *Kuşeyri Risalesi,* s. 326.
[564]Bekri, *Tefsirü'l-Bekri*, I, s. 342.
[565]Bekri, *Tefsirü'l-Bekri*, II, s. 38,58,323.
[566]Bekri, *Tefsirü'l-Bekri*, III, s. 254.
[567]Bekri, *Tefsirü'l-Bekri*, III, s. 335.
[568]Bekri, *Tefsirü'l-Bekri*, III, s. 471.
[569]Bekri, *Tefsirü'l-Bekri*, III, s. 240, 359

Mutasavvıfımız rıza konusunda sık sık ashâbın hayatına atıflarda bulunmuştur. Onların örnekliği, yürüdüğümüz ve takip ettiğimiz yollarda önümüzü aydınlatan bir fener olduğu, rıza terimini tüm yönleri ile kemâl manada yaşayanların yine ashâbtan kimseler olduğunu ifade etmiştir. Kulun dünyada kötülük ve musibetlere rıza göstermesinin karşılığı olarak yüce Allah'ın ahirette kuluna rıza göstermesi olarak tefsir etmiştir.

Bekri rızayı halkın rızası ve âlimlerin rızası olarak ikiye ayırmıştır. Halkın rızası, Allah'ı tanımaları, onu birlemeleri, ona iman etmeleri, onun emir ve yasaklarına boyun eğmeleri ve ona karşı kulluk vazifelerini yerine getirmeleri, âlimlerin rızasını ise Allah'ın kaza ve kaderine mutlak olarak rıza gösterip, teslim olmak olarak açıklamıştır.

SONUÇ

İslam ve insanlık tarihinde ilim, fikir ve düşünce açısından en parlak dönemlerinden birisi kabul edilen Memlükler dönemi, hemen her alanda eserin kaleme alındığı ve mürekkebi kurumayan ilim adamları yetiştirmesi sebebiyle altın çağ olarak vasıflanmaktadır. Bu dönemde birçok, tasavvuf, ahlak, edep, tarih, tefsir, hadis, kelam, lügat, coğrafya, kimya ve astronomi gibi alanlarda kıymetli kitaplar kaleme alınmıştır. Dönemin güçlü ilim anlayışı ve âlimlerin durdurulamaz çalışma azimleri sayesinde çağları aşan eserler telif edilmiştir.

Bu dönemde Mısır'da soyu Hz. Ebu Bekir'e dayanan ve bu şerefi hakkıyla taşıyan, bir aile dikkat çekmektedir ki bu Bekri ailesidir. Bu aile İslam dünyasına yeni bir soluk getirmiş, İslam ahlakına yeni bakış açıları kazandıracak bir tasavvuf yaklaşımına yönelen, dünyaya değer vermeyen, peygamber aşığı, İslam sancaktarı olmayı yeğleyen bir yapıyı yansıtmışlardır. O dönemin kozmopolit yapısına uygunluk gösteren tasavvufi yapının da girifleştiği, dikkat çeken bir olgudur. İşte böyle bir ortamda yaşayan ve eserler kaleme alan, aynı zamanda çalışmamızın konusu olan zat Ebu'l-Hasen es-Sıddıki el-Bekri'dir. Özelde tasavvufun genelde İslam ahlakının önceliediği kavramları tefsir etmede özel gayret içerisine girmiştir.

Konumuz olan Bekri iyi bir eğitim alması sebebiyle yaptığı çalışmalarda nispeten dikkat çekici değerlendirmeleri olmuştur. Mutasavvıf kişiliği sebebiyle meşhur olması onun diğer alanlardaki ilmi görüşlerinin revaç bulmasına mâni olmuştur. Ancak tasavvufi alanda kendine özgü açıklamalarıyla yeni bakış açıları oluşturmuştur.

Bekri'nin tefsirinin incelenmesi sonucu, ayetleri anlama ve yorumlarının da dikkate alınarak yapılan çalışmada usulü aşere prensibi gözetilerek kavramlar belirlendi. Bekri'nin kavramları şekillendirirken ehl-i sünnet çizgisinden ayrılmadığı, bazı yerlerde birçok mutasavvıfla aynı düşünceyi paylaşmış olduğu görüldü. Bekri'nin fakih, mütekellim ve muhaddis yönünün olmasından bu tespit önemli görünmektedir. Zira tarih boyunca tasavvufun, diğer ilimlerden bağımsız, ayakları yere basmayan, tanrının kural tanımaz ilmi disiplini ve hatta yokluğu veya bidat oluşu ile vasıflanırken, Bekri gibi çok yönlü bir âlimin görüşlerinin tasavvuf ve diğer İslam ilimlerinin birbirlerini desteklemiş olduğunu ifade etmesi bu alanın değeri ve müntesiplerinin de aynı oranda kıymetlenmesine katkı sunacağı muhakkaktır. Çalışma sonunda Bekri'nin tövbe, zikir, kanaat, zühd, sabır, rıza, marifet gibi kavramlara diğer mutasavvıflarla tanımlama, genel anlayış ve bütüncül bakış açısında ortak bir zâviyeden baktığı tespit edildi. Yine

Bekri'nin zikrin hafi yapılması, tövbede ısrarcı olunması, mübah şeylerde zühd olmayacağı, uzletin belirli bir mekân ve zamanla sınırlanmayacağı, teveccühün kalp ve eylemlerle Allah'a karşı bir sorumluluk eylemi olduğu, ilhamın, bir bilgi kaynağı olamayacağını ve yalnızca kişiyi bağlayacağını belirtmekle ve insanda irade olgusunun olduğu düşüncesi ile genel tasavvufi kanaatten ayrıldığı görüldü. Bekri'nin tasavvuf literâtüründe kullanılan birçok kavrama fıkıh ve kelam zaviyesinden baktığı, zâhiri ilmi batıni ilme karşı savunduğu ve önceledeği sonucuna varıldı.

Bekri tefsirinde ayetleri yorumlarken birçok farklı metot takip etmiştir. Bazı yerlerde ayetin okunuşu ile ilgili farklı kıraatlere yer verirken bazı yerlerde ise ayetteki kelimenin etimolojik kökenine yer vermiştir. Mutasavvıfımız tefsirinde kendi görüşünü bizzat *"Ben böyle diyorum"* şeklinde ifade ederken bazen de ilk verdiği görüşte kendi düşüncesini serpiştirmiştir. Tefsiri içerisinde şiir, akaid, kelam, tasavvuf gibi konuların yanında usul ve furu fıkha dair görüşleri içermesi bakımından zengin bir tefsirdir. Ayetleri yorumlarken uzun uzadıya yorumlamak yerine kısa ve öz cümlelerle ifade etmesi tefsirin hacmini küçültüp, okura okuma kolaylığı sağlanmasına yardımcı olmuştur.

Bekri tefsirinde yer verdiği görüşlerinde ehl-i sünnet çizgisinden ayrılmadığı gözlenmiştir. Kelam ilmine konu olan ayetleri Eş'ari-Şafî geleneğe uygun olarak tefsir etmiş, fıkıh ile alakalı ayetleri ise genel manada Şafî geleneğe uygun olarak tefsir etmiştir. Hükümlerin gerekçelerini çoğu yerde açıklamıştır. Bazı ayetlerin tefsirinde şiirlere yer verererek yorumunu güçlendirmiştir.

Tasavvuf ile alakalı ele aldığımız kavramlar bağlamında genel tasavvufi anlayışa uygun görüşler belirten mutasavvıfımız, bazen genel tasavvufi anlayışın dışına çıkmıştır. Tövbe, zikir, zühd, kanaat, teveccüh, sabır vs. konularda genel hatları ile kavramların özünün anlaşılmasını amaçlayıp, yorumlarını bu minvalde yapmıştır.

Sonuç olarak mutasavvıfımızın tefsirini incelediğimizde genel olarak kavramlara orijinal birtakım yorumlar yaptığını, ayet ve hadislere tek bir pencereden bakmayıp, mutasavvıf, fakih, muhaddis, mütekellim, şair zaviyesinden değerlendirdiğini gözlemledik. Tasavvuf yaşamının bünyesini oluşturan zühd, takva, marifet vb. unsurların elde edilmesi ancak şer'î amelî hükümlere sımsıkı bağlılık ve bunların titizlikle yerine getirilmesi ile mümkün olduğunu tespit ettik. Bekri'ye göre bu temel olmaksızın ne manevî haller yaşamak ne de bu yolda manevî mertebe almak mümkün değildir. Bu sebeple fıkıhtan kopuk tasavvuftan söz edilemez.

Bekri bu bağlamda fıkıh ve tasavvuf arasında denge kurmuş ne tasavvufu fıkıhtan ayrı düşünmüş ne de fıkhı tasavvufsuz tanımlamıştır. Fıkhın, ibadetlerin zahiri yönünü ele aldığını tasavvufun ise ibadetleri kemal mertebeye ulaştıran manevi bir yaklaşım olduğunu ifade etmiştir. Tasavvufun iç dünya/kalbi alanda yoğunlaşması fıkhın ise zahire yoğunlaşması özü itibari ile bir zıtlık oluşturmaz. Her iki ilim dalı birbirini destekler ve yardımcı olurlar.

Elbette iki ilmin birbirini desteklemesi aynı usul ve yöntemi takip edeceği anlamına gelmez. Tasavvuf ve fıkıh kendine özgü usul ve metot belirleyip bu metotları takip etmişler. Özellikle bilgiyi elde etme yöntemlerinde ayrılırlar. Fıkıh kitap, sünnet, icma ve kıyası delil olarak kabul ederken, mutasavvıflar bunlara ek olarak birtakım ilham, keşf gibi subjektif bilgi metotlarına da yer verirler. Hatta bazı mutasavvıflar zahiri ilmi küçümsediği de vâkî olmuştur. Bekri ise bu iki ilim dalını uzlaştırma yoluna gitmiş ve aralarındaki dengeyi kurmuştur.

Bekri mutasavvıf ve müfessir kimliği ile öne çıksa da ayetleri yorumlamada tercih ettiği metot ağırlıklı olarak zâhir olmuş ve bâtını-işari yoruma yer vermemiştir. Tefsirinde ahkâm ayetleri hüküm çerçevesinde tefsir etmeyi de ihmal etmemiştir. Bu bağlamda tasavvufi yaşamın özünü oluşturan zühd, takva, marifet vb. kavramların elde edilmesi, ancak şer'î amelî hükümlere sıkı sıkıya bağlanmak ve onları yerine getirilmesi ile mümkün olacaktır. Buradan hareketle tasavvufî yaşam, fıkhî bilgiler, sağlam inanç doktrinleri ve bunları hayata tatbik edilmesi sonucunda değerlenir. Bu temeller olmaksızın ne manevî haller yaşamak ne de bu yolda birtakım manevî ünvanlar elde etmek mümkün değildir.

KAYNAKÇA

Abdulbâki, Muhammed Fuad, *Mu'cemu Müfehres li Elfâzıl Kuranı'l-Kerim,* nşr. Dâru'l-Kütübü'l-Mısriyye.ts.

Abdulkadir, el-Ayderusi*, en-Nûru's-Sâfir an Ahbâri'l-Karni'l-Âşir,* nşr. Dâru'l-kütübü'l-İlmiyye, Beyrut, 2001.

Abdullah, b. Mübarek, *Kitabüz-Zühd ve'r-Rekâik*, thk. Ahmed Ferîd, nşr. Dâru'l-Mi'râc 2009.

Aclûnî, İsmâil d. Muhammed, *Keşfü'l-Hafâ,* çev. Mustafa Genç, Beka Yay., İstanbul 2019.

Afîfi, Ebü'l-Âla, *Tasavvuf; İslam'da Manevi Hayat,* çev. Ekrem Demirli-Abdullah Kartal, İz Yayıncılık, İstanbul 2004.

Ahmed b. Hanbel, *Kitabü'z-Zühd,* thk. Ahmed Ferîd, nşr. Dâru'l-Mi'râc 2009.

……., *Müsned*, thk. Şuayb el-Arnavûdi, I-VIII, nşr. Müessetü'r-Risâle, Beyrut 2001.

Altunkaya, Mustafa, *Tasavvuf (Sûf Hareketi) Tarihi*, Çıra Yay., İstanbul 2016.

Ankaravî, İsmail, *Minhâcu'l-Fukarâ,* haz. Saadettin Ekici- Meral Kuzu, İnsan Yay., İstanbul

Arif Erkan, *İslam Dini Açısından Tasavvuf ve Tarikatlar*, Sağlam Yayınevi, İstanbul t.s.

Aşkar, Mustafa, *Tasavvuf Tarihi Literatürü*, Türkiye Cumhuriyeti (T.C) Kültür Bakanlığı Yayınları (TCKBY), Ankara 2001.

Âşûr, Saîd Abdulfettâh*, Asru'l Memâlik fî Mısr ve'ş-Şam,* nşr. Nahdatu'l-Arabiyye, Kahire, 1976.

……., *el-Eyyûbiyyun ve'l-Memâlik fÎ Mısr ve'ş-Şâm,* nşr. Nahdatü'l-Arab, II, Mısır, 1976, s. 231-232.

Ayaz, Fatih Yahya, *Memlükler* (1250-1517) İsam Yayınları, İstanbul 2015.

Aybakan, Bilal, "Sübkî, Tâceddin", *(DİA),* XXXVIII, İstanbul 2010, ss. 13-14.

Aydemir, Abdullah, "Bekrî, Ebü's-Sürûr", *(DİA),* V. İstanbul 1992.

Aynî, Bedreddin Mahmud b. Ahmed, *İkdü'l-cümân fî târîhî ehli'z-zaman*, nşr. Muhammed M. Emin, III, Kahire, 1987.

Ayverdi, İlhan, *Misalli Büyük Türkçe Sözlük*, Kubbealtı Yayınları, İstanbul 2011.

Bağdâdî, Ebû Abdillâh Şihâbüddîn Yâkūt b. Abdillâh el-Hamevî er-Rûmî, *Muʿcemü'l-büldân,* Dâru's-Sadr, Beyrut, C. 1, 1995.

Bâlî Efendi, Sofyalı, *7 Makam 7 Nefs*, haz. Muhammed Bedirhan, Hayy Kitap Yay., İstanbul

Bekri, Ebu'l-Hasen, *Tefsirü'l-Bekri*, thk. Şeyh Ahmet Ferîd el-Mezîdi, Daru'l-kütübü'l-İlmiyye, Beyrut 2010.

Beydâvî, Nâsırüddîn Ebû Saîd Abdullāh b. Ömer b. Muhammed, *Envâru't-Tenzîl ve Esrâru't Te'vîl*, Dâru'l-Ma'rife, 1. Baskı, Beyrut, 2017.

Beyhaki, Ebu Bekir Ahmet b. el-Hüseyin, *Şuabu'l-İman*, thk. Abdulali Abdulhamid Hâmid, nşr. Mektebetü'r-Rüşd, Riyad 2003.

Bilmen, Ömer Nasuhi, *Büyük Tefsir Tarihi*, Ravza Yayınları, İstanbul 2008.

Birsin, Mehmet, "Fıkıh Usulünde İlham ve Bilgi Değeri," *İnönü Üniversitesi İlahiyat Fak. Dergisi*, 6/1.

Buhârî, Ebû Abdillah Muhammed b. İsmâil, *el-Câmiu's-sahîh*, Dâru İbn Kesîr, Beyrut,

Bursevî, İsmail Hakkı, *Tefsîru Rûhi'l-Beyân*, I-X, Matbaatü Osmâniyye, İstanbul 1330.

Câmi, Abdurrahman, *Nefehâtü'l-üns min hazarâti'l-kuds*, neş. Mahmud Âbidî, Tahran 1370.

Can, Fikret, *Şihabeddin Sühreverdi'nin Avârifü'l-Ma'ârif adlı Eserindeki Tasavvufi Kavramlar,* Uşak Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Uşak 2020.

Cebecioğlu, Ethem, *Tasavvuf Terimleri ve Deyimleri Sözlüğü*, Otto Yayınları, Ankara 2014.

Cevherî, Ebu Nasr İsmâil b. Hammad*, es-Sıhâh tâcu'l-Luğa ve sıhau'l-arabiyye*, thk. Ahmet Abdulgafur Attâr, nşr. Daru'l-İlim, Beyrut 1987.

Ceyhan, Semih, "Zühd", *(DİA)*, XXXXIV. İstanbul 2013, ss. 530-533.

Cürcâni, Ali b. Muhammed b. Ali Zeynü'ş-Şerif, *et-Ta'rifât*, nşr. Daru'l-Kütübü'l-İlmiyye, Beyrut 1983.

Çağrıcı, Mustafa, "Kanaat"*, (DİA),* XXIV, İstanbul 2001, ss. 289-290.

……., "İrade", *(DİA),* XXII, İstanbul 2000, s. 380. ss. 380-384.

……., "Sabır", *(DİA*), XXXV, İstanbul 2008, ss. 337-339.

……..., "Tevekkül", *(DİA*), XXXXI, İstanbul 2012, s. 1.

Çiçek, Yakup, "Bekrî, Ebu'l-Mekârim", (*DİA)*, V. İstanbul 1992, ss. 366-367.

Demirci, Mehmet, "Desûkî, İbrâhim b. Abdulazîz", *(DİA)*, IX, ss. 212-213, İstanbul 1994.

Dokgöz, Derviş, *Bursevî'nin Rûhu'l-Beyan Tefsirinde Usulî ve Fıkhî Görüşleri* (Yayımlanmamış Doktora Tezi), İnönü Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Malatya 2020.

Ebu Medyen Şuayb el-Ensâri, *Tasavvufî hikmet ve Risaleler*, hzr. Kadir Özköse, Ensar Neşriyat, İstanbul 2008, s. 93.

Ebu Nuaym, Ahmet b. Abdillah el-İsbehâni, *Hilyetü'l-Evliya*, I-X, Beyrut 1405.

El-Bağdadi, İsmail Paşa, *Hediyyetü'l Ârifîn Esmau'l-Müellifîn ve Âsaru'l-Musannifîn,* nşr. Dâru İhyai't-Turasil Arab, Kahire, ts.

El-Bekri, Hüseyin b. ed-Diyar, *Târihu'l-Hamîs fî enfüsi'n-Nefis*, nşr. Daru's-Sâdır, II, Beyrut, ts.

El-Bekri, Muhammed Tevfîk*, Beytüs-Sıddık*, Mısır h.1323.

El-Ferâhidî, Ebu Abdurrahman el-Halil b. Ahmet b. Amr b. Temimi*, Kitâbü'l-Ayn*, thk. Mehdi el-Mahzûmi-İbrahim es-Sâmirâi, nşr, Darü Mektebi Hilal, Beyrut ts. VIII. s. 138

El-Gazzî, Necmeddin Muhammed b. Muhammed, *el-Kevâkibü's-sâire bi-menâkıbi a'yâni'l-mi'eti'l-âşire,* thk. Halil el-Mansur, Daru'l Kütübü'l-İlmiyye, Beyrut 1997.

El-Haseni, Muhaddis Doktor Muhammed Abdulhalim, *el-Bidâatü'l-Mizcât li men yutâliu'l-Mirkat fî Şerhi'l-Mişkât*, thk. Teslîmüddin, Daru'l Kütübü'l-İlmiyye, Âbâd,

El-Herevi, Hâce Abdullah el-Ensâri, *Menâzilü's-Sâirin*, çev. Abdurrezzak Tek, Emin Yayınları, Bursa 2008.

El-Kelâbâzi, Ebu Bekir Muhammed b. İshak, *et-Taarruf li-mezhebi ehli't-tasavvuf*, thk. Ahmet Şemseddin, nşr. Daru'l-Kütübü'l-İlmiyye, Beyrut 1993.

El-Makdîsi, *Safvetü't-Tasavvuf* (Tasavvufun Özü), çev. M. Cevat Ergin, İlk Harf Yayınları, İstanbul 2015.

El-Münâvi, Şeyhü'l-İslam Zeynüddin Muhammed Abdurrauf, *el-Kevâkibu'd-Dürriyye fî Terâcimi's-Sâdeti's-Sufiyye*, thk. Şeyh Ahmet Ferîd el-Mezîdi, Daru'l-kütübü'l-İlmiyye, Beyrut h. 1031.

Eraydın, Selçuk, *Tasavvuf ve Tarikatlar*, İFAV Yayınları, İstanbul 1997.

Erçin, Abdullah, *Ebu'l-Hasen el-Bekri Hayatı, Eserleri ve Tefsirdeki metodu,* (Yüksek Lisans Tezi), On dokuz Mayıs Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Samsun 1997.

Erkaya, Mahmut Esad, *Kuran Kaynaklı Tasavvufi Kavramlar*, Otto Yayınları, Ankara 2017.

Er-Râzi, Zeynüddin Ebu Abdullah Muhammed b. Ebi Bekir b. Abdulkâdir el-Hanefi, *Muhtâru's-Sıhah*, thk. Yusuf Şeyh Muhammed, nşr. El-Mektebü'l-Asriyye, Beyrut 1999.

Es-Seyyid, Seyyid Muhammed, "Kansu Gavri", (*DİA)*, XXIV, İstanbul 2001, ss. 314-316.

Et-Tirmizî, Hakîm, *Hatmu'l-Evliyâ*, çev. Salih Çift, İnsan Yay., İstanbul 2018.

Et-Tûsi, Ebu Nasr Serrac, *el-Lüma*, thk. Abdulhâlim Mahmud, Abdülbâki Sürûr, Darü'l-Kütübü'l-Hadis, Kahire 1960.

Fazlurrahman, *İslam,* Çev. Mehmet Dağ- Mehmet Aydın, Ankara Okulu Yay. Ankara 2016.

Freeman, Charles, *Mısır, Yunan ve Roma*, çev. Suat Kemal Angı, Dost Kitabevi Yayınları, Ankara 2003.

Gazzâli, Ebu Hâmid Muhammed, *İhyâu Ulûmi'd Din*, Dâru İbn Hazm, Beyrut 2005

Gökcan, Mansur, *Temel Ahlâki Prensipleriyle Tasavvuf*, Harf Eğitim Yayıncılık, Ankara 2017.

Göztepe, Yüksel, Gazali ve Öncesi Bazı Sûfîlerin Akla Eleştirel Bakışı, *Tasavvuf İlmi ve Akademik Araştırma Dergisi,* c. VIII. S. XIX. 2007.

Gündüz, İrfan, "Bekri, Ebü'l-Hasan es-Sıddıki", (*DİA*), V. İstanbul 1992.

Hacı Halife, Mustafa b. Abdullah, *Keşfu'z-Zünûn an Esmâi'l-Kütübi ve'l-Fünun,* nşr. Daru ihyai't-Turâsi'l-Arab, Beyrut 2008.

Hakkı, Erzurumlu İbrahim, *İnsan-ı Kâmil*, haz. Mevlüt Karaca, Hisar Yay., İstanbul ts

Halebi, Ali b. Burhaneddin b. İbrahim b. Ahmet, *İnsânu'l-Uyun fî Sîreti'l-emîni'l-me'mun*, nşr. Daru'l-Kütübü'l-İlmiyye, Beyrut 1984.

Haşimi, Muhammed Saki, *Arif Yolunun Edepleri*, Semerkând Yayınları, İstanbul 2013.

Haşimi, Yakut Haşemi, *Seyyid Sıbğatullah Arvâsi ve Tasavvufi Görüşleri* (Yüksek Lisans Tezi), Sakarya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Sakarya 2020.

Heredot, *Tarih*, çev. Müntekim Ökmen, İş Bankası Yayınları, İstanbul 1973.

Hücvîri, Ali b. Osman el-Cüllâbi, *Keşfu'l-Mahcûb*, thk. Dr. Abdurrahim es-Sâyih, nşr. Mektebetü's-Sekâfeti'd-Diniyye, Kahire 2007.

İbn Arabi, Ebu Abdullah Muhyiddin Muhammed b. Ali, *el-Fütuhâti'l-Mekkiyye*, nşr. Dâru'l-Kütübü'l-İlmiyye, Beyrut 1999.

İbn Düreyd, Ebu Bekir Muhammed b. Hasen*, Cemherü'l-luğa*, thk, Remzi Münir Ba'lebek, nşr. Daru'l-İlm, Beyrut 1987, II. s. 643.

İbn Fâris, *Mu'cemu Mekâyisü'l-luğa*, thk. Abdusselâm Muhammed Harun, nşr. Daru'l-Fikir, Beyrut 1979.

İbn Haldun, Ebû Zeyd Veliyüddin Abdurrahman b. Muhammed el-Hadramî el-İşbilî, *Mukaddime*, tah. Ali Abdulvahit Vasfî, Dâru Nahdatı Mısr, Kahire 1987, s. 183.

İbn Hıbban, Ebu Hatim Muhammed b. Ahmet el-Busti, *Sahîhu İbn Hıbban*, I-XVIII, nşr. Müessetü'r-Risâle, Beyrut 1993.

İbn İmâd, Abdu'l-Hay b. Ahmet b. Muhammed, *Şezeratü'z-Zeheb fî Ahbâri men zeheb*, thk. Muhammed Arnavûd, nşr. Dâru İbn Kesir, Beyrut 1986.

İbn Kesir, İsmail b. Ömer el-Kureyşi, *el-Bidâye ve'n-Nihaye*, nşr. Daru'l Fikr, XIII, Beyrut, 1986.

İbn Mâce*, Sünen-i İbn Mâce*, thk. Muhammed Fuad Abdulbâki, nşr. Daru İhya'i-Kütübü'l-Arabi, Mısır 2006.

İbn Manzur, Ebu'l-Fadl Cemaluddin Muhammed b. Mükrim*, Lisanu'l-Arab*, nşr. Daru Sadr, Beyrut h. 1414.

İbn Tağriberd, Ebû'l-Mehâsin Cemâleddin Yusuf*, en-Nücûm'üz-zâhire fî mülûki Mısr ve'l Kahire*, nşr. Dârü'l Kütüb, VII, Kahire, 1383-1963.

İnan, Afet, *Eski Mısır Tarihi ve Medeniyeti*, Türk Tarih Kurumu (TTK), Ankara 1987.

İplikçioğlu, Bülent, Eskiçağ *Tarihinin Ana hatları*, Bilim Teknik Yayınevi (BTY), İstanbul 1990.

İsa, Abdulkâdir, *Hakâiku't-Tasavvuf*, nşr. Daru'l-İrfan, Halep 2001.

İzgi, Cevat, "Bekri, İbn Ebü's-Sürûr", *(DİA*), V. İstanbul 1992, ss. 367-369.

Kalkaşandi, Ebu'l Abbas Ahmet*, Kitabu Subhu'l-Aşâ fî Sınâati'l-İnşâ*, nşr. Daru'l-Kütübü'l-mısriyye, Kahire, 1340/1922.

Kallek, Cengiz, "İbn Hacer el-Heytemî", *(DİA)*, XIX. İstanbul 1999, ss. 531-534.

Kanat, Cüneyt, "Tomanbay", *(DİA*), XXXXI, İstanbul 2012, ss. 236-237.

Kaplan, Hayri, "Şa'rânî", (DİA), XXXVIII. İstanbul 2010, ss. 347-350.

Kara, Mustafa, "Ahmed el-Bedevî", *(DİA)*, II, ss. 47-48, Ankara 1989.

……..,*Tasavvuf ve Tarikatlar Tarihi,* Dergah Yayınları, İstanbul 1990.

Karagöz, İsmail vd. *Dini Kavramlar Sözlüğü,* DİB Yayınları, Ankara 2010.

Karaman, Hayrettin, v.dğr.*, Kur'an Yolu Meâl-Tefsir*, DİB Yayınları, Ankara 2016. III.

Kasım, Abduh Kasım, *Asru Selâtını'l-Memâlik*, nşr. Aynu'd-Dirâseti ve'l-Buhusu'l insaniyye ve'l-İctimaiyye, II, Kahire, 1998.

Kâşâni, Abdurrezzak, *Letâifu'l-a'lâm fî işarâtı ehli'l-ilhâm* (Tasavvuf Sözlüğü), çev. Ekrem Demirli, İz Yayıncılık, İstanbul 2004.

Kehhale, Ömer Rıza, *Mu'cemu'l müellifîn*, Mektebetü'l-Müsenna, Beyrut, 1376/1957.

Keleş, Hasan, *Memlûklar'da Bilimsel, Sosyal ve Kültürel Hayat* (Yüksek Lisans Tezi), Gaziosmanpaşa Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Tokat 2010.

Kotku, Mehmet Zahid, *Nefsin Terbiyesi*, Server Yayınları, İstanbul 2016.

Kurtubi, Ebu Abdullah Muhammed b. Ahmet, *el-Câmi li-Âhkâmi'l-Kuran*, thk. Abdullah b. Abdulmuhsin et-türki, nşr. Müessetü'r-Risale, Beyrut 2006.

Kuşeyri, Abdülkerim b. Hevâzin, *Kuşeyri Risalesi*, nşr. Mektebet'üt-Tevfikiyye, Kahire 2015.

Kübra, Necmeddin, *Usûlü Aşere* (Tasavvufi Hayat), çev. Mustafa Kara, Dergâh Yayınları, İstanbul 1996.

……., Tasavvufî Hayat, çev. Mustafa Kara, Dergâh Yay., İstanbul 2015.

……., Necmettin,*Usulü Aşere Şerhleri*, haz. Süleyman Gökbulut, İnsan Yayınları, İstanbul, 2010.

Makrîzî, Takıyyüddin Ahmet b. Ali b. Abdulkâdir, *Kitabü's-Sülûk li-ma'rifeti düvel'l-mülûk*, thk. Muhammed Abdulkâdir Atâ, Daru'l Kütübü'l İlmiyye, Kahire, 1418-1997.

……., *İğasetü'l-İmme bî Keşfi'l-Gımme*, tah. Muhammed Mustafa Ziyade-Cemaleddin Muhammed Şeyyal, Kahire 1940.

……., Ali, *Kitabü'l-Mevâ'iz ve'l-i'itibâr bi-Zikri'l-Hıtât ve'l-âsâr*, nşr. Darü'l Kütübü'l-İlmiyye, III, Beyrut, 1986,

Mansel, Ahmet Müfit*, Mısır ve Ege Tarihi Notları*, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları, İstanbul 1938.

Maverdi, Ebu'l-Hasen Ali b. Muhammed b. Habib el-Basri, *Edebi'd-Dünya ve'd-Din,* thk. Yasin es-Sevvas, nşr. Dâru İbn Kesir, Beyrut 2018.

Mekki, Ebu Tâlip, *Kûtu'l-Kulûb*, thk. Mahmud b. İbrahim b. Muhammed er-Rıdvâni, I-III, nşr. Mektebetü Daru't-Turâsi'l-Arap, Kahire 2001.

Muslu, Cihan Yüksel, *Osmanlılar ve Memluklar*, çev. Zeynep Rona, Kitap Yayınevi, İstanbul 2016.

Mübarek, Ali Paşa, *el-Hıtatı'l-Cedideti li Mısır ve'l-Kahire.*

Müslim, Ebu'l-Hüseyin Müslim b. el-Haccac el-Kuşeyri, *Sahih-i Müslim*, I-V, Beyrut t.s,

Narçın, Ali, *A'dan Z'ye Mısır*, Ozan Yayıncılık, İstanbul 2013.

Nebhâni, Kadı Şeyh Yusuf b. İsmail, *Câmiu Kerâmeti'l-Evliya*, thk. Şeyh Abdulvahhab Muhammed Ali, Daru'l Kütübü'l-İlmiyye, Beyrut 2019.

Nesefî, Ebü'l-Berekât Hâfızüddîn Abdullah b. Ahmed b. Mahmûd, *Medârikü't-tenzîl ve Hakâ'iku't-Te'vîl,* thk. Yusuf Ali Bedvî, Dâru'l-Kelimi't-Tayyib, Beyrut, C. 1, 1998.

Nüveyri, Ahmet b. Abdulvahhab et-Temimi, *Nihayetü'l-ereb fî Fünuni'l-Arab,* Daru'l-Kütübü'l-Vesâiki'l-Kavmiyye, Kahire h. 2002.

Ögke, Ahmet, vd., *Tasavvuf El Kitabı*, ed. Kadir Özköse, Grafiker Yay., Ankara 2017.

Öngören, Reşat, "Zikir", (*DİA*), XXXXIV, ss. 409-412.

Özek, Ali, "İbn Ebu Şerif, Burhaneddin", (DİA), XIX, İstanbul 1999, ss. 440-441.

Özel, Ahmet Murat, "Şâzelî", (DİA), XXXVIII, ss. 385-387, İstanbul 2010.

Özel, Ahmet-Kallek, Cengiz, "Zekeriyyâ el-Ensârî", (DİA), XXXXIV, İstanbul 2013, ss. 212-215.

Özer, Yusuf Ziya*, Mısır Tarihi*, TTK, Ankara 1987.

Özler, Mevlüt, "Tevhid", *(DİA)*, XXXXI. İstanbul 2012. ss. 18-20.

Öztekin, Hikmet Anıl, *Sûfî Sözlük*, Hayy Kitap Yay., İstanbul 2018.

Öztürk, Yaşar Nuri, *Tasavvufun Ruhu ve Tarikatlar*, Yeni Boyut Yayınları, İstanbul 1999.

Ragıb el-İsfehani, *Müfredât,* nşr. Daru'l-Marife, Beyrut 2014.

Rumi, Mevlâna Celaleddin, *Mesnevi Tercemesi ve Şerhi*, çev. Abdulbâki Gölpınarlı, İnkılap Yayınları, İstanbul 1990.

Rûmî, Eşrefoğlu, *Müzekki'n-Nüfûs*, haz. Abdullah Uçman, İnsan Yay., İstanbul 2015

Safer el-Muhibbi el-Cerrâhi, *Istılahat-ı Sofiyye fi Vatan-ı Asliye* (Tasavvuf Terimleri), hzr. Derya Çakır Baş, Kırk Kandil Yayınevi, İstanbul 2013.

Schimmel, Annemarie, *Tasavvuf Notları,* çev. Dilara Yabul, Sûfî Kitap Yay., İstanbul 2018.

Seccâdi, Seyid Cafer, *Tasavvuf ve İrfan Terimler Sözlüğü*, çev. Hakkı Uygur, Ensar Neşriyat, İstanbul 2007.

Sehâvi, Muhammed b. Abdurrahman b. Muhammed Şemseddin, *ed-Dav'ul-lâmi li-ehli'l-Karnı't-Tâsi,* nşr. Daru'l-Cîl, Beyrut 1992.

Sergis, Yusuf Yân, *Mu'cemu'l-Matbûâti'l-Arabiyye ve'l-Muarrebe*, Mektebetü Sergis, Mısır 1928.

Soysaldı, H. Mehmet, "İslam'da Tevbe", *Tasavvuf İmi ve Akademik Araştırma Dergisi,* ss. 80-89, Ankara 2001.

Suyutî, Celaleddin Abdurrahman b. Ebu Bekir, *Hüsnü'l-muhâdara fî ahbarî* Mısr ve'l-Kahire, II, Beyrut 1997.

Sühreverdi, Ebu Hafs Şihabüddin Ömer b. Muhammed, *Avârifü'l-Meârif*, thk. Semir Şems, nşr. Dâru Sadr, Beyrut 2010.

Sülemi, Ebu Abdurrahman Muhammed b. Hüseyin, *el-Mukaddime fi't-Tasavvuf*, thk. Yusuf Zeydan, nşr. Daru'l-Cîl, Beyrut 1999.

……., *Tabakâtü's-sûfiyye*, neş. Nureddin Şüreybe. Kahire 1969.

Şimşek, Selami, *Tasavvuf Edebiyatı Terimleri Sözlüğü*, Litera Yay., İstanbul 2017.

Tahralı, Mustafa, "Ahmed er-Rifâi" (DİA), II, ss. 127-130, İstanbul 1989.

Tirmizi, Ebu İsa Muhammed b. İsa b. Sûre, *Süneni't-Tirmîzi*, I-V, Beyrut t.s,

Topaloğlu, Bekir, "Tövbe", *(DİA*), XXXXI, İstanbul 2012, s. 279, ss. 279-283.

……., "Allah", *(DİA),* II. İstanbul 1989. ss. 471-498.

Türer, Osman, *Ana Hatlarıyla Tasavvuf Tarihi*, Ataç Yay., İstanbul 2019.

Ubeydi, İbrahim b. Âmir, *Umdetü't-Tahkik fî Beşâiri Âli's-Sıddık*, Cemiyyetü'l-Mearif Matbaası 1877.

Uludağ, Süleyman . Tasavvuf ve Tenkit, Dergâh Yay., İstanbul 2014.

……., "Mârifet", *(DİA),* XXVIII, Ankara 2003, ss. 54-56.

……., "Murakabe", *(DİA)*, XXXI, Ankara 2020.

……., "Rıza", (*DİA)*, XXXV, İstanbul 2008, s. 56, ss. 56-57.

……., "Tevekkül", *(DİA),* XXXXI, İstanbul 2012, s. 3.

……..,, "Tevhid", *(DİA),* XXXXI, İstanbul 2012, ss. 21-22.

……., "Tövbe", *(DİA)*, XXXXI, İstanbul 2012, ss. 285-288.

……., "Uzlet", (*DİA)*, XXXXII, İstanbul 2012, ss. 256-257

……..,, "Velî", *(DİA),* XXXXIII, İstanbul 2013, ss. 25-28.

……., *Tasavvuf Terimleri Sözlüğü*, Marife Yayınları, İstanbul 1991.

Üstüner, Ali Cengiz, *Mısır Uygarlığı*, Dragon Yayınları, İstanbul 1998.

Vercoutter, Jean, *Eski Mısır*, çev. Emine Su, İletişim Yayınevi, İstanbul 1992.

Wılkınson, Toby, *Eski Mısır*, çev. Ümit Hüsrev Yolsal, Say Yayınları, Ankara 2013.

Yavuz, Yusuf Şevki, "İlham", *(DİA),* XXII. İstanbul 2000. s. 98. ss. 98-100.

Yıldırım, Ahmet Salih, *Ebû Sâid İbn'ül-Arabi: Hayatı, Eserleri ve Tasavvufî Görüşleri* (Yüksek Lisans Tezi), Ondokuz Mayıs Üniversitesi Lisansüstü Eğitim Enstitüsü, Samsun 2022.

Yıldırım, Ahmet, *Din Dünyevileşme ve Zühd*, Ankara Okulu Yayınları, Ankara 2014.

Yıldız, Emine, *Sivaslı Sufi Şair Ahmet Suzi ve Tasavvufî Görüşleri* (Yüksek Lisans Tezi), Sivas Cumhuriyet Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Sivas 2019.

Yılmaz, Hasan Kâmil, *Ana Hatlarıyla Tasavvuf ve Tarikatlar*, Ensar Neşriyat, İstanbul 2020.

Yiğit, İsmail, *"Aynî'yi Yetiştiren Memlükler Dönemi İlmi Hareketine Bir Bakış"*, Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi (MÜİFD), 11/12, ss. 27-45, İstanbul 1997.

……., "Kayıtbay"*, (DİA*), XXV, ss. 80-81, Ankara 2002.

……., "Memlükler", TDV İslâm Ansiklopedisi *(DİA)*, XXIX, ss. 90-97, Ankara 2004.

……., *Siyasî-Dini-Kültürel-Sosyal İslam Tarihi*: Memlükler, Kayıhan Yayınları, İstanbul 1991.

Yurd.Ali İhsan, *Kutbuddin Mustafa Kemalüddin el-Bekri-Sıddıkî Hayatı ve Eserleri*, Ahmet Said Matbaası.İstanbul,1967.

Zemahşeri, Ebu'l-Kâsım Mahmud b. Amr b. Ahmet, *Esâsu'l-Belağa*, nşr. Daru'l-Kütübü'l-İlmiyye, Beyrut 1997.

Zirikli, Hayreddin b. Muhammed*, el-A'lam,* nşr. Daru'l-ilim, Beyrut 2002.